

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - sv. XV

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1982**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:604075>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-27**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

YU ISSN 0350—7166

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA — SV. XV

ZAGREB
1982

Dosadašnje serije »VJESNIKA«:

VIESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, I (1870), II (1876).
VIESTNIK HRVATSKOGA ARKEOLOGICKOGA DRUŽTVA, I—XIV (1879—1892).
VJESNIK HRVATSKOGA ARHEOLOŠKOGA DRUŠTVA, N. S. I—XXII/XXIII (1895—1941/1942)
VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA (od 1958. dalje).

Redakcioni odbor:

RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ, KATICA SIMONI,
IVAN MIRNIK, ZORAN GREGL

Odgovorni urednik:

BRANKA VIKIĆ-BELANČIĆ

Izdavački savjet:

ZDENKA DUKAT, VALERIJA DAMEVSKI,

---

*Posvećeno Marcelu Gorencu
u povodu 40. obljetnice znanstvenog rada*

SADRŽAJ

CONTENTS — INHALT — SOMMAIRE

Uvodna riječ	VII
Marcel Gorenc — Bibliografija tiskanih arheoloških radova u izboru	IX

ARHEOLOŠKE RASPRAVE I ČLANCI

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ	
O nekim zanemarenim komponentama kod »iapodskih urni«	1
<i>On Some Neglected Aspects of the »Japodic Urns«</i>	10
ŽELJKO TOMIČIĆ	
Brončana statueta Herkula iz okolice Goričana u Međimurju	15
<i>The Bronze Statuette of Hercules from the Surroundings of Goričan in Međimurje</i>	25
ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ	
Dviie brončane statuete Jupitera iz Siska	29
<i>Two Bronze Statuettes of Jupiter from Sisak</i>	38
IVAN ŠARIĆ	
Kamenolomi gdje su se u rimsko vrijeme izrađivali sarkofazi	43
<i>Steinbrüche, in denen Sarkophage gefertigt wurden</i>	51
JAGODA MAKJANIĆ — IVICA ORLIĆ — VLADIVOJ VALKOVIĆ	
Aanliza legura metodom spektroskopije fluorescentnih X-zraka	59
<i>Elemental Analysis of Alloys by X-Ray Emission Spectroscopy</i>	68

IZ MUZEJSKIH ZBIRKI — GRAĐA

DUBRAVKA BALEN-LETUNIĆ	
Prehistorijske minijaturne posude-igračke iz Arheološkog muzeja u Zagrebu	69
<i>Vorgeschichtliche kleine Spielzeuggefäße aus dem Archdologischen Museum in Zagreb</i>	83
BRANKA VIKIĆ — VALERIJA DAMEVSKI	
Apulske vaze Gnathia stila u Arheološkom muzeju u Zagrebu	97
<i>Apulian Vases of the Gnathia Style at the Archaeological Museum in Zagreb</i>	129
IVAN MIRNIK	
Skupni nalazi novca iz Hrvatske III — Skupni nalaz afričkog brončanog novca i aes rude iz Štikade	149
<i>Coin Hoards from Croatia III — The Hoards of African Bronze Coins and Aes Rude from Štikada</i>	166
ZORAN GREGL	
Rimski medicinski intstrumenti iz Hrvatske I	175
<i>Die römischen medizinischen Instrumente aus Kroatien I</i>	194

ŽELJKO DEMO

Einige Beispiele für die Nachahmung antiker Münzen auf der Grundlage von Münzfunden im Slawonisch-Syrmischen Raum 211

KATICA SIMONI

Skupni nalaz oruđa i oružja iz Nartskih Novaka 251

Ein Sammlerfund von Waffen und Werkzeugen aus Nartski Novaki. 259

KRONIKA

Terenska istraživanja 267

Benkovac, Čage (V. Damevski) — Jozgina pećina (R. Drechsler-Bižić) — Ščitarjevo (B. Vikić) — Varaždinske Toplice (B. Vikić) — Zagreb-Stenjevec (Z. Gregl)

Izložbe 273

»Nakit od prehistorije do srednjeg vijeka« (D.B.-L.) — »Grčke vaze« (V.D.) — »Arheološka prošlost Dobove« (R.D.-B.) — »Novija istraživanja u Ščitarjevu« (D.N.-E.) — »Antički teatar na tlu Jugoslavije« (A.R.-M.) — »Egipatski skarabeji (A.R.-M.) — »Zagrebački novac i medalje« i »Medalja u Hrvatskoj 1700-1900« (LM.)

Nekrolozi 278

Dr Ante Šonje — akad. dr Stjepan Gunjaca — prof. dr. Stojan Dimitrijević — dr Dasen Vrsalović

Ovaj svezak Vjesnika posvećen je prof. Marcelu Gorencu, dugogodišnjem stručnjaku, direktoru i višem znanstvenom suradniku Arheološkog muzeja u Zagrebu, u povodu 40-godišnjice njegovog rada.

Rođen je 1915. god. u Trstu. Osnovnu školu i klasičnu gimnaziju završio je u Zagrebu, a diplomirao je 1938. god. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu na grupi Povijesti umjetnosti i kulture s klasičnom arheologijom.

Za vrijeme studija odlazio je nekoliko puta u inozemstvo radi usavršavanja u struci (Grčka, zap. Mala Azija, Italija, Francuska, Belgija i Holandija).

Započeo je rad kao kustos Muzeja za umjetnost i obrt (1940—1945. god.), a u Modernoj galeriji 1946. god. proveo je organizaciju galerije i njezin prvi postav poslije rata. U to vrijeme bavi se studijem antičke i moderne umjetnosti, a osobito problematikom slikara Josipa Račića, te publicira nekoliko radova (Tragom razvoja modernog evropskog slikarstva, Savremenik, 1940; Račićeve grafike iz 1906. godine, Zagreb, 1951. i dr.).

Od god. 1947—1949. bio je muzeolog-savjetnik Ministarstva prosvjete i kulture u Beogradu i vodio muzejski sektor. Organizirao je 1947. i 1948. god. izložbu »Slikarstvo i kiparstvo Jugoslavije u 19. i 20. stoljeću« u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Moskvi, Lenjingradu, Bratislavi, Varšavi i Budimpešti kao i Jugoslavenski seminar za arheološka iskopavanja u Ptuj.

U Arheološki muzej u Zagrebu došao je 1950. god. i neprekidno radio do ljeta 1981. god. kada je otišao u mirovinu. Trinaest godina obavljao je dužnost direktora muzeja (1953—1966) te reorganizirao i modernizirao muzejske službe (laboratorij i foto-laboratorij) kao i postav stalne izložbe. Pokrenuo je prvi put poslije rata muzejsku ediciju Vjesnik (treća serija) te je do 1966. bio glavni i odgovorni urednik tog časopisa. Niz godina je rukovodio Antičkim odjelom, a od 1974. god. preuzeo je rukovodstvo Egipatske zbirke i njezino oblikovanje kao posebne izložbe. Godine 1955. postao je naučni suradnik, a 1961. viši naučni suradnik.

U toku tridesetgodišnjeg rada u Arheološkom muzeju, osim već spomenutih zadataka rukovođenja muzejom i zbirkama, sudjelovao je kod postava dvije stalne izložbe Antičke zbirke i načinio novi postav Egipatske zbirke. Također je organizirao postav nekoliko povremenih izložaba u muzeju i izvan njega vrlo visoke stručne i znanstvene kvalitete (Antička bronca u Hrvatskoj, Spomenici antičkog zlatarstva, Petnaest godina istraživanja u Varaždinskim Toplicama, Minerva Medica i njezina likovna integracija, Rimski olovni figuralni pečati, Istraživanja na području antičkog Ludbrega i dr.).

Tri tematske izložbe s egipatskim materijalom (Staroegipatski spomenici, Egipatska brončana plastika i Skarabeji) potvrdile su, ne samo njegovo veliko muzeološko iskustvo nego i istančan smisao za rafiniranu prezentaciju muzejske građe.

Prof. Marcel Gorenc inicijator je velikog broja sistematskih iskopavanja u Sjevernoj Hrvatskoj, a u novije vrijeme i sistematskih istraživanja na užem području Zagreba.

Rukovodio je i sudjelovao u rukovođenju arheoloških iskopavanja na slijedećim lokalitetima: U Varaždinskim Toplicama (1953—1981), Slankamenu (1953—1957), Benkovcu kod Okučana (1956, 1976—1981), u Držičevoj ulici u Zagrebu (1958—1959), u Šćitarjevu (1969—1981), i Ludbregu (1969—1979).

Sudjelovao je i na mnogim znanstvenim skupovima i kongresima u zemlji i inozemstvu, i održao veći broj predavanja — Niš, Beograd, Sarajevo, Ljubljana, Celje, Varaždinske Toplice, Osijek, Split, Zadar, Pula, Herceg-Novi, Atena, Rim, Mainz — Regensburg i dr. Dvaput je kao gost predavao na Sveučilištu u Gracu a održao je referat na simpoziju u Stombathelyu u Mađarskoj.

Paralelno s radom u Arheološkom muzeju, odvijao se i njegov predavački rad na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je od 1950—1974. god. predavao Povijest umjetnosti starog vijeka i Muzeologiju. Dugogodišnji je predavač na postdiplomskom studiju iz Muzeologije, a niz godina je bio ispitivač na stručnim ispitima muzealaca u Hrvatskoj.

Stručni i znanstveni rad prof. Marcela Gorenca odvija se pretežno u okviru dviju problematika: urbanizacija Južne Panonije u rimskom carskom razdoblju i antička skulptura, odnosno noričko-panonske klesarske i kamenorezačke radionice.

Posebnu pažnju posvetio je problemima udjela naših krajeva u oblikovanju kulture i umjetnosti Rimskog Carstva kao i u procesu stvaranja opće evropske povijesti umjetnosti.

Njegov organizacioni, muzeološki i znanstveni rad predstavlja veliki doprinos za daljnji razvitak Arheološkog muzeja kao i za proučavanje rimske provincijalne arheologije u Hrvatskoj.

MARCEL GORENC

BIBLIOGRAFIJA TISKANIH ARHEOLOŠKIH RADOVA U IZBORU

1. Prvo savjetovanje arheologa FNRJ, Historijski Zbornik IV, Zagreb, 1951.
  2. Povodom prve kataloške publikacije stečaka, Historijski Zbornik XIV, Zagreb, 1961.
  3. Antikna skulptura u Hrvatskoj, Zagreb, 1952.
  4. Arheološka istraživanja u Varaždinskim Toplicama 1953. god., Ljetopis Jugoslavenske akademije, knj. 60, Zagreb, 1954.
  5. Pregled povijesti umjetnosti i arheologije, Priručni leksikon, Znanje, Zagreb, 1954.
  6. Collections, musées et mise en valeur muséologique du material d'archéologie en Yougoslavie, Rapport de Unesco, Atena, 1954.
  7. Arheološko urbanistički problemi u Varaždinskim Toplicama, Monografija Urbanističkog zavoda Hrvatske, Zagreb, 1955.
  8. Gradina u Starom Slankamenu, Rad Vojvođanskih muzeja 5, Novi Sad 1956 (s D. Dimitrijević).
  9. Arheološka istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1953_1955, Vjesnik AMZ, ser. 3, br. I, Zagreb, 1958 (s B. Vikić).
  10. Osvrt na arheološka istraživanja u Varaždinskim Toplicama 1956., Ljetopis Jugoslavenske akademije, br. 63, Zagreb, 1959.
  11. Ostaci antiknog groblja u Držićevoj ulici i počeci urbanizacije užeg područja Zagreba, Iz starog i novog *Zagreba.*, II, Muzej grada Zagreba, 1960.
  12. Istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1956—1959. godine, Vjesnik AMZ, ser. 3, br. II, Zagreb, 1961. (s B. Vikić).
  13. Die Aquae Iasae und ihr Verhältniss zum Pannonischen Limes, Acta et Dissertationes Archeologicae, III, Zagreb, 1963 (s B. Vikić).
  14. O karakteru suvremenog peisaža i nekim problemima zaštite arheoloških spomenika, Zbornik zaštite spomenika kulture, knj. XIV, Beograd, 1963.
  15. Pregled povijesti Varaždinskih Toplica, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, 15/5, Zagreb, 1966. (S B. Vikić)
  16. Antika u Jugoslaviji. Mala istorija umetnosti Jugoslavije, Beograd, 1967. (nekoliko izdanja).
-

17. Klesarske i kiparske manufakture u našim krajevima i njihov odnos prema drugim noričkim i panonskim radionicama iz doba rimskog carstva, *Arheološki Vestnik XIX*, Ljubljana 1968.
18. Vrednovanje i zaštita arheoloških spomenika u Hrvatskoj, Zagreb, 1968.
19. Prilog istraživanju antiknih naselja i putova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1968 (s B. Vikić).
20. Antička bronca u Hrvatskoj, Katalog Arheološkog muzeja, Zagreb, 1970.
21. Završna istraživanja kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama, *Vjesnik AMZ*, ser. 3, br. IV, Zagreb, 1970. (S B. Vikić)
22. Antičku kiparstvo jugoistočne Štajerske i rimska umjetnost Norika i Panonije, *Vjesnik AMZ*, ser. 3, br. V, Zagreb, 1971.
23. Pregled povijesti Varaždinskih Toplica, II, dopunjeno izdanje, Zagreb, 1973. (s B. Vikić).
24. Povodom dvadesetpet godina istraživanja u Varaždinskim Toplicama, *Archaeologia Iugoslavica XVI*, Beograd, 1979. (s B. Vikić).
25. Egipat, Katalog Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb, 1979.
26. Varaždinske Toplice — Aquae Iasae — u antičko doba. Monografija izdana od Zavičajnog muzeja u Varaždinskim Toplicama, 1980. (s B. Vikić).
27. Arheološko-urbanistička problematika Ludbrega, *Vjesnik AMZ*, 3 ser., br. XIV, Zagreb, 1981. (s B. Vikić).

Prikazi i recenzije

78. Arheološka otkrića o kulturnim vezama Štajerske i Hrvatskog Zagorja u doba Rimskog carstva, *Naprijed* .12. XII 1952, Zagreb.
29. Arheološko-urbanistički problemi Varaždinskih Toplica, *Čovjek i prostor II*, Zagreb, 1955.
30. Aquae Iasae Varaždinske Toplice u antičko doba, *Časopis Kaj*, 4—5, Zagreb, 1973 (s B. Vikić).
31. Prilog istraživanju Šćitarjeva — antičke Andautonije, *Časopis Kaj*, 5—6, Zagreb, 1974. (s B. Vikić).
32. Ambijentalni i arheološki identitet antičkog naselja Komin-Pyrri, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, XXVI/2, Zagreb, 1977.
33. Rimska ladanjska vila u Benkovcu s mozaikom, *Arheološki pregled*, 18, Beograd 1976. (s V. Damevski).
34. J. Monnet-Saleh, *Les Antiquités égyptiennes de Zagreb*, *Vjesnik AMZ*, 3 ser. br. X—XI, Zagreb, 1977—78.
35. Klemenc-Kolšek-Petru, *Antičke grobnice v Šempetru*, *Vjesnik AMZ*, 3 ser. br. VIII, 1974.
- Niz članaka u Arheološkom pregledu o Varaždinskim Toplicama, Šćitarjevu i Ludbregu,

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

Filozofski fakultet u Zagrebu

O NEKIM ZANEMARENIM KOMPONENTAMA

KOD »JAPODSKIH URNI«

Uz problem njihova datiranja

Novi pristup pitanju vremena postanka »japodskih urni« (osuarija) u svjetlu pretpostavke da su mnogi od tih osebujnih i figuralno ukrašenih i »anepigrafskih« (?), sepulkralnih spomenika završavali poklopcem u obliku kućnog krova, koji je nosio natpis (epitaf), a kakvih je — bez pripadajućih im sanduka — više nađeno u istoj regiji Japudije oko Bihaća.

Fenomenu kulturno-povijesnog i umjetničkog značenja tzv. »japodskih urni«, pod kojim su imenom ti osebujni spomenici davne prošlosti jednog dijela ilirskog područja ušli u inventar umjetničke baštine protoantičkog doba — ili onoga nešto ranijeg ili nešto kasnijeg od njega — posvećeno je, otkako su prvi put došli na svjetlo dana, brojni radovi, studije i analize,¹ pretežno domaćih autora. Rasprava

¹ Od prve objave jednog ulomka takvog tada još neidentificiranog spomenika (M. Hoernes, *Vorrömischer Grabstein von Jezerine*, *Wiss. Mitt. B. H.*, III, 1895) do kataloške i sintetske obrade većeg broja novootkrivenih, tada već oblikom i sadržajem definiranih spomenika — »urni« — koje je dao D. Sergejevski (*Neue Aschenkisten aus Ribić*, *Prah. Zeitschrift*, 27/1936; *Japodske urne*, *Glasnik Z. m.*, N. s. 4—5, 1949—1950) pažnje vrijednih osvrtu na tu pojavu ne bismo mogli registrirati. Novi val zanimanja izazvala je spomenuta Sergejevskijeva objava cjelokupne građe, a posebno njegove interpretacije i prijedlozi datiranja »urni«. Nove priloge već poznatoj građi dali su I. Čremošnik (*Spomenik sa japodskim konjanicima iz Založja kod Bihaća*, *Glasnik Z. m.*, N. s. 14, 1959) i B. Raunig (*Fragment japodske urne iz Golubića kod Bihaća*, *ibid.* 23 — *Arheologija* — 1968). Posljednja se problemom urni-osuarija i posebno bavila (usp. *Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici*, »Lika« — znanstv. skup, Otočac; Split 1975, i, pod istim naslovom, u *Starinaru*, XXIII/

1972 (1974). Nov prilog topografiji nalaza »japodskih« osuarija dao je i I. Šarić identificirajući njihove primjerke na području Like (*Japodske urne u Lici*, *Vjesnik AMZ*, 3. ser., IX, 1975; usp. i njegov prilog: *Kamene urne u Lici*, »Lika«, sp. mj.). Od stručnjaka koji su se uzgredno bavili pitanjima — i posebno datiranjem — »japodskih« osuarija, osim pisca ovih redaka (*La tombe illyro-romaine à la lumière des nouvelles fouilles et découvertes en Yougoslavie*, *Atti VII Congresso Intern. Archeol. Class.*, Roma 1961), usp. još A. Stipčević (posebno: *Arte degli Illiri*, Milano 1963; usp. i druge njegove kasnije sinteze o Ilirima) i B. Čović (*Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976). Nakon Sergejevskoga »japodskim« se osuarijima (urnama) najtemeljitije i najsustavnije bavio R. Vasić koji je s tog područja dao nekoliko zapaženih priloga (*Hronološka podela japodskih urni*, *Živa antika*, XVII, 1967; *The Date of the Iapod Urns*, *Archaeol. Jugosl.*, VIII, 1967; *Pojava velike kamene plastike kod Ilira*, *Živa antika*, XV, 1, 1965).

je ipak najviše vođena oko pitanja njihova postanka i trajanja ili, kako se to obično navodilo, oko njihova datiranja, što, međutim, nije jedno te isto. Stoga su o tome bila iznesena i tako oprečna mišljenja,² jer se njihovo globalno datiranje nerijetko svodilo na generaliziranje nekih u njima sigurno utvrđenih i databilnih elemenata, kao što su, na primjer, natpisi na nekima od njih, nošnja i oružje na prikazanim likovima, tehnika i stil obrade spomenika (urezivanje likova umjesto reljefno oblikovanje) i — čime je zapravo rasprava i počela — nađeni prilozi uz spaljene ostatke pokojnika u jednoj urni iz Ribića (br. 4).³

Ovdje ćemo se i mi kratko osvrnuti na pitanje datiranja tih spomenika, uzimajući u obzir jednu sasvim zanemarenu komponentu u njihovoj cjelovitoj arhitektonici — detaljnije ćemo kompleksnu problematiku tih spomenika raspraviti u posebnoj studiji koju pripremamo — s napomenom, koja stručnoj javnosti i nije dovoljno poznata. Naime, mi smo u jednom javnom predavanju pred stručnjacima antičkim arheolozima Jugoslavije,⁴ još pred nešto manje od četvrt stoljeća, iznijeli prve kritičke opaske na Sergejevskijevo datiranje tih spomenika u prva stoljeća naše ere, naglašavajući da u njima treba vidjeti kontinuitet od bar nekoliko stoljeća, što proizlazi i iz njihova raznolikog tipa vanjske dekoracije, koji smo tada sveli na dvije osnovne kategorije: figuralno-anepigrafsku i arhitektonsko-epigrafsku.⁵

Metodološke slabosti koje proizlaze iz dosadašnjih pokušaja datiranja »japodskih urni« — neka nam bude dopušteno tu tradicionalnu sintagmu zamijeniti nešto slobodnijim i po našem mišljenju realnosti bližim izričajem osuarij i s japodskog područja — mogu se uglavnom svesti na to da njihovi zastupnici, kako oni koji su ih vremenski smještali u period rane rimske antike tako i oni koji su im donju granicu spuštali do sredine prvog tisućljeća prije naše ere, ili čak i nešto dublje, dakle u vrijeme još pune prapovijesti (protohistorije), na izmaku starijeg željeznog doba, nisu dovoljno, ili uopće, vodili računa o njihovoj povijesnoj pojavi i trajanju u vremenu pa su njihovo datiranje najčešće uočavali gledajući na nj kroz formulu crno'-bijelo, što, dakako, nije moglo zadovoljiti kritičke poglede drugih koji su bili bliži jednom ili drugom viđenju problema.

Danas tako ni sami ne bismo više mogli sigurno stajati uz spomenutu vlastitu našu podjelu tih različito opremljenih osebujnih osuarija iz Pounja (takva podjela, premda formalno stoji, može biti i puki privid), jer — podvucimo to još jednom — spomenici o kojima je riječ nisu nađeni kompletni i ne raspolažemo ni jednim jedinim koji bismo mogli sagledati u njegovom punom, izvornom obliku. Ni jedan osuarij, bio inače čitav ili fragmentaran, nije nađen s poklopcem koji je ne-

² Od spomenutih autora datiranje anepigrafskih osuarija, odnosno njihovih ulomaka, u predantičko doba zastupali su, uz Hoernesa, potpisani, pa Stipčević, Vasić i Ranig, a antici su ih pripisivali ponajprije Sergejevski te u novije vrijeme Čović. Datiraju se uglavnom od 6. st. pr. n. e. do 3. st. n. e.

³ Sergejevski u Glasniku Z. m., sp. sv., str. 51 i d.

⁴ Stručni sastanak Antičke sekcije Arheološkog društva Jugoslavije u Prištini početkom šezdesetih godina.

⁵ Usp. naš rad (referat s Kongresa klasičnih arheologa u Rimu): *La tombe illyro-romaine ...* (sp. mj.).

sumnjivo kod svakoga postojao, ne samo zato što bi bez njega ta koritasta kame-nica — sanduk-osuarij — bila nekompletna već i zbog činjenice što su na nekim od njih sačuvani utori⁶ za poklopce.

Od tridesetak ili nešto više danas djelomično poznatih osuarija iz Pounja⁷ samo je nekoliko njih kako-tako sačuvano, no najveći broj poznamo samo po frontalnim ili lateralnim dijelovima sanduka, koji omogućuju utvrđivanje tipa ili varijante spomenika kojima su pripadali. Najbolje je među njima sačuvan spomenik koji je Sergejevski u svom katalogu »japodskih urni« označio brojem 4 (Ribić). Taj i jedini sačuvani primjerak »japodskog« tipa osuarija otkrivenih između dva rata ukrašen je sa svih strana figuralnim scenama i drugim kompozicijama te je tako, i opet jedini, bio ukrašen i sa začelja. Kako je poznato, ne nosi ni najmanji trag pisma, pa uz svu odličnu sačuvanost ne daje mogućnost za sigurnije datiranje, koje se izvodi, kako je rečeno, na osnovi drugih, vanjskih elemenata (analiza tehnike i stila, nađeni prilozi). Iako postoji ozbiljna pretpostavka da je osuarij bio i u sekundarnoj uporabi, čemu bi išli u prilog u njemu nađeni grobni prilozi (nakit i slično), neobično je što je i u toj produženoj svojoj funkciji ostao otkriven, iako je pronađen takoreći in situ. Istina je, Sergejevski spominje nekakvu ploču nađenu u njegovoj blizini,⁸ ali otklanja mogućnost da bi mogla biti riječ o poklopcu spomenika, posebno ne o prvobitnom i izvornom njegovu dijelu. Da je kojim slučajem ribički osuarij br. 4 bio nađen kompletan, što je bilo za očekivati iz spomenutih okolnosti nalaza, mogli bismo s više uvjerljivosti raspravljati o njegovu — i ne samo njegovu — datiranju, jer bi doista bilo teško protumačiti i braniti tezu da je jedan takav spomenik, pogotovo ako je dokazano bio anepigrafski, mogao nastati na istom prostoru i u istom miljeu istodobno s epigrafski izraženim varijantama istog tipa osuarija, kojima je druga važna odlika ili karakteristika opadanje likovne vrijednosti, kao i prekid s tradicionalnim repertoarom prikazanih scena. Kao zaključak ovih razmišljanja i konstatacija nameće se misao da su svi osuariji morali imati i svoj završni, gornji dio, dakle poklopac (krov) čiji nam oblik nije poznat kao ni to, što je takav element ovog spomenika mogao sadržavati, posebno kakva je bila njegova dekoracija, i nije li možda on, kad to već nije imao osnovni njegov dio, sanduk, sadržavao natpis — epitaf.

Domaće ilirsko stanovništvo, prihvaćajući neke osnovne tipove iz uvezenog, rimskog repertoara sepulkralnih spomenika, prihvatilo je, čini se, sudeći po poznatim nam primjerima iz nekoliko karakterističnih regija delmatskog područja

⁶ Usp. I. Šarić, Kamene urne u Lici, »Lika« (sp. mj.), str. 59 i d. (si. 3 i 4).

⁷ Sergejevski (Glasnik Z. m., sp. mj.) poznavao je samo petnaest »urni« ili njihovih ulomaka koje je obradio; Vasić (Archaeol. Jugosl., sp. mj., str. 47, govori već o više od dvadesetak primjeraka (»more than twenty examples of urns...«, Starinar, sp. mj.) a Raunigova ih spominje čak trideset i se-

dam, od kojih deset pripadaju sepulkralnim spomenicima s figuralnim predstavama (str. 30) — među njima je i ploča iz Založja koja je dio većeg spomenika (sarkofaga?) — a dvadeset i sedam spomenicima s latinskim natpisom (str. 39). Dakako, tu je najveći broj fragmenata, često i neznatnih, no prepoznatljivih.

⁸ Sp. mj., str. 51.

(gornja Cetina,⁹ zapadna Bosna — Livanjsko i Glamočko polje¹⁰ — teritorij Ridita¹¹ s istoimenim municipijem), umjesto standardne i mnogo češće cilindrične urne osuarij u obliku kvadera koji se svojom osnovnom tipologijom znatno približava sarkofagu te je, kao i ovaj, pružao mogućnost realne interpretacije (*domus aeterna*) i kao takav redovito ostajao sub divo sa svim posljedicama koje su iz toga proizlazile (davanje osnovnih poruka i podataka u vezi s pokojnikom, pisanom riječju, likovnim scenama, kompozicijama, simbolima itd.). U prilog takvoj interpretaciji spomenika govore svi poznati primjerci poklopaca takvih osuarija koji su, kao i kod odgovarajućeg tipa sarkofaga (tzv. »helenistički« tip), izrađeni u obliku krova na dvije vode s određenim pratećim arhitektonskim, dekorativnim i simboličkim elementima. Ni drugi osuariji iz spomenutih područja nisu, osim ponekog izuzetka, nađeni s pripadajućim poklopcima, pa ipak nema sumnje da su im takvi poklopci, koji su nađeni u većim količinama od samih sanduka-osuarija, morali pripadati, iako se od njih, čini se, nije dao sklopiti ni jedan komplet.

Slični poklopci osuarija pravokutnog tlocrta formirani u obliku krova na dvije vode, sa zabatom na pročelnoj, užoj strani, nađeni su također u bihačkoj religiji, uz Unu, no za razliku od samih osuarija-sanduka, koji pripadaju nizu lokaliteta iz neposredne okolice Bihaća (starog Raetinja ?) — Jezerine, Ripač, Ribić, Doljani, Golubić, Založje, Čavkić, Humačke Glavice — svi poznati poklopci osuarija, čitavi ili fragmentarni, potječu s lokaliteta Golubić,¹² iz kojega, koliko nam je poznato, imamo zasad samo jedan osuarij (sanduk).¹³ I. Šarić koji je prvi identificirao jedan »japodski« osuarij s područja Like (Komić), klasične regije ilirskih Japoda,¹⁴ i to u jednoj hibridnoj formi, koja ujedinjuje dvije spomenute varijante — i vjerojatno kronološke faze — toga spomenika (naglašeno figuralnu i isto tako epigrafsku), s pravom prepoznaje kao pripadajući »japodskoj urni« i jedan poklopac osuarija iz Široke Kule u Lici,¹⁵ pozivajući se na karakterističan »utor na donjoj strani poklopca oblikovan . . . upravo u formi japodske urne.« Vjerojatno će i neke druge »ličke« poklopce sličnog tipa, iako s varijantama u donjem dijelu¹⁶ — s utorom ili bez njega — koje objavljuje isti autor trebati pripisati takvim osuarijima, koji su u svom arhitektonsko-dekorativnom razvoju već dobro bile na putu da se pretvore u rimsku varijantu tog spomenika.

⁹ Par sanduka-osuarija s domaćim, delmatskim imenima iz okolice Vrlike uzidano je u jednu privatnu vrličku kuću, ali je vidljivo samo njihovo pročelje s natpisnim poljem.

¹⁰ Usp. K. Patsch, Novi spomenici iz Županjsko-Delminiuma, Glasnik Z. m. u B. H., IX, 1897, str. 227 i d.; isti, I: Rimski spomenici iz Bosne, II: Rimski natpisi iz Bosne (Spomenik Sr. kr. akad. LXXXVIII, 1938, str. 95 i d.).

¹¹ Iz Ridera potječe veći broj osuarija (običnog tipa, ali i vertikalne impostacije) kao i poklopaca u obliku krova, najvećim

dijelom još neobjavljenih (osim epitafa s domaćim imenima).

¹² Usp. D. Sergejevski, Rimski spomenici iz Bosne, Spomenik LXXVII, 1934, str. 3 i d. (br. 3); Isti, Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, ibidem XCIII, 1940, str. 133 i d. (br. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8).

¹³ Usp. B. Raunig, Fragment japodske urne iz Golubića . . ., sp. mj.

¹⁴ Japodske urne u Lici, Vjesnik AMZ, sp. mj. II, str. 26 i d.; v. T. II, III, IV; usp. u istom radu i osuarij iz Široke Kule; T. I. (v. i »Lika«, str. 66 i d., si. 13).

¹⁵ »Lika«, sp. mj., str. 59 i d., si. 3.

¹⁶ Ibid. si. 5, 9, 11.

Opisujući »način izrade« tzv. »japodskih urni« Sergejevski u njihovoj obradi i prezentaciji u Glasniku Zem. muzeja za njih kaže: »Naši spomenici napravljeni su od mekanog lapora (mergel, »mekiš«, »muljika«) koji se u velikim količinama vadi u dolini Une u okolici Bihaća . . . . Mekan je, ali ga voda ne rastvara, kao što je slučaj sa krečnjakom.«¹⁷ Isti autor, koji, kako se vidi, dobro razlikuje »mekani lator, muljiku« od krečnjaka (u daljnjem tekstu zove ga »tvrđi krečnjak«) za većinu golubičkih poklopaca koje je objavio u Spomeniku Sr. kr. akademije navodi da su izrađeni od »peščara«, osim što za jednoga, za koji bi se po objavljenoj reprodukciji i vidljivoj strukturi građe to najmanje reklo, kaže da je od laporca.¹⁸ S obzirom na to da je najveći dio tih spomenika propao — djelomično u ratnoj kataklizmi, a dijelom i u jednom poslijeratnom vandalskom aktu — teško je sada ustanoviti da li su te petrografske-terminološke razlike stvarni odraz precizne analize spomenute kamene građe ili tek slobodno, aproksimativno, njezino definiranje unutar strukturalne sličnosti koju su, uz neke određene, nevelike razlike pokazivali pojedini takvi spomenici. Uostalom, može se doista raditi, s obzirom i na razlike u provenijenciji tih dvaju dijelova osuarija, o posebnim dijelovima spomeničkih cjelina (poklopci, kako je rečeno, potječu iz Golubića, a svi, osim jednoga, bili su od pješčanika, pa su vjerojatno i sanduci kojima su pripadali bili izrađeni od iste, nelaporaste vrste kamena). Tako se, na primjer, već spomenuti osuarij iz Široke Kule u Lici od ostalih razlikuje građom od koje je načinjen, a ta je, prema Šariću, »od tvrda, sivoplavog kamena, što ga nalazimo na području Like.«¹⁹ Zasad, koliko vidimo, ti su se osuariji na području japodske zemlje, u Pounju i u Lici, izrađivali od lokalne kamene građe koju možemo svrstati u tri vrste, različite strukturom i izgledom, kao i otporom što ga pružaju pri površinskoj obradi: lator(ac), pješčar (pješčanik) i vapnenac, svi, dakako, s užim lokalnim karakteristikama.

Golubički poklopci od kojih je Sergejevski registrirao nekih osam primjeraka jednostavne su konstrukcije s relativno plitkim zabatom koji je pentagonalno oblikovan, tj. nije običan, tradicionalan trokut već je lateralno »odsječen« tako da uzdužne strane poklopca tvore dosta širok horizontalan pojas s čijih se završetaka počinje formirati kosi krov (na dvije vode). Slično su oblikovani i poklopci osuarija s Livanjskog i Glamočkog polja,²⁰ koji su, međutim, mnogo kompleksnije obrade i bogate dekoracije. I jedni i drugi obavezno sadrže epitafne tekstove, što, dakako, podrazumijeva da je — bar u principu — sanduk osuarija, odnosno njegov pročelni dio, bio bez natpisa i, najvjerojatnije, premda ne i nužno, rezerviran za drugu, posebnu obradu, koja je mogla obuhvatiti — kako je to redovito kod osuarija s područja Japudije — i druge plohe spomenika. Imamo, doista, pojava i primjera u sepulkralnoj umjetnosti, posebno kod sarkofaga, da se natpis, epitaf, javlja i na sanduku i na poklopcu, ali je to uglavnom sekundarna pojava, rezultat nekog naknadnog ukopa, kad više nije bilo mjesta za njegovo proširivanje na označenom natpisnom polju i kad se već izgubio osjećaj za harmoničnost i li-

¹⁷ Sp. mj., str. 65.

¹⁸ Spomenik LXXVII, str. 6, br. 3 (si. 3).

¹⁹ Vjesnik AMZ, sp. mj., str. 23. Drugi lički osuarij, iz Komića, prema istom je au-

toru (ibid., str. 26) izrađen »iz mekanog kamena, vjerojatno lapora...«

²⁰ Citirani u bilj. 10; usp. Glasnik, sp. mj., si. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 i Spomenik, sp. mj., br. 28, 29, 30.

kovno-estetsku čistoću spomenika i njegove arhitektonske oblike. Izvodeći zaključak iz ovoga što je rečeno jasno se nameće misao da su spomenuti pounjski, golubički poklopci, koje uz čistu arhitektoniku, i poneki ukras — simbol — odlikuju upravo epitafi što uglavnom sadrže imena pokojnika, redovito iz domaćeg, ilirskog ili keltskog, tj. japodskog, repertoara,²¹ pripadali spomenicima, sanducima-osuarijima koji su bili anepigrafski. Naprotiv, analogno moramo pretpostaviti da su osuariji (sanduci) koji su sami nosili tekstove-epitafe, bili pokriveni poklopcima bez tih elemenata osim izuzetaka, dakako, kako je već rečeno. Većina golubičkih poklopaca ima epitaf kojemu prethodi formula *D(is) M(anibus)*, koja nam daje *terminus a quo*, što znači da te spomenike ne bismo smjeli datirati prije početka drugog stoljeća naše ere. Neki su i bez te formule, što im daje drugu kronološku vrijednost, a to je i razumljivo, jer ni taj spomenički element (poklopac-krov), niti spomenik kojemu su pripadali nije obavezno morao nastati u označeno vrijeme; njegov razvojni put, bez obzira na vrijeme nastanka jednog ili drugog konkretnog spomenika, ima svoju dulju ili kraću prošlost, svoje pretfaze koje se zasad još ne mogu definirati. Značajno je da su i rijetki ukrasno-simbolički elementi na tim poklopcima — kao npr. onaj objavljen u Spomeniku XCIII/72, br. 1 — izvedeni istom tehnikom plitkog urezivanja, a i pripadaju poznatom repertoaru ukrasa i simbola s pounjskih osuarija (sanduka) — šestarom izvedenih dvostrukih kružnica s upisanim laticastim rozetama. Dok je, međutim, lako zamisliti ulogu i funkciju tih u obliku krova kuće koncipiranih poklopaca osuarija, nosilaca njihovih epitafa, teže se uživjeti u situaciju izgleda u njihovu totalu onih osuarija-sanduka koji su ne samo preuzeli od spomenutih poklopaca njihovu ulogu nosilaca natpisa (epitafa) već i druge njihove osnovne karakteristike, kao što je oblik »titulusa« sa završetkom u obliku zabatnog polja²² — kao pravi steloidni titulus, odnosno njegovu apliciranje na sepulkralni spomenik drugog tipa i kategorije — što čini malo vjerojatnim da je i poklopac koji je dolazio neposredno iznad tako označenog trokutastog zabata ponavljao tu istu koncepciju. Ne treba li tu pretpostavljati i druge oblike poklopaca poput onih s ravnim krovom, u obliku ploče, ili s blagim zaobljenjem, u obliku plitkog svoda, kakvi se, uostalom javljaju na poznatim cilindričnim osuarijima (urnama), pa, iako dosta rijetko, kasnije i na sarkofazima.

Jesmo li se takvim razmišljanjima bar malo približili novom gledanju i određenim rješenjima u pitanju karaktera i kronologije naših »japodskih« osuarija? Ne mislimo time reći — ponovimo to još jednom — da i jedan od poznatih poklopaca pripada bilo kojemu od registriranih, konkretnih, osuarija (sanduka) — različita mjesta njihove provenijencije to i izričito isključuju — no isto je tako, po našem sudu, nesumnjivo da između jednih i drugih, kao dijelova istih cjelina, postoje neke korelacije. Ono što nas pri svemu tome iznenađuje i otvara određene probleme i pitanja jest činjenica da tamo gdje su nađeni osuariji-sanduci — lokaliteta, vidjeli smo, ima više — osim u jednom slučaju nisu pronađeni »njihovi«

²¹ Među tim imenima spominju se *Turus*, *Sarius*, *Vendes* (*Venetus?*), *Ditus*, *Iaritus* (?), *Silus*. Usp. naš rad: Lika i japodska antropomska tradicija, »Lika«, sp. mj., str. 97 i d.

²² Usp. kod Sergejevskoga (Glasnik, sp. mj.) osuarij br. 7 (T. VII, si. 2, Jezerine), br. 10 (T. X, Doljani), br. 12 (T. XII, si. 1), br. 11 (si. 8 u tekstu, Ribić) i dr.

pokrovi, a gdje su nađeni ovi posljednji, i to u znatnom broju (Golubić), nisu konstatirani pripadajući im sanduci, osim jednoga već spomenutog.

Usprkos tome, što u biti i ne mijenja smisao onoga što smo željeli reći, naime da su osuariji izvorno morali biti kompletni, tj. svi su se morali sastojati od sanduka za ostatke spaljenih pokojnika i njihovih pokrova, bez obzira kakvu su formu imali, element kojim se dosad nesvjesno manipuliralo, u tom smislu da među »japodskim« osuarijima imamo sigurnih anepigrafskih spomenika, što je davalo povoda za moguće drukčije njihovo datiranje od onih koji su kao epigrafski zajamčeni, ne može više biti apsolutno korišten u tom pogledu. Dakako, to još ne znači da i neki od figuralno dekoriranih osuarija kojima se dosad samo na temelju toga i na temelju stilsko-ikonografskih karakteristika, bez pisane riječi, pripisivala određena starost i određivao nastanak u predantičko ili protoantičko vrijeme, nisu doista tada i nastali. Za to ranije vrijeme njihova nastanka — ali ne za eventualne njihove reutilizacije, kako se to opravdano misli za spomenuti, dekoracijom najkvalitetniji, osuarij iz Ribića (br. 4) — doista uvjerljivo govore ikonografske, stilske i tehničke povezanosti s arhajskom grčkom ili alpsko-venetskom situlskom umjetnošću kao i to što nemaju, bar zasad, čvršćih analogija s ranijom antičkom umjetnošću japodskog pa i ostalog ilirskog područja, koje je, čini nam se neminovnim, moralo ostaviti vidljivijih tragova takvog atipičnog tehničkog i likovnog izraza koji u novije vrijeme nalazi određeni ekvivalent na drugoj obali Jadrana u poznatim daunijskim stelama,²³ koje su sve još anepigrafske i dosta rano datirane.

Ostavljajući, dakle, i dalje prostor za opravdane i objašnjive pretpostavke o nastanku pojedinih grobnih spomenika, osuarija, u prijelazno doba protohistorijskog uraštavanja u tzv. protoantiku — koje bismo mogli približno označiti razdobljem 6—4. stoljeća — sagledajmo realne mogućnosti nastajanja takvih spomenika i u vrijeme rane rimske antike u tim područjima, dakle u intervalu od recimo 1. stoljeća prije n. e. do bar 2. stoljeća n. e. O tome će presuditi i oni često zanemarivani oblici tzv. sekundarne dekoracije, profilacije i si., kojih se repertoar mijenja usporedo s promjenama u tematici, tehničkoj izradi, stilu i ikonografiji glavnih dekorativnih scena osuarija koje, iako umjetnički opadaju teško napuštaju za to prikladne površine spomenika. Kontinuitet proizvodnje i uporabe tog osebujnog spomenika nije time bio prekinut. Trajao je valjda sve dok je on mogao služiti osnovnoj svojoj svrsi kao sepulkralni spomenik povezan s ritusom kremacije (incineracije) uz konstantno naglašavanje elemenata koje je postupno prihvaćao pod utjecajem rimske sepulkralne prakse (isticanje epitafa i si.), a kad je taj ritus definitivno zamro i bio zamijenjen u potpunosti inhumacijom još prije pojave kršćanstva koje u tom pogledu nije dopuštalo alternative, neki su njegovi karakteristični dekorativno-simbolički elementi, kako je to već

²³ Usp. nedavno objavljeno fundamentalno djelo posvećeno tim također jedinstvenim i osebujnim spomenicima, kojima je u nizu radova iskazao dužnu pažnju, prikazujući ih

svjetskoj javnosti, prije nekoliko godina preminuli vrlo zaslužni istraživač S. Ferri: M. L. Nava, *Stele Daunie, I, II*, Firenze 1980.

bilo uočeno, preneseni i na tip spomenika koji ga je zamijenio i koji mu je i s arhitektonske strane bio i ostao najbliži — na sarkofag.²⁴

Kolikogod »japodski« tip osuarija, ako ga genetski lociramo potkraj proto-historijske kulturne epohe, predstavljao poseban fenomen i zasad izoliranu pojavu koja obogaćuje u kulturno-umjetničkom pogledu to razdoblje, nagoviještajući jedno novo razdoblje koje općenito tim kvalitativnim skokom otvara poglavlje buduće antičke, klasične kulture tako isto, ako ne još i više, taj spomenik sa svim svojim elementima, o kojima je ovdje bilo riječi, ocijenjen kao proizvod antičkog razdoblja i klasične umjetnosti, zapravo njezine provincijalne komponente, upravo toj provincijalnoj, ilirskoj, japodskoj umjetnosti i duhovnoj kulturi daje izuzetno obilježje i visok domet, koji je svrstava u najveća dostignuća provincijalne antike. Umjetnost Japoda tekla je i u fazi najjače afirmacije rimske kulture na istočno-jadranskom području izvan ustaljenih okvira i pravaca rimske i uopće klasične antike crpeći svoje korijenje iz mnogo starijeg razdoblja i iz domaće, lokalne tradicije. Zanimajući, dakle, pitanje datiranja bilo kojega od poznatih nam osuarija »japodskog« tipa s njihova etničkog područja, njihovu genezu i prve realizacije tih sepulkralnih spomenika moramo projicirati u mnogo dalju prošlost od one do koje bi nas doveo i najstariji njegov primjerak koji bismo na temelju nekog uvjerljivog elementa i argumentirano pripisali vremenu nakon rimskog osvajanja tih krajeva.

²⁴ Usp. N. Cambi, *Antički sarkofazi iz Like, »Lika«, sp. mj., str. 75 i d. (sarkofag T. Flavija Marcella iz Prozora; v. si. 1).*

OPIS TABLI
DESCRIPTION OF PLATES

- Tabla 1
Urna (osuarij) iz Ribiča s pročeljem flankiranim pilastrima, poput »anta« (Sergejevski, br. 3).
- Plate 1
Urn (ossuary) from Ribič with a pilaster, anta-like, flanked front (Sergejevski. no. 3).
- Tabla 2
Urna (osuarij) iz Jezerina s istacima (konzolama) u pročelju i titulus-om koji završava zabatom (Sergejevski, br. 7) — a: pročelje, b: bočna strana.
- Plate 2
Urn (ossuary) from Jezerine, with consoles in the front and a *titulus* ending in a *tympanon* on top (Sergejevski, no. 7) — a: the front, b: the side.
- Tabla 3
Grupa poklopaca urna (osuarija) u obliku kućnog krova iz Golubića (a, b, c).
- Plate 3
A group of roof-shaped urn (ossuary) lids from Golubić (a, b, c).
- Tabla 4
1: Poklopac urne (osuarija) u obliku kućnog krova iz Duvna (Županjac, prema Patschu).
2: Pokušaj restitucije osuarija japodskog tipa s anepigrafskim sandukom i s epitafom na poklopcu.
- Plate 4
1: House roof shaped urn (ossuary) lid from Duvno (Županjac, after K. Patsch).
2: An attempted reconstruction of an ossuary of the Japodic type with an anepigraphic coffer and with an epitaf on the lid.

(Sve crteže, osim si. 5., izradio je K. Rončević iz Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu — Arheološki odjel; si. 5: po ideji autora izradila M. Rendić-Miočević).

SUMMARY

ON SOME NEGLECTED ASPECTS OF THE "JAPODIC URNS"

Much attention has been paid to the question of the so-called "Japodic urns", particularly in the Yugoslav post-war scholarly literature. This phenomenon has been approached out of different interests, most of the attention, besides to the typological and stylistical analysis, being paid to the question of their genesis and life. Thus there still exists a span of approximately eight to ten centuries (from 6th/5th centuries B. C. to 2nd/3rd centuries A. D.). It is obvious that there is no disagreement in connection with the dating of these peculiar monuments, which in some cases, at the same time with other characteristics, bear Latin inscriptions in Antiquity, i. e. in Roman times in these Japodic regions (Sergejevski, tempted by some other reasons as well, generalized such a dating by applying it to all "urns« (ossuaries) known to him at that time). The real problem is represented by some other monuments among them, more interesting and more valuable, which are not only anepigraphic, but their chief feature is an extraordinary decoration on the surface with decoration engraved into the soft mass of marl. Nowadays there are more representatives of the theory that these ossuaries are of Pre-Roman origin, therefore examples of a developed phase of the art of the Late Protohistoric Period (Stipčević, Vasić, Raunig et al.). Such too is the Author's opinion, expressed by him in public in a lecture at a convention for the first time almost a quarter of a century ago. Retaining thus the opinion that a long continuity of existence can be followed by studying the considerable number of discovered (and unfortunately largely destroyed in the meantime) ossuaries, some of which must indeed be considered as Pre-Roman, in this article the Author draws one's attention to a big number of ossuary lids. They all come from the same Japodic regions and they all bear epitaphs, which excludes the possibility that the epitaphs stood upon the coffers themselves. In this manner the "totality" of the ossuaries is shown under a new light, because one ought to suppose that many of the already known urns-ossuaries with figural compositions considered so far as anepigraphic, did in fact bear a Latin inscription. Chronologically they could have formed part of the early Roman Antiquity in these parts. This does not, however, exclude the existing theories, founded chiefly upon the chronological and the stylistical features of the scenes executed in the unclassical manner of engraving, which affirm that the ossuaries came into being at a time when Classical Antiquity was still being formed on the Mediterranean. These parts were then still reigned by the Protohistoric Period which has left us many outstanding monuments and traces of artistic creativity (situlae etc.)

---

a

b

1

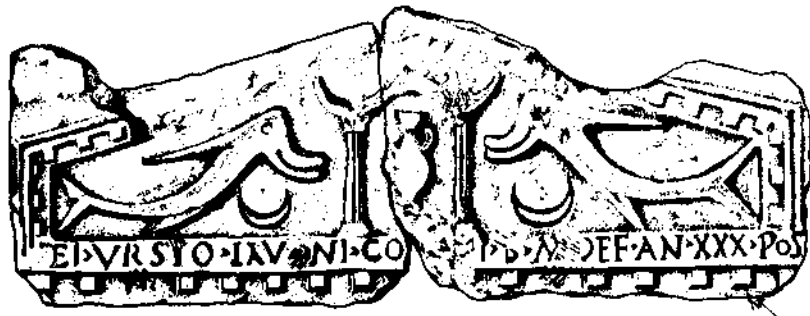

2

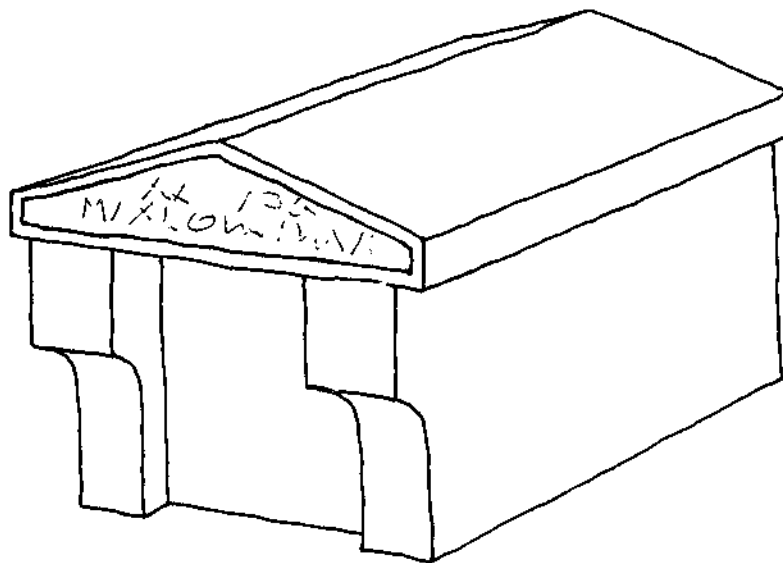

3

1

2

ŽELJKO TOMIČIĆ

Muzej Međimurja, Čakovec

BRONČANA STATUETA HERKULA IZ OKOLICE GORIČANA U MEĐIMURJU

Osim brojnih nepokretnih arheoloških nalaza iz antičkog razdoblja ubiciranih na području međuriječja Mure i Drave u posljednje vrijeme igrom slučaja spašena je brončana statueta Herkula. U ovom članku, osim valorizacije samog nalaza, prikazani su sumarno i problemi vezani uz prometno značenje mikroregije Međimurje u antici. Dio svjetlosti na ovu problematiku baca i nalaz statuete Herkula, koju metodom tipološkog vrednovanja možemo datirati u drugu pol. 2. st. n. e.

Međuriječje Mure i Drave, nazvano Međimurjem, smješteno na jugozapadnom rubu velike Panonske nizine, tek je u posljednjem desetljeću postalo područje organiziranog znanstvenog rada praćenog arheološkim istraživanjima na planu sva tri glavna povijesna razdoblja.¹ Uz nalazišta iz prapovijesnog razdoblja,² sustavno su istraživana arheološkom metodom i neka antička nalazišta.³ Osim brojnih pokretnih arheoloških nalaza, otkrivenih u toku tih arheoloških kampanja, naišlo se i na neke slučajne nalaze, koji podjednako pridonose potpunijem spoznavanju života međuriječja Mure i Drave u razdoblju antike. Kategorija slučajnih arheoloških nalaza, koja je prije svega rezultat sretnih okolnosti, ponekad upotpunjuje praznine prisutne u istraživanju materijalne i duhovne kulture neke regije. U ovu kategoriju možemo uvrstiti i brončanu statueta Herkula, koja je otkrivena sredinom mjeseca listopada 1981. godine i veoma je obogatila antičku zbirku arheološkog odjela Muzeja Međimurja u Čakovcu.⁴

¹ U razdoblju od 1972 do 1982 godine poduzeta su opsežna i sustavna arheološka istraživanja na području Međimurja. Do sada je ubicirano 43 prapovijesna, 21 antička i 9 ranosrednjovjekovna nalazišta.

² Opsežnija arheološka istraživanja nekropole tumula starijeg željeznog doba kod Goričana sprovode se od 1974 godine u suradnji s Arheološkim muzejom u Zagrebu. Na nekropoli starijeg željeznog doba u okolini sela Dyorišća poduzeo je Muzej Međimurja — Čakovec također istraživanja.

³ Do sada je arheološki odjel Muzeja Međimurja — Čakovec poduzeo zaštitna arheološka istraživanja ranocarske nekropole tumula kod sela Trnovčaka u briježnom dijelu Međimurja, antičkog naselja u Martinu na Muri (Halicanum) i na kompleksu vila rustika zapadno od Preloga na položaju Ferencića.

⁴ Zahvaljujući zalaganju J. Vidovića, kustosa prapovijesne zbirke arheološkog odjela Muzeja Međimurja — Čakovec statueta je otkupljena i na taj način spašena za znanost. Koristim priliku da se kolegi srdačno zahvalim.

To je brončana figurina nagog muškarca zrele dobi koji stoji (tab. I), a otkrio ju je prema usmenim podacima, Tomo Mesarić iz Goričana, Školska ulica broj 5. Naime, još u proljeće 1977. godine prilikom oranja njive u blizini starog korita rijeke Mure, na položaju Murščak, nedaleko Komparije, oko 3 kilometra sjeverno od sela Goričana, izbacilo je ralo pluga na dnevnu svjetlost ovaj vrijedan arheološki nalaz. O blizini riječnog prijelaza svjedoči toponim Komparija.⁵ Ovo je bitan podatak koji svakako treba uzeti u obzir pri razmatranju problema podrijetla brončane statuete. Skulptura je otkupljena za antičku zbirku arheološkog odjela Muzeja Međimurja — Čakovec. Vodi se pod inventarskim brojem 1733. Nalaz je prije detaljne obrade preliminarno objelodanjen u lokalnom tisku,⁶ kao i u glasilu muzeja sjeverozapadne Hrvatske.⁷

Statueta je lijevana u masivnoj bronci, koja tvori kompaktnu jezgru. Pokrivena je tankim slojem fine plemenite patine zelene boje, koja se doimlje kao okorina. Skulptura pokazuje tragove slučajnih i namjernih oštećenja (T. 1). Naime, na više mjesta uočavaju se oštećenja nastala mehaničkim djelovanjem. Figurinu je kod oranja zahvatilo ralo pluga pa je nastao niz oštećenja u vidu ogrebotina na površini trbuha, nadlaktici i šaci desne ruke, i na desnoj strani lica. Tada je vjerojatno odlomljena i kijača na koju se Heraklo naslanjao desnom rukom, a zacijelo je statueta odvojena i od postolja. Na leđnoj strani figurine, osim oštećenja nastalih djelovanjem korozije, uočavaju se i udubine izazvane namjernim struganjem pomoću alata, vjerojatno turpije, u namjeri da se utvrdi sastav materijala od kojeg je statueta izlivena (T. 2:2). Kao što je već naglašeno Herkul je prikazan u stojećem stavu u kontrapostu, oslonjen čitavom težinom tijela na lijevu nogu, dok je desna noga blago povijena u koljenu i isturena malo u desnu stranu, tako da stopala zatvaraju pravi kut. Herkul je prikazan en face. Na glavi se razabire snažno kovrčava kosa povezana dijademom (taenia). Snažni brkovi savijenih krajeva prema dolje i brada vrlo naglašena kovrčama obrubljuje lice dostojanstvenog, smirenog ali odlučnog *izraza* (T. 1). Majestet lica izražena je umjetnički oblikovanim nadočnim lukovima i namjerno bušenim očnim jabučicama na mjestu zjenica. Ovdje je vjerojatno nekada bila umetnuta inkrustacija, koja je naglašavala izražajnost lica. Nos, koji je površinskim struganjem namjerno oštećen, kao i veoma plastično oblikovani obrazi upotpunjuju lice, i daju mu izraz božanske uzvišenosti, dostojne najvećeg junaka antičkog svijeta.

Tijelo je oblikovano vrlo skladno i pravilno. Snažan trup s naglašenom muskulaturom prsiju i trbuha ističe se u odnosu na nešto slabije koncipirane noge. Taj dojam određenog svijesno izraženog nesrazmjera trupa i nogu jače je uočljiv sa stražnje strane lika, dok se s prednje strane jedva opaža. Desna noga ispru-

⁵ Toponim Komparija nastao je od riječi komp = skela. Komparija ukazuje na vrijeme dok se plačala skelarina na rijeci Muri ali ujedno je i lokalni naziv za uže zemljopisno područje uz Muru, na kojem se naselio skelar. Lokalitet je smješten sjeverno od moderne međunarodne ceste Čakovec — Letenje (granični prijelaz) — Nagykanizsa u susjednoj NR Mađarskoj.

⁶ Ž. Tomičić, Novo u Muzeju Međimurja (Hercules iz rimskog doba — op. uređ.), List »Međimurje«, Broj 1415, Petak, 13. studenoga 1981 i fotografija koju je snimio B. Simek, fotograf Muzeja Međimurja — Čakovec.

⁷ Ž. Tomičić, Novosti u antičkoj zbirci arheološkog odjela Muzeja Međimurja — Čakovec, Muzejski vjesnik br. 5, Varaždin 1982.

žena je u laganom kontrapostu, a na lijevoj ispruženoj nozi vješto je skoncentrirana sva težina statuete, tako da je figurina vrlo stabilna unatoč činjenici što nedostaje nekadašnje postolje. Oko snažno oblikovanog vrata atlete i lijevog ramena prebačena je poput plašta koža čuvenog nemejskog lava, kojeg je Herkul rukama zadavio, izvršavajući uspješno prvi u nizu od dvanaest opasnih zadataka služeći mikenskog kralja Euristeja. Prednje šape lava vezane su na prsima junaka tako da tvore čvor, kojemu nedostaju završeci, same šape. Na žalost, ovi karakteristični detalji otpali su vjerojatno zbog udara rala pluga, boje je na površinu zemlje izbacilo statuetu. Da su prednje šape lava bile plastično oblikovane i naknadno aplicirane na trup, potvrđuju male pravilne kvadratne udubine sa svake strane prsiju u visini bradavica (T. 1). To su ležišta podupirača za šape, koje su očito stršile u prostor. Ovaj detalj još više naglašava kvalitetu izrade statuete i uz ostale detalje pridonosi njezinoj općoj visokoj umjetničkoj razini. Koža nemejskog lava dijagonalno prekriva Herkulova leđa i lijevo rame (vidi T. 2:2), te ispod pazuha lijeve ruke, pripijene uz tijelo, s unturašnje strane pregiba lakta pada u laganom luku s vanjske strane ispružene i od tijela odmaknute podlaktice ruke (T. 2:3). Lijeva ruka stoji pod pravim kutom prema uspravnom trupu. Koža koja u fino povijenom luku visi s podlaktice završava širokom i snažnom stražnjom lavljom šapom. Odmaknuta od trupa ona dosiže sredinu butine lijeve noge Herkula. U šaci lijeve ruke, koja je dlanom okrenuta prema gore Herkul drži četiri jabuke iz vrtova Hesperida, kćeri moćnog Titana Atlanta. Ove zlatne jabuke svjedoče o uspješno obavljenom dvanaestom, posljednjem Herkulovom zadatku. Hesperidske jabuke, kao karakterističan Herkulov atribut, simboliziraju božansku besmrtnost, koju je mitski heroj stekao trpeći i radeći više od drugih ljudi, ali je uvijek izlazio kao pobjednik nad svim opasnostima života.

Čitava desna ruka odmaknuta je od trupa i ispružena u prostor (T. 1; T. 2:1). Na šaci desne ruke, koja je dlanom okrenuta nadolje, odlomljeni su na žalost svi posljednji članci prstiju ali ostatak prstiju, kao i njihov polukružni raspored ipak omogućuje rekonstrukciju pokreta. Naime, dlan desne ruke bio je položen na glasovitu kijaču, koju je, prema legendi, izradio kao osamnaestogodišnjak sam Herkul od jasenova drveta. Tom se kijačom ovaj mitološki heroj proslavio. Debljim krajem kijača je nekada bila okrenuta nadolje. Na žalost, odlomljena je vrlo vjerojatno u trenutku kada je ralo pluga udarilo u statuetu.

Noge statuete oblikovane su veoma brižljivo. Naglašene su fine muskulature. Na obje noge, u visini gležnjeva, uočavaju se naknadne intervencije. Naime, očito je došlo do loma nogu na spomenutom mjestu potkljenice, pa se na osnovi razlike u boji može zaključiti da je nepoznati majstor upotrijebio slitinu druge vrste. Originalni dijelovi nogu jednostavno su spajani na mjestima fraktura i zatim pokriveni slojem tanke patine. Ovo je izvedeno veoma vješto još u antičko vrijeme.

Stopala su potpuno ravna. Taj podatak dokazuje postojanje odgovarajućeg postolja s ravnom gornjom plohom. Postolje je na žalost također straidalo, odnosno nije pronađeno. Ono je, po uzoru na poznata rješenja, moglo bdi nalik kubusu ili valjku i također umjetnički oblikovano i moralo je osigurati stabilnost statuete teške 883,5 grama i visoke 17,9 cm. Postolje horizontalno koncipirane

gornje stajace plohe, nameće se kao rješenje statike već i zbog toga što je sva težina statuete skoncentrirana u jednoj točki u stopalu lijeve noge. Vrlo nisko konično postolje, kakvo je također poznato u antici, ne dolazi u obzir radi ravno riješenih stopala.

Daljnji su element, koji jasno dokazuje postojanje odgovarajućeg postolja ogrebotine, što se uočavaju na vanjskoj strani potkoljenice lijeve noge, i dvije namjerno bušene rupe između gležnja i pete. Ovi detalji pokazuju način rješenja spoja statuete s postoljem. Riječ je o postojanju odgovarajućeg podupirača, koji je poput spone spajao brončanu figurinu s podlogom a nenametljivo je prijanjao uz lijevu nogu. Ovaj detalj, reproduciran na T. 2:3, govori također o vrijednosti statuete i o osjećaju majstora za prezentiranje. Promatrajući statueta Herkula iz okolice sela Goričana u Međimurju, u odnosu na srodne primjerke sitne antičke plastike, uočavaju se određene tipološke srodnosti s nekoliko prikaza ovog mitološkog junaka. Čini se da naš primjerak pokazuje najbliže analogije s nalazom statuete Herkula s nepoznatog nalazišta koju čuva Pokrajinski muzej u Ptuju.⁸ Ova statueta visine samo 13 cm, koja je veoma oštećena i nepotpuna, prikazuje diviniziranog Herkula. Nedostaju mu doduše atributi, ali koža nemejskog lava prebačena preko lijeve ruke i ispružena desna ruka, koja se očito oslanja na kijaču, jasno svjedoče o vrlo raširenom tipu prikaza Herkula u antici. Osim određenih razlika, uočljivih u detaljima, Herkul iz Ptuja pokazuje srodnosti s našim primjerkom i u tretmanu lica koje uokviruje gusta kosa i brada.

Tipološku sličnost pokazuju primjerci statueta Herkula koje navodi katalog antičke bronce Babelona i Blancheta.⁹ To je na primjer figurina mladolikog, golobradog Herkula koji stoji oslonjen na lijevu nogu, desnicu je položio na kijaču a kožu nemejskog lava prebacio preko lijeve ruke.¹⁰ Slijedeći primjerak je statueta Herkula s kijačom u desnici i kožom nemejskog lava omotanom oko vrata i prebačenom također preko lijeve ruke.¹¹ S. Reinach navodi također nekoliko tipološki srodnih sitnih bronca Herkula.¹² Lijep primjerak predstavlja statueta bradatog Herkula s dijademom, desnicom položenom na kijaču i lavljom kožom prebačenom preko lijeve ruke.¹³ Daljnju analogiju predstavlja stojeći Herkul iz vrta Borghese, kojemu je koža nemejskog lava prebačena oko vrata a prednje šape vezane u čvor kao kod našeg primjerka iz Međimurja.¹⁴ U šaci lijeve ruke Herkul drži hesperidske jabuke.

Gotovo su identične našem primjerku Herkula statuete koje donosi također S. Reinach. Tako na primjer tipološku srodnost susrećemo kod prikaza Herkula s lavljom kožom u lijevoj ruci i desnicom položenom na kijaču,¹⁵ kao i kod jednog prikaza mladolikog golobradog Herkula.¹⁶ Zanimljiva je i statueta Herkula

⁸ M. Abramić, *Führer durch Poetovio*, Ptuj, 1925, str. 115, br. 114, si. 71.

⁹ Usp. E. Babelon i J. A. Blanchet *Catalogue des bronzes antiques de la bibliothèque Nationale*, Pariš, 1895, str. 221–240.

¹⁰ E. Babelon i J. A. Blanchet, n. dj., str. 229, si. 547.

¹¹ E. Babelon i J. A. Blanchet, n. dj. str. 231, si. 550.

¹² S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, tome I i II, Pariš, 1897, str. 209.

¹³ S. Reinach, n. dj., str. 211 (B. Ant. expl. I, 129).

» S. Reinach, n. dj. str., 128, si. 1.

¹⁵ S. Reinach, n. dj., str. 131, si. 3.

« S. Reinach, n. dj., str. 132, si. 1.

na plitkom kružnom i konično oblikovanom postolju, koji također drži u šaci lijeve ruke hesperidske jabuke dok je preko podlaktice prebačeno lavlje krzno.¹⁷ Heraklo drži u desnici kijaču. Nadalje, lijep primjerak statuete Herkula s nalazišta Gaspoltshofen — Watzing kod Linza čuva se u lokalnom muzeju.¹⁸ To je statueta Herkula koji stoji. Težina tijela oslonjena je na desnu nogu. Desnica je oslonjena na kijaču a preko lijeve podlaktice prebačena je koža nemejskog lava. U šaci lijeve ruke drži posudu s dvije drške (pila), koja simbolizira bogatstvo.

Umjetnička ostvarenja sitne brončane plastike tvore, poput one monumentalnog obilježja, značajnu i nezaobilaznu komponentu umjetnosti antičkog razdoblja. Razasuta uglavnom kao slučajni nalazi, a rjeđe kao rezultat organiziranog arheološkog zahvata, na čitavom prostoru, koji je nekada obuhvaćao rimski imperij, ova je grana umjetnosti privlačila, u manjoj ili većoj mjeri, pažnju generacija arheologa i povjesničara umjetnosti. Sitna brončana plastika pripada veoma često grupi pokretnog arheološkog materijala.¹⁹ Jedno od bitnih obilježja ove umjetničke discipline svakako je široki dijapazon oblika i različitost namjene. Utilitarnost sitne figuralne bronce dodiruje se čitavog niza manifestacija života antičkog čovjeka.²⁰ Svjedok je svoga vremena i često suvremena s velikim brončanim statuama kojih je kopija,²¹ a ponekad i skica ili predložak za njih. U većini slučajeva dobro očuvana, ova sitna umjetnička djela, jasan su putokaz u proučavanju tradicija kiparskih škola.²² Ona su djela nekog od umjetnika, koji su radili u ateljeima velikih antičkih majstora.²³

Paralelno s nastupom rimskih legija i osvajanjima ogromnih prostranstava, koja su sezala na sjever i istok do velikih vodenih putova evropskog kontinenta Rajne i Dunava, odvijala se i intenzivna trgovina. Ona je u svakom slučaju pospješila širenje rimske kulture i umjetnosti. Osobito značajnu ulogu odigrali su, posebno u ranocarskom razdoblju, italski trgovci i obrtnici. Oni su veoma ubrzali proces romanizacije novoosvojenog područja. S novodoseljenim stanovništvom dolazi i nova umjetnost, koja u novom svijetu nije željela izostaviti modu i ukus stare domovine — matičnog italskog tla.²⁴ Tako dolazi do snažnog priliva umjetnika svih profila, koji s italskog juga prenose utjecaje i stečena iskustva. Rim se dakle na frontovima svog imperija nije prezentirao samo utilitarnim predmetima, koji prate vojnička kretanja (oružje i vojna oprema), već i umjetničkim ostvarenjima, koja zadiru u oficijelnu religiju i svakodnevni život.²⁵ Stoga na dosegnutoj graničnoj liniji — limesu, od Rajne na sjeveru, niz Dunav do Crnog mora, susrećemo brojne kultne slike rimskog panteona. Taj bogati panteon antike izražen je u sitnoj figuralnoj bronci. Religiju pretočenu u bronzu susre-

¹⁷ S. Reinach, n. dj., str. 63, si. 2.

¹⁸ Katalog izložbe: Die Römer an der Donau (Noricum und Pannonien), Beč, 1973, str. 334, br. kataloga :988.

¹⁹ Usp. J. Medini, Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru, Diađora 4, Zadar, 1968, str. 143 i d.

²⁰ Usp. J. Medini, n. dj., str. 143.

²¹ Usp. A. de Ridder, Les bronzes antiques du Louvre, Pariš, 1913—15, str. 25.

²² A. de Ridder, n. dj., str. 25.

²³ A. de Ridder, n. dj., str. 25.

²⁴ Die Römer an der Donau (Noricum und Pannonien), Beč, 1973, str. 69.

²⁵ Römer am Rhein (Katalog izložbe), Köln, 1967, str. 44.

ćemo u regijama rajnskog²⁶ i podunavskog limesa.²⁷ U antičkim centrima i vojnim logorima, u zahvatu komunikacija ili u međuprostorima u sklopu ruralnih kompleksa, točnije u kućnim svetištima — lararijima, nailazimo na ostvarenja sitne figuralne bronce u funkciji kulta. Osim omiljenih božanstva kapitolijske trijade — Jupitera, Junone i Minerve, javljaju se, osobito duž podunavskog dijela limesa, statuete Dii Militares — Viktorije, Marsa i Herkula.²⁸ Veći broj ovakvih statueta za potrebe lararija ili kao ex vota hramova, dospio je tijekom prva dva stoljeća naše ere do Dunava zahvaljujući intenzivnim trgovačkim vezama s gornjoitalskim prostorom, osobito jakim antičkim centrom Aquilejom.²⁹ Osim importiranih primjeraka javljaju se relativno često i statuete nastale u lokalnim radionicama provincije Panonije u koju je inkorporiran i prostor međuriječja Mure i Drave.³⁰ Takve provincijalne umjetničke radionice nalazile su se uz radionice vojne opreme i oružja.³¹ Dio predmeta izrađivali su putujući majstori i ljevači.³² Kao što je ranije naglašeno kult Herkula bio je raširen duž podunavskog dijela limesa. To potvrđuju relativno brojni primjerci sitne brončane plastike na temu Herkula.³³ U jugoistočnom dijelu nekadašnje rimske provincije Panonije susrećemo statuete Herkula u Emoni (Ljubljana),³⁴ Poetovio (Ptuj),³⁵ Siscia (Sisak)³⁶ i Mursi (Osijek).³⁷ Osobito lijep primjerak predstavlja brončana statueta Herkula, replika Lizipovog Epitrapeziosa, koja je otkrivena na lokalitetu Tamnič u okolici Negotina,³⁸ dakle na tlu antičke provincije Moesie.

Daljnja nalazišta brončanih statueta Herkula na tlu Jugoslavije, uz ona ranije navedena, prikazana su na priloženoj karti (si. 1). To su Tujan kod Bala u

²⁸ Navedeno djelo, str. 57–69.

²⁷ Die Römer an der Donau, Beč, 1973, str. 69–78; Antička bronca u Jugoslaviji (katalog izložbe), Beograd, 1969, str. 21.

²⁸ Đ. Mano — Zisi, Problem importa i zvanične umetnosti u rimsko doba, Antička bronca u Jugoslaviji (katalog izložbe), Beograd, 1969, str. 22 i d.; M. Veličković, Rimski sitna bronzana plastika u Narodnom muzeju, Antika IV, Beograd, 1972, str. 7.

²⁹ Die Römer an der Donau, Beč, 1973, str. 69.

³⁰ M. Veličković, n. dj., str. 7 i d.

³¹ M. Veličković, n. dj., str. 7 i d.

³² M. Veličković, n. dj., str. 7 i d.

³³ Lj. Tadin, Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije, Fontes archaeologiae Iugoslaviae, Tome I, str. 19, si. 31.

³⁴ Lj. Tadin, n. dj., str. 20 i 21; R. Ložar, Poročilo arheološkoga odelka Narodnega muzeja v Ljubljani za leto 1931–1933, Ljubljana, 1935, str. 49; Vidi karta C na si. 2. — lokalitet broj 2.

³⁵ M. Abramić, Führer durch Poetovio, Ptuj, 1925, str. 115, br. 114, si. 71; Antička bronca u Jugoslaviji (katalog) Beograd, 1969,

str. 93, br. 101; Lj. Tadin, n. dj., str. 19 i 20, si. 27. Vidi kartu C na si. 2. — lokalitet pod brojem 4.

³⁶ J. Brunšmid, Antikni figuralni bronzani predmet u hrv. Narodnom muzeju u Zagrebu, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva XIII, Zagreb, 1914, str. 232, br. 60; Lj. Tadin, n. dj., str. 19 i si. 26 a i b. — Daljnja dva primjerka statueta Herkula iz rijeke Kupe kod Siska donosi također J. Brunšmid, n. dj., str. 233, br. 61 i str. 235, br. 62. — Na karti C (si. 2) lokalitet kod Siska označen je brojevima 6, 7 i 8.

³⁷ Sa terena Osijeka potječe statueta Herkula koju je objavila D. Pinterović, O rimskoj bronci s terena Osijeka i okolice, Osiječki zbornik VIII, Osijek, 1962, str. 71 i d.; Lj. Tadin, n. dj., str. 20 i si. 30. — Na karti C (si. 2) označen je lokalitet brojem 9.

³⁸ Đ. Mano — Zisi, Bronzana statueta Herakla iz Tamnica, Zbornik radova Narodnog muzeja I, Beograd, 1958, str. 63–74, prilog 6 slika; Antička bronca u Jugoslaviji (katalog izložbe), Beograd, 1969, str. 94, br. 105 i literatura navedena uz taj nalaz. — Na karti C (si. 2) označen je brojem 11 lokalitet Tamnič kod Negotina.

Istri,³⁹ antička Celeia (Celje),⁴⁰ zatim figurina s nepoznatog nalazišta pohranjena u Narodnom muzeju u Beogradu,⁴¹ te s lokaliteta Šilevo kraj Prilepa⁴² i navodno iz okolice Titova Velesa, koja je također pohranjena u Narodnom muzeju u Beogradu.⁴³ Već na prvi pogled može se konstatirati, da su svi lokaliteti, na kojima su otkrivene statuete Herkula, grupirani u zahvatu antičkih komunikacija. Osobito su lijepi spomenuti nalazi Herkulovih statueta duž ceste, koja iz sjevernitoitalske ravnice i Aquileje ide na istok povezujući antičke centre Emonu, Celeiu i Poetovio s Panonijom. Jedna od karika u tom lancu je i nalaz brončane statuete Herkula iz okolice Goričana u Međimurju. Kult Herkula (grč. Heracles, lat. Hercules), sina Zeusa i Amfitrionove žene Alkmene, najvećeg junaka grčke mitologije, koji je »kroz Heru stekao slavu«,⁴⁴ vrlo brzo preuzeli su Rimljani. Nešto ranije u doba helenizma bio je omiljeni pratilac Aleksandra Makedonskog u čijem se bojnem šatoru nalazila statueta Herakla.⁴⁵ Kako Grci, tako i Rimljani štovali su ga kao najvećeg heroja, koji je snagom, hrabrošću i upornošću stekao slavu i besmrtnost. Osim Homera, koji je ostavio najstariji pisani spomen, Herkulu posvećuju svoje pero grčki tragici Sofoklo i Euripid, rimski pjesnik Seneka i aleksandrijski pjesnik Teokrit. Posvećuju mu se gradovi, hramovi i žrtvenici a vrlo je omiljeni lik na oslikanim vazama i djelima kipara već od 6. stoljeća pr.n.e.⁴⁶

Na rajnskom limesu Herkul je uz bogove Marsa i Merkura treći značajni kulturni lik.⁴⁷ Kao zaštitnik trgovačkog prometa, patron cesta i luka, te teških fizičkih radnika i radnika u kamenolomima, stekao je veliku popularnost.⁴⁸ Kao Vesti, čuvarici plamena, i Vulkanu, upravljaču vatre i kovaču, Herkulu je upravo uloga zaštitnika putova pribavila osobiti položaj među legijama.⁴⁹ Germani ga visoko štiju. Kult Herkula Magusanusa bio je u 3. stoljeću n. e. do te mjere raširen u Donjoj Germaniji, da je car-uzurpator Postum dao kovati njegov lik na

³⁹ A. Gnirs, Führer durch Pola, Beč, 1915, str. 147; Antička bronza u Jugoslaviji, Beograd, 1969, str. 94, br. 106. — Na si. 2 označen je na karti C brojem 1 lokalitet Tujan kod Bala u Istri. Nalaz je pohranjen u Arheološkom muzeju Istre u Puli.

⁴⁰ Mitteilungen der Zentral-Kommission, Beč, 1900, N. F., XXVI Jahrgang, Band XXVI, str. 57, El. 10; Antička bronza u Jugoslaviji, Beograd, 1969, str. 95 br. 108. Nalaz je pohranjen u Pokrajinskom muzeju u Celju. Na si. 2 označen je na karti C brojem 3 nalaz statuete Herkula iz Celja.

⁴¹ Podatke o statueti donosi katalog izložbe Antička bronza u Jugoslaviji, Beograd, 1969, str. 95 i br. 107. Kako je statueta pohranjena u Narodnom muzeju u Beogradu to je na si. 2 na karti C brojkom 10 označen lokalitet.

⁴² Statuetu s lokaliteta Šilevo čuva Narodni muzej u Prilepu a sumarne podatke o njoj donosi katalog izložbe Antička bronza u Jugoslaviji, Beograd, 1969, str. 93, br. 102.

Nalazište je označeno brojem 13 na karti C (si. 2).

⁴³ Statuetu iz okolice Titova Velesa objavio je M. Grbić, Umetnički pregled, II, Beograd, 1939, str. 15; Isti, Odabrana grčka i rimska plastika u Narodnom muzeju u Beogradu, Beograd, 1958, str. 96—97, Tab. LXVII; Katalog s izložbe Antička bronza u Jugoslaviji Beograd, 1969, str. 93, br. 103. Na si. 2 označen je brojem 12 na karti C položaj nalazišta statuete Herkula kod Titova Velesa.

⁴⁴ V. Zamarovský, Junaci antičkih mitova, Leksikon grčke i rimske mitologije, Zagreb, 1973, str. 121—128.

⁴⁵ Đ. Mano — Zisi, Problem importa i zvanične umetnosti u rimsko doba, Antička bronza u Jugoslaviji (katalog izložbe), Beograd, 1969, str. 21.

⁴⁶ V. Zamarovský, n. dj., str. 128.

⁴⁷ Katalog izložbe, Römer am Rhein, Köln, 1967, str. 59.

⁴⁸ Römer am Rhein, Köln, 1967, str. 59 i 66.

⁴⁹ Römer am Rhein, Köln, 1967, str. 59.

svom aureusu.⁵⁰ Također se, u Donjoj Germaniji gaji njegov kult i u vidu Herkula Saxanusa, zaštitnika teških fizičkih radnika.⁵¹ Prikazuje se kao golobradi mladić ili kao zreli bradat muškarac s kijačom i lavljom kožom. Herkul je smatran pokroviteljem i uzorom prosvjećenosti monarha iz dinastije Antonina. Njegov kult široko je rasprostranjen upravo u vrijeme careva Antonina. Posljednji od Antonina, car Komod (180—192), sin Marka Aurelija, koji je zaključio mir s Markomanima i Kvadima, zahtijevao je za sebe božanske počasti. Sebe je nazivao Herkulom, a u njegovo doba ovaj je antički junak bio uzor i prototip neograničenog monarha, koji je vlast dobio od svog božanskog oca Jupitera.⁵² Car Komod prikazuje se i s atributima Herkula. Tako se često prikazuje s lavljom glavom nataknutom poput šljema, kožom nemejskog lava kao ogrtačem, kijačom u desnici i simbolom božanske besmrtnosti jabukom Hesperida u lijevoj ruci.

Prostorom međuriječja Mure i Drave prolazili su u antici važni cestovni pravci, koji su prikazani na priloženoj si. I.⁵³ Jedan od magistralnih pravaca prodora prema Dunavu bio je onaj iz Aquileie. Prolazeći kroz Emonu, Celeiu i Poetovio nastavljao je kroz briježno Međimurje u smjeru sjevera kroz Panoniju do Savariae (Szombathely) i Carnuntuma (Petronell) na Dunavu. Trasu ovog antičkog puta na dijelu kroz međuriječje Mure i Drave signaliziraju arheološka nalazišta ubicirana a djelomično i istražena.⁵⁴ Istočno od Središća ob Dravi (ant. Curta) odvajala se od spomenute rimske ceste druga značajna prometnica, ona prema Aquincumu (Budimpešta). Pretpostavljenu trasu ove važne rimske ceste naslućujemo prema položaju antičkih lokaliteta, odnosno, bolje rečeno slučajnim nalazima.⁵⁵

⁵⁰ N. dj., str. 59.

⁵¹ N. dj., str. 66.

⁵² N. A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd, 1951, str. 403 i 404.

⁵³ Na priloženoj karti B (si. 2) iscrtkanim linijama označene su postojeće i pretpostavljene trase rimskih cesta kroz međuriječje Mure i Drave. Cesta Poetovio—Savaria—Carnuntum označena je brojem 1, a pretpostavljena trasa ceste Poetovio—Aquincum brojkom 2.

⁵⁴ Na samoj trasi rimske ceste sjeverno od Središća ob Dravi (ant. Curta) u blizini sela Preseke ubiciran je antički lokalitet, vjerojatno vila rustika (usp. M. Fulir, *Topografska istraživanja rimskih cesta na varaždinskom i međimurskom području* (1960—1967), *Rasprave SAZU* 24, Ljubljana, 1968, str. 365—429). Nadalje, trasu antičkog puta, koja je hodološki istražena (M. Fulir, n. dj., 365—429), signaliziraju ostaci ranocarske nekropole grobnih humaka na lokalitetu kod sela Trnovčaka. Ova je nekropola istraživana u razdoblju od 1979—1981 godine (Ž. Tomičić, *Arheološka istraživanja antičke nekropole kod sela Trnovčaka u Međimurju*,

Muzejski vjesnik 5, Varaždin 1981/82. Konačno, na prijelazu preko rijeke Mure ubicirano je antičko naselje municipij Halicanum na mjestu današnjeg sela Martin na Muri (M. Fulir, n. dj., str. 365—429; Ž. Tomičić, *Zaštitna arheološka istraživanja u Martinu na Muri*, *Muzejski vjesnik* broj 2, Koprivnica, 1979, str. 40—3; S. Soproni, *Municipium Halicanum*, *Folia Archeologica* XXX, Budimpešta, 1979, str. 91—97).

⁵⁵ Pretpostavljenu trasu antičke ceste Poetovio—Curta—Aquincum obilježavaju u međurječju Mure i Drave antički lokalitet kod sela Macinca (M. Fulir, n. dj., str. 365—429), zatim rimska stela iz Čakovca, te konačno lokalitet na kojem je otkrivena statueta Herkula. (T. Mommsen, *CIL, Pars prior*, Berlin, 1873, str. 522, br. 4116); V. Hoffiller — B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Zagreb, 1938, str. 204, br. 457, sa si'kom; A. Horvat, *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti Međimurja*, str. 22 i bilješka pod brojem 53). Kako trasu ceste Poetovio—Savaria—Carnuntum, tako i trasu ceste za Aquincum i vojne logore na Dunavu markiraju nalazi rimskih sepulkralnih

Već od druge polovice 1. stoljeća n. e. dolaze u Panoniju iz Italije kao import keramika, osobito glasovita terra sigillata, staklo, nakit, brončani predmeti umjetnog obrta i sitna figuralna bronca. U međuriječju Mure i Drave već je davno uočen osim tranzitnog značenja i onaj isto toliko važan gospodarski, agrarni značaj ove mikroregije. Ovi momenti odigrali su, uz povoljan zemljopisni položaj, značajnu ulogu prilikom urbanizacije ovog prostora u antičkom razdoblju. Planskom urbanizacijom duž spomenutih komunikacija, a zatim i u međuprostorima antički je način života postepeno prihvaćen u svim njegovim manifestacijama. Kada je, naime, u vrijeme cara Trajana (98–117) osnovana colonia Ulpia Traiana Poetovio (Ptuj), uključeno je i međuriječje Mure i Drave kao izrazito agraran kraj u ager kolonije.⁵⁶ Trajan u Poetovio i u njezinom ageru naseljuje veterane iz đlačkih ratova.⁵⁷ Relativno miran život ovog rubnog panonskog prostora ugrozio je u 2. stoljeću prodor Markmana i Kvada u vrijeme cara Marka Aurelija.⁵⁸ Na tlu Panonije, u koju je uključeno i međuriječje Mure i Drave prestaje razdoblje zvano »pax Romana« i nastupa vrlo nemirno vrijeme praćeno razaranjima i pljaćkanjem.

Promatran u kontekstu povijesnih zbivanja nalaz brončane statuete Herkula, s lokaliteta Muršćak kraj Goričana u Međimurju, baca određenu svjetlost na zbivanja u antičkom razdoblju na rubnom području Panonske nizine. Naime, već sama pojava dokazuje da zbivanja u antici na prostoru međuriječja Mure i Drave nisu bitnije odstupala od općih karakteristika materijalne kulture i rimske provincijalne umjetnosti.

Važnost samog nalaza govori donekle i o njegovom podrijetku kao i o statusu nekadašnjeg vlasnika statuete Herkula. Ovakve figurine predstavljaju, poput statueta kućnih božanstava — Lara ili drugih omiljenih božanstava, inventar tzv. lararija ili kućnih svetišta. Larariji su veoma česta pojava u ruralnim vilama. E. Thomas navodi lijep primjer nalaza inventara lararija s kraja 2. stoljeća n. e. iz vile rustike imućnog Italika u Nagydemu.⁵⁹ Prema njezinom mišljenju kućna božanstva uvijek su usko povezana s mjestom, tlom, kućom, obitelji ili osobom.⁶⁰

Na osnovi spomenutog vrlo je vjerojatno da je statueta Herkula iz okolice Goričana djelo visoke umjetničke razine, nastalo kao kopija po uzoru na monumentalnu helenističku plastiku, vjerojatno u nekoj od kiparskih radionica Kampanije. Statueta je prema tome import po narudžbi bogatijeg koloniste Italika, vrlo vjerojatno veterana, koji je imao posjed uz desnu obalu rijeke Mure. Riječ je o vili rustici, koju doduše treba tek ubicirati, ali mikrotopografija nalazišta i samo značenje nalaza pružaju veoma pouzdane elemente za ovakvu pretpostavku. Naime, treba imati na umu i činjenicu da je ovaj arheološki nalaz otkriven u blizini sigurnog riječnog prijelaza preko Mure, koji je od davnina, pa i u ovo današnje vrijeme, pružao sigurnost prijelaza. Ovo svakako treba uzeti u obzir

spomenika i nekropola (A. Mocsy, Zala megye római köemléke'röl, Zalaegerszeg, 1976, str. 21 i 31).

⁵⁶ Usp. M. Abramić, Führer durch Poetovio, Ptuj, 1925.

" M. Abramić, n. dj., str. 7.

⁵⁸ N. A. Maškin, n. dj., str. 402–403.

⁵⁹ E. B. Thomas, Römische Villen in Panonien, Budapest, 1964, str. 284 i d.

⁶⁰ E. B. Thomas, n. dj., str. 287.

i zbog blizine važne antičke komunikacije, koja je dijagonalno prolazila kroz međuriječje Mure i Drave i povezivala Poetovio (Ptuj) sa sjeveroistokom Panonije i logorima na Dunavu. Ova je sitna brončana plastika predstavljala dio inventara kućnog svetišta rimske ruralne vile, kojoj treba tek odrediti užu lokaciju. Statueta je, u vezi s već spomenutim zbivanjima u drugoj polovici 2. stoljeća n. e., bila vrlo vjerojatno namjerno zakopana, odnosno sakrivena.

Prilikom datiranja statuete Herkula iz Međimurja u obzir je došla metoda tipološkog vrednovanja nalaza. Brončana statueta diviniziranog Herkula otkriva u tretmanu pojedinih detalja lica, osobito snažnih kovrča brade, te senzibilnog prikaza lica i bušenih zjenica ($V = 1_n T$ -), filhelensku fazu zvanične rimske umjetnosti. Naime, za ovu fazu rimske umjetnosti, koja je do osobitog izražaja došla u vrijeme cara Hadrijana (117—138) i careva iz dinastije Antonina, karakteristično je naglašavanje kontrasta grubih i glatkih oblika i prevladanja određene senzualnosti.⁶¹ Kao što je ranije spomenuto kult Herkula doživio je puni procvat u vrijeme Antonina, osobito cara Marka Aurelija (161—180) i njegova adoptivnog sina cara Komoda (180—192). Tip i tretman brade uz zreli izraz lica argumenti su koji ukazuju na lik cara Marka Aurelija. Stoga imajući u vidu portrete ovog cara možemo s mnogo sigurnosti i brončanu statuetu Herkula iz okolice Goričana u Međimurju datirati u vrijeme vladavine Marka Aurelija.

POPIS SLIKA U TEKSTU I SADRŽAJ TABLI DESCRIPTION OF FIGURES AND PLATES

Karta Međimurja s nalazištem statuete (A) i prikazom rimske ceste (B), te karta Jugoslavije s **lokalitetima** na kojima su nađene figurice Herkula (C).
The map of Međimurje with the site where the statue was found (A) and with the net of **Roman roads** (B), as well as the map of Yugoslavia with the distribution of the sites where **Hercules** statuettes were found (C).

Tabla 1

Plate 1

Statueta Herkula iz okolice Goričana, prikazana en face

The statuette of Hercules, front view.

Tabla 2

Plate 2

Ista statueta u tri pogleda (leđa i oba profila)

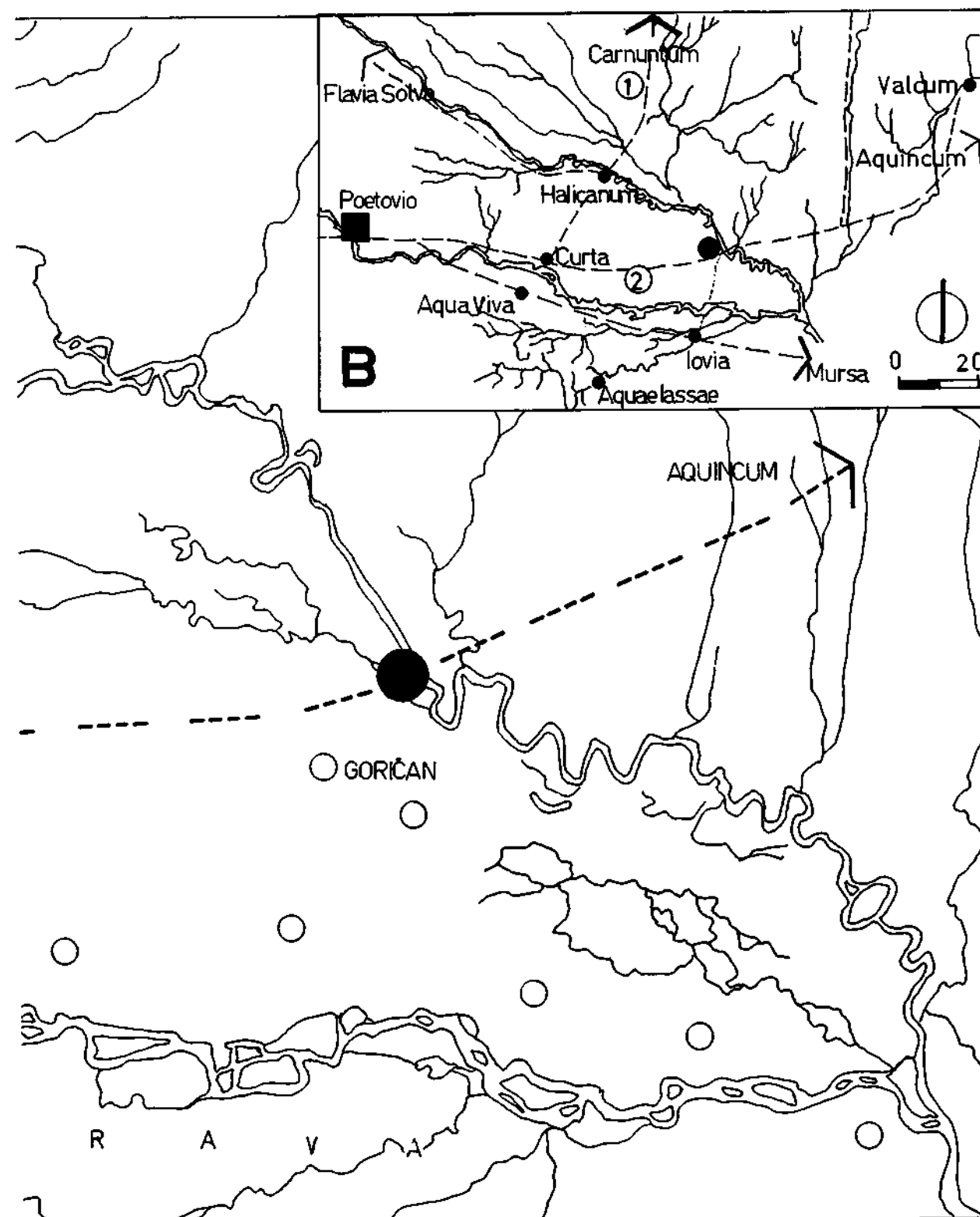
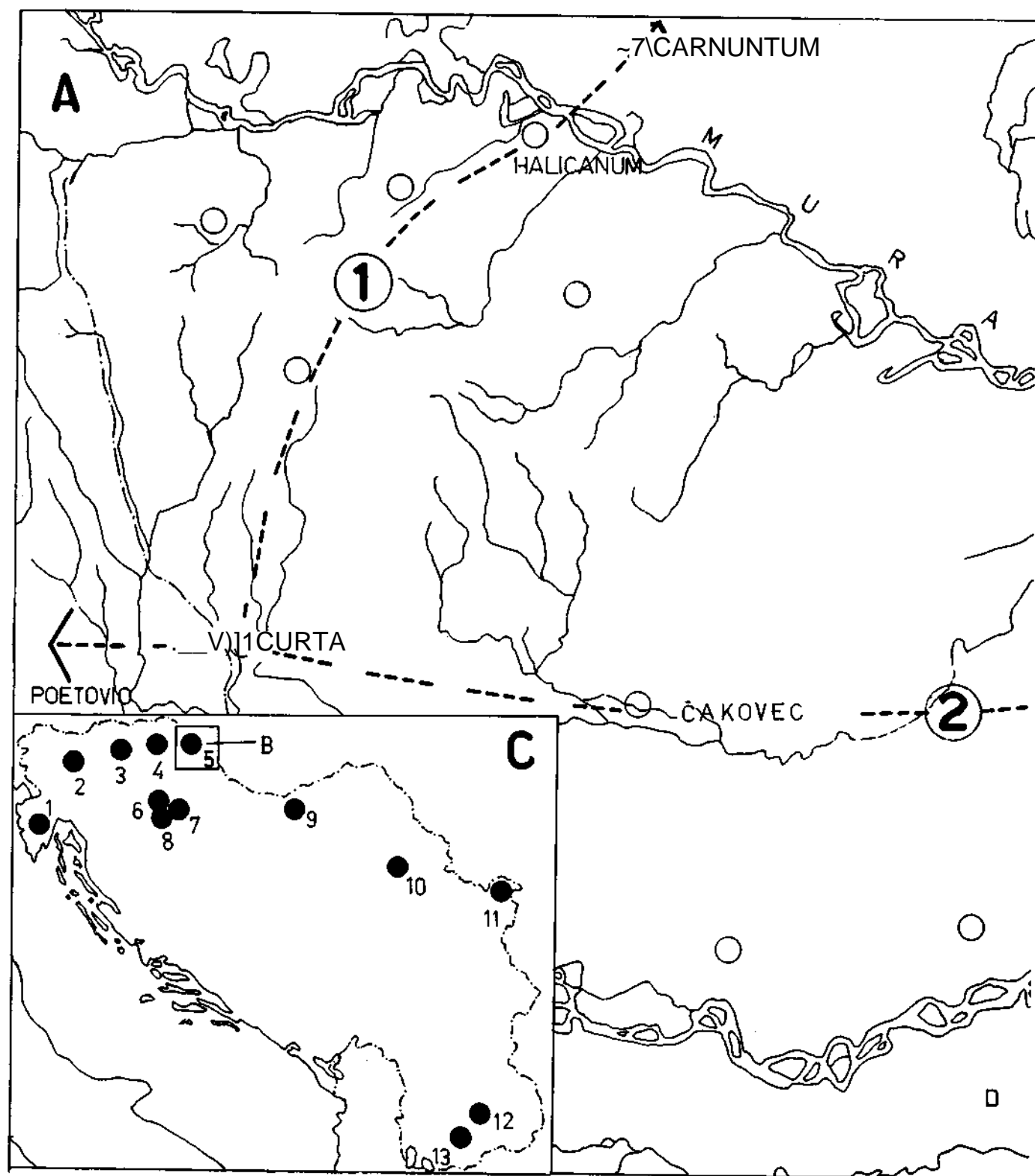
The same statuette from three views (back and both profiles).

Fotografije snimio D. Flajpan.

Photographs made by D. Flajpan.

⁶¹ Đ. Mano — Zisi, **Problem importa i zvanične umetnosti u rimsko doba**, Antička

bronza u Jugoslaviji (katalog), Beograd, 1969, str. 22.

SUMMARY

THE BRONZE STATUETTE OF HERCULES FROM THE SURROUNDINGS
OF GORIČAN IN MEĐIMURJE

The Roman collection of the Međimurje Museum at Čakovec has recently been enriched by a valuable bronze statuette. The statuette represents Hercules and was accidentally discovered north of the village of Goričan in Međimurje, in a field situated on the old meander upon the left bank of the Mura. The site of Murščak lies close to the place where the river has been crossed since ancient times, providing an access to the region between the Mura and the Drava. The statuette of Hercules was cast of massive bronze, forming thus a compact core covered by a fine thin layer of green patina. The figurine's height is 17,9 cm and it weighs 883,5 grammes. In the further text the Author describes, analyzes and values the artistic achievement of this bronze statuette.

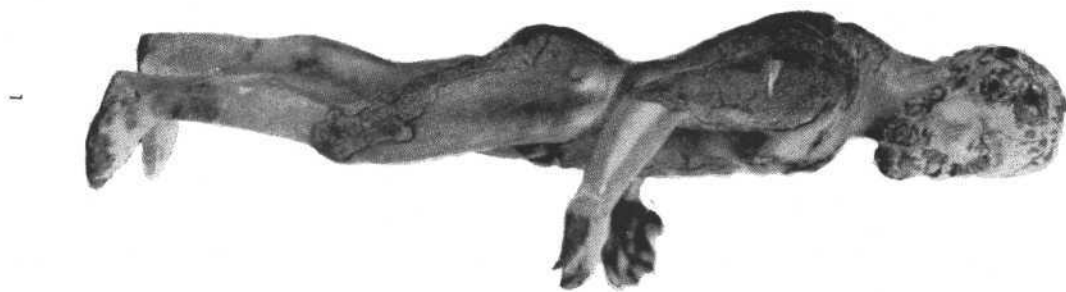
The Hercules' statuette from the vicinity of the Goričan village in Međimurje displays certain typological similarities to a whole series of representations of this mythical hero, such as one can encounter upon the entire territory of the former Roman Empire. There are several statuettes of Hercules known from the territory of Yugoslavia and their distribution can be followed on the map. The distribution of sites where such statuettes have been discovered proves that this interesting appearance of the cult of Hercules occurred within the reach of the main Roman routes. Several important roads lead across the region between the Mura and the Drava, accentuating the transitional position of this micro-region on the border of the former Roman province of Pannonia.

The microtopography of the site where the statuette has been found indicates the possibility of the existence of a building of the *villa rustica* type. As it is generally known, the finds of statuettes are usually considered as the inventory of a *lararium*, i.e. of a domestic sanctuary of rural villas, and we are inclined to think that this discovery from the surroundings of Goričan in Međimurje ought to be considered as a part of a *lararium* of a wealthy Italian. It must have been a veteran, who was, as were many others, granted some land within the boundaries of the ager of the Roman *Colonia Ulpia Traiana Poetovio* (Ptuj).

By typological estimations, this statuette of Hercules could be dated to the reigns of Antonine emperors, i.e. to the 2nd cent. A. D. Considering the treatment of details, particularly its typical beard, which shows a certain likeness to the portrayals of Emperor Marcus Aurelius (161-180), we are inclined to date the find more precisely to the reign of this emperor.

In this case the statuettes of Hercules displays a high artistic level, worthy of the traditions of the sculptural workshops of Campania, and therefore it might be considered as an import from Italy. It was probably brought to the region between the Mura and the Drava by merchants along the *Aquileia-Poetovio-Aquincum* road. One can presume that the statuette belonged to the inventory of a *lararium*, but was deliberately buried and hidden during the Marcomannic Wars under Marcus Aurelius.

ANTE RENDIČ-MIOČEVIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu

DVIJE BRONČANE STATUETE JUPITERA IZ SISKA

U prilogu su prikazane dvije do sada neobjavljene brončane statuete Jupitera koje potječu iz Siska. Statuete pripadaju istom tipu tzv. Jupitera u stajaćem stavu i istog su ikonografskog sadržaja, s karakterističnim atributima, mušnjom u spuštеноj desnoj ruci i žezlom u uzdignutoj lijevoj ruci, preko koje je također prebačen i kratki ogrtač. Obje statuete inspirirane su helenističkim obradama Jupiterova lika, ali uzorak prema kojemu su one nastale nije u oba slučaja isti. Značajno je da su obje statuete proizvedene u domaćim, najvjerojatnije sisačkim radionicama, otprilike u prvoj polovici 3. st.

Unatoč pažnji koja se u nas u sve većoj mjeri poklanja obradi antičke bronce, a osobito valorizaciji sitne figuralne plastike, još uvijek veliki dio te zanimljive spomeničke građe nije pristupačan javnosti i nije na odgovarajući način vrednovan u stručnoj arheološkoj literaturi. Figuralna brončana plastika najvećim dijelom je kultnog karaktera, pa je prema tome u najvećoj mjeri namijenjena duhovnim potrebama stanovništva. Njezino značenje nije, međutim, svedeno samo u okvire kultno-religiozne problematike, budući da ta specifična kategorija spomenika pruža također i obilje zanimljivih podataka o povijesno-društvenim kretanjima, etničkoj strukturi stanovništva, ekonomskim i kulturnim prilikama, trgovačkim vezama itd. U takvim okolnostima analiza figuralne brončane plastike ima veoma veliko značenje, jer otkriva mnoge činjenice o različitim aspektima života pojedinih sredina u razdoblju antike.

Zaslugom J. Brunšmida figuralna brončana plastika iz zbirke antičkih spomenika Arheološkog muzeja u Zagrebu sustavno je kataloški obrađena još početkom ovog stoljeća.¹ Najveći dio zbirke koja broji više od 300 primjeraka različitih brončanih figuralnih spomenika potječe s područja Panonije, u čemu obilato prednjači Sisak, antička *Siscia*, važno urbano središte Gornje Panonije s vrlo

¹ Usp. J. Brunšmid, Antikni figuralni brončani predmeti u hrvatskom narodnom mu-

zeju u Zagrebu, VHAD, n. s. sv. XIII, 1913 i 1914, Zagreb 1914, str. 207—268.

razvijenim političkim, ekonomskim, vojnim i kulturnim potencijalom.² Grad je razvijao i značajnu trgovačku aktivnost, a u njemu je, kako je poznato, djelovala i jedna od carskih kovnica novca koja je nesumnjivo davala impuls razvoju lokalnih obrtnih radionica, posebno onih koje su proizvodile metalnu, pa prema tome i brončanu robu namijenjenu lokalnom, ali i širem domaćem i stranom tržištu.

Budući da su u novije vrijeme nalazi figuralnog brončanog materijala vrlo rijetki, osobito s tog područja, razumljivo je što se zbirka rimske figuralne brončane plastike zagrebačkog Arheološkog muzeja, koji ima najviše prikupljene građe iz Siska, nije u značajnijoj mjeri obogaćivala. Zbog toga su spomenici sisačkog porijekla i danas, kao i u Brunšmidovo vrijeme, okosnica te muzejske zbirke i neposredni pokazatelj vitalnosti tog središta u stoljećima rimske dominacije u našim krajevima.³

U nedavno tiskanom prilogu posvećenom mramornoj statui Dijane koja potječe iz Siska, a sada se čuva u privatnoj zbirci obitelji Pavletić iz Zagreba, upozorili smo i na vrijednu kolekciju sitne figuralne plastike pohranjene u istoj zbirci, najavivši tada i postupnu obradu najzanimljivijeg nepubliciranog materijala.⁴ Za ovu priliku izdvojili smo dva od ukupno osam figuralnih brončanih spomenika kojima smo utvrdili sisačku provenijenciju.⁵ Na žalost, osim sigurno utvrđenog nalazišta, nikakav drugi koristan podatak o tim spomenicima nije nam poznat, a bez poznavanja okolnosti nalaza teško je zaključivati o namjeni spomenika, eventualnim korisnicima i, dakako, o dataciji. Ako je dopušteno nagađati o mjestu njihovog nalaza najprihvatljivija je pretpostavka da je bar jedna od ovih dviju statueta izvađena iz korita Kupe.⁶ Treba, naime, imati u vidu da je prilikom jaružanja Kupe krajem prošlog i početkom ovog stoljeća iz njezina korita izvađeno vrlo mnogo antičkog materijala, osobito bronce i željeza, pa su brojni sakupljači arheoloških spomenika došli u priliku da obogate svoje kolekcije vrijednim eksponatima. Mnogo je spomenika takvog porijekla kasnije otkupljeno ili poklonjeno Arheološkom muzeju u Zagrebu, ali su mnogi ostali i dalje u privatnim kolekcijama mijenjajući, poput ovih dviju naših statueta, više vlasnika. U ovoj prilici

² O povijesnom razvitku i drugim aspektima značajnim za život grada u antičkom razdoblju usp. nedavno tiskani rad S. Vrbanića, Prilog proučavanju topografije Sisčije, Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolini (znanstveni skup HAD-a u Zagrebu), Zagreb 1981, str. 187–200.

³ Nekoliko neobjavljenih primjeraka figuralne brončane plastike iz zagrebačkog muzeja kasnije je obradio I. Bach. Neki od spomenika koje je on objavio također su porijeklom iz Siska: usp. njegov prilog Antikni figuralni brončani predmeti Arheološko historijskog muzeja u Zagrebu, VHAD, n. s. sv. XVII, Zagreb 1936, str. 151–181, tab. IX.

⁴ Usp. naš prilog, Mramorna statua Dijane iz Siska, VAMZ, 3. serija-sv. XIV, Zagreb 1981, str. 73, bilješka 3.

⁵ U kolekciji rimske figuralne brončane plastike, osim spomenika koji potječu iz Siska, čuva se i jedna vrlo kvalitetna brončana aplika u obliku Meduzine glave koja je porijeklom iz Fojnice u Bosni.

⁶ Na jednoj od naših dviju statueta nisu se sačuvali uobičajeni tragovi zelenkaste patine, što može biti znak da je statueta nađena u Kupi. Takav zaključak u skladu je sa zapažanjima J. Brunšmida koji je uočio da vrlo brojni i raznoliki brončani materijal izvađen iz korita Kupe redovito nije prekriven karakterističnom zelenkastom patinom (J. Brunšmid, sp. djelo, str. 210; usp. također B. Vikić-Belančić, Novonabavljeni brončani vrč u Antiknoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, Tkalčićev zbornik I, Zagreb 1955, str. 21).

Sl. 1

Sl. 2

prikazat ćemo dvije brončane statuete Jupitera, vrhovnog božanstva rimskog panteona. Te dvije statuete ne samo što brojčano obogaćuju fundus brončane figuralne plastike iz Siska, već unose i nova gledanja na manifestacije kulturnog života u tom gradu bogate antičke prošlosti.

1. Statueta Jupitera (sl. 1 u tekstu i T. 1 : 1—4): masivno lijevana bronca djelomično nagrizene površine po kojoj su mjestimično v'ljivi t'povi manjih oštećenja. Boju je teško precizno definirati, a može se smatrati mješavinom tamnosive i zelene boje. U zbirci obitelji Pavlečić statueta r,c nalazi od 1954. rod., a ranije je bila vlasništvo drugog kolekcionara. Na statueti koja je visoka 11,8 cm nedostaje baza, kao i atribut u lijevoj ruci te dio atributa u desnoj ruci.

Božanstvo je prikazano polunago i u stajaćem slavu. Tijelo je gotovo cijelom težinom oslonjeno o desnu ispruženu nogu, dok je lijeva noga r'vijena u koljenu i za korak povučena natrag. Obrada lica odaje odan'rouška-rv. strogo i prodornog pogleda upravljenog u daljinu. Prema form' koja je karakteristična za ikonografiju Jupiterovog (Zeusovog) lika lice je prekrivano guskom bradom i opuštenim uvijenim brkovima. Na njemu se ističe široki r'p.i"r^ntri n^s, poluotvorena usta i oči koje su označene plitkim oblim zjenicama i ravnim oštro zasječenim obrvama. Po čelu nemirno padaju debeli uvojci kose. Stražnji dio glave nije u svim detaljima dovoljno jasno definiran, što je vjerojatno posljedica izlizanosti, ali također i nedostatka fine završne obrade tog dijela statuete. Na tjemenu, na primjer, nema uobičajenih tragova uredno začešljane frizure koja se u ovakvim prilikama oblikovala urezivanjem plitkih linija nakon vađenja iz kalupa. Iz toga se može zaključiti da je statueta bila u funkciji u nedovršenom obliku, naravno ukoliko nije bila zametnuta ili odbačena iz razloga o kojima se može samo nagađati. Iznad čela i oko tjemena kosa je uvijena u rolu koja ima oblik vijenca isprepletenog od pramenova kose. Na zatiljku ona prerasta u nedefiniranu masu gustih uvojaka koji prekrivaju vrat i sežu sve do leđa. Među uvojcima, u produžetku osi kralježnice, izdvaja se valoviti završetak ukrasne vrpce, ukoliko možda nije riječ o široko profiliranom pramenu koji je povratno uvijen kako bi spriječio rasipanje frizure. Tijelo je veoma snažno i na njemu su vrlo rijetko obilježeni karakteristični anatomske detalji. To se u prvom redu odnosi na donju polovicu tijela gdje su gotovo sasvim zanemarene obline struka i prepona, što znatno umanjuje ukupan estetski dojam o toj figuri. Genitalije također nisu plastično oblikovane, nego su površno obilježene s nekoliko plitkih ureza. Na širokim snažnim leđima fino je modelirana linija kralježnice koja je anatomske prilagođena pomaku gornjih dijelova muskulature. Desna ruka koso je ispružena naprijed. Među ispruženim prstima šake sačuvao se dio atributa koji se prema analogijama i položaju ruke sigurno može smatrati ostatkom nekadašnje munje (*fulmen*). Lijeva ruka ispružena je do lakta, a zatim je visoko podignuta uvis. Prema stavu tijela i položaju ruke, te na temelju vertikalnog utora među nevjesto razmaknutim prstima šake, lako je pretpostaviti da se Jupiter rukom oslonio o žezlo (*sceptrum*). Preko iste ruke, od ramena do lakta, prebačen je naborani ogrtač (hlamida), koji je sprijeda provučen ispod pazuha, a otraga slobodno visi do koljena. Slobodnim padom

draperije završetak ogrtača skuplja se u formi malog ispupčenja koji J. Overbeck uvjetno naziva hlamidionom.⁷

U likovnim prikazima Jupitera (Zeusa) prevladavaju dva osnovna ikonografska tipa: Jupiter koji sjedi na prijestolju, replika poznate Fidijine hriselefantinske statue, i Jupiter u stajaćem stavu kojemu pripada i naša sisačka statueta. Različite varijante ovog tipa u rimskoj kulturnoj plastici često su zastupljene, osobito među sitnom brončanom plastikom. Sisačka statueta prikazuje Jupitera kao Najvećeg i Najboljeg među svim božanstvima antičkog panteona (*Jupiter Optimus Maximus*), s karakterističnim atributima, munjom u spuštеноj desnici i žezlom u uzdignutoj lijevoj, te kratkim ogrtačem provučenim ispod pazuha i zatim ovijenim oko lijeve ruke, dok mu duži kraj visi otraga do koljena. Opisana ikonografska forma obično se povezuje s likovnom interpretacijom Zeusa čiji je prototip, kako se vjeruje, potekao iz antičkih radionica u klasičnom razdoblju grčke umjetnosti. Najuspjelija rimska replika grčkog originala je poznata brončana statueta iz Arheološkog muzeja u Firenci koja suptilnom modelacijom i karakterističnim blagim izrazom lica pokazuje osobine Fidijine skulptorske škole.⁸ Potrebno je, međutim, naglasiti da su u rimskoj umjetnosti interpretacije Jupiterovog lika većinom inspirirane kasnijim predlošcima, odnosno raznim helenističkim obradama iste teme. Osim po oblikovnom tretmanu i stilskim usmjerenjima ovaj ikonografski tip Jupitera odlikuje se i ponekim specifičnim detaljem na temelju kojega se mogu razlučiti podvarijante ovoga tipa. S tim u vezi zanimljivo je podsjetiti na stav M. Bieber koja smatra da su prikazi Jupitera s munjom u obliku spiralnih zraka koje leže prislonjene uz podlakticu i dlan božanstva izravno potekli od helenističkog uzorka koji je nastao oko 300. god. pr. n. e.⁹ Stav Bieberove prihvatio je kasnije i H. Menzel analizirajući materijal s njemačkog područja, ali svoje slaganje s tim stavom nije, na žalost, detaljnije obrazložio.¹⁰ Iako je ovaj detalj na sisačkoj statueti likovno drugačije interpretiran, ipak smatramo da likovna rješenja drugih detalja, draperije, lica, lijeve ruke koja je do lakta ispružena u istoj liniji s ramenom i si., također pokazuju helenističko porijeklo, ali, dakako, u tragu nekog drugog prototipa.

Prema našoj evidenciji i usporedbi s odgovarajućim materijalom koji je publiciran u nama dostupnoj literaturi najbliže analogije sisačkoj statueti su likovni prikazi Jupitera iz Triera,¹¹ Napulja¹² i Leipziga,¹³ a vrlo su brojne srodne statue koje se samo nekim detaljem razlikuju od naše statue. Među takve, bar kada je u pitanju stav božanstva i položaj munje u ruci, može se ubrojiti i prva od dvije

⁷ J. Overbeck, *Griechische Kunstmythologie*, Erster Band, Erstes Buch: Zeus, Leipzig 1871, str. 144–145.

⁸ Usp. Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, H à J, Paris 1899, str. 703, s. v. Jupiter. Za razliku od kasnijih interpretacija ovakvog tipa stajaćeg Jupitera, kojima pripada i naša statueta, na firentinskoj statueti lijeva ruka koja drži žezlo spuštena je do lakta, a nije ispružena u produžetku ramena.

⁹ Usp. M. Bieber, *Die antiken Skulpturen und Bronzen des Königlichen Museum Friedericianum in Cassel, Marburg* 1915, str. 55–56.

¹⁰ Usp. H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland II*, Trier, Mainz 1966, str. 3.

¹¹ Isti, sp. djelo tab. 2, si. 6.

¹² Vidi S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine II*, Paris 1897, str. 6, br. 9.

¹³ Isti, sp. djelo, sv. IV, Paris 1910, str. 3, br. 5.

publicirane statuete Jupitera iz Tekije u Srbiji, kojoj nedostaje lijeva ruka s atributom i, eventualno, ogrtačem.¹⁴ No, i ako je doista riječ o potpuno nagom liku, u što i mi vjerujemo, ova statueta, za koju je utvrđeno da je galske provenijencije, po mnogim elementima slična je statueti iz Siska. Jedan primjer posebno bismo izdvojili, jer je prvenstveno tipološki karakterističan za onu grupu spomenika kojima su Bieberova i Menzel po obliku i položaju munje vremenski determinirali porijeklo.¹⁵ Riječ je o brončanoj statueti Jupitera iz Passaua koja se modelacijom i kvalitetom izvedbe također znatno distancira od naše statuete, ali se u nekim detaljima javljaju gotovo identična likovna rješenja.¹⁶ To možemo ilustrirati jednim naoko nevažnim detaljem, interpretacijom kratkog ogrtača koji je u oba primjera prikazan sa zaokruženim naborima oko ruke i s karakterističnim završetkom u obliku već spomenutog »hlamidiona«. S obzirom da je takav način tretiranja ogrtača potekao iz helenističke likovne baštine, taj detalj nam može poslužiti kao jedan od putokaza u traženju likovnog prauzora našoj statueti.

U vezi s utvrđivanjem porijekla, a šire i pokušaja određivanja okvirne datacije, čini nam se vrlo bitnim naglasiti da naša statueta nije potpuno doradena. Osim neobrađenih detalja na glavi na koje smo već skrenuli pažnju, na više mjesta, a osobito među nogama, primjećuje se višak bronce koji nije uklonjen nakon lijevanja. U toj činjenici vidimo jedan od dokaza da je statueta izlivena u domaćoj sredini, najvjerojatnije u samom Sisku. Premda ne posjeduje visoku razinu zanatske perfekcije kojom se odlikuju najbolji uzorci strane, osobito galske i germanске produkcije, naša je statueta stilskim i ikonografskim sadržajima vrlo bliska antičkim originalima. U pomanjkanju podataka o okolnostima nalaza i u nedostatku drugih sigurnih elemenata neophodnih za datiranje ovog spomenika može se, po našem mišljenju, predložiti kao moguća datacija kraj 2. ili početak 3. stoljeća, kada na području Panonije jača aktivnost domaćih radionica, a istodobno, zahvaljujući rastu importa, u proizvodima domaćih radionica sve su prisutniji helenistički utjecaji.¹⁷

2. Statueta Jupitera (si. 2 u tekstu i T. 2 : 1—4): masivno lijevana bronca čija je površina mjestimično oštećena manjim ogrebotinama. Za razliku od prethodne statuete kao i većeg dijela brončanog materijala iz Siska statueta je poprimila svijetlozelenu patinu, što je siguran znak da nije izvađena iz Kupe.¹⁸ U zbirci obi-

¹⁴ Usp. A. Cermanović-Kuzmanović, Dve bronzane statuete iz Tekije, *Starinar* XXII, 1971, Beograd 1974, str. 159—161, tab. I i II.

¹⁵ Usp. naše bilješke 9 i 10.

¹⁶ Usp. *Germania Romana*² IV; ein bilder-Atlas, Tafeln, tab. XL, 2 (75,7); Text, F. Koepf, IV — Die Weihedenkmäler, str. 62 (Passau), Bamberg 1928.

¹⁷ O tome usp. prilog A. Heklera, *Kunst und Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen*, Strena Buliciana, Zagreb—Split 1924, str. 115. Problemi oko datiranja brončanog figuralnog materijala iz carskog doba vrlo su složeni, jer se isključivo na osnovi

stilске analize ne može doći sigurnih rezultata. To pitanje razjasnio je K. A. Neugebauer navevši kao primjer figuralnu brončanu plastiku koja slijedi tragove grčkih klasičnih ili helenističkih originala. Prema njegovom mišljenju takve brončane statuete iz carskog vremena međusobno se razlikuju uglavnom samo po kvaliteti izvedbe, odnosno ukusu i zanatskoj vještini majstora, dok stilске osobitosti nisu u tolikoj mjeri izražene da bi mogle poslužiti kao kategorija vremenskog determiniranja spomenika (usp. K. A. Neugebauer, *Antike Bronzestatuetten*, Berlin 1921, str. 111).

¹⁸ Vidi bilješku 6.

telji Pavletić statueta se nalazi od 1954. god., a ranije je bila u vlasništvu istog kolekcionara koji je posjedovao i prvu Jupiterovu statuetu. Statueta je visoka samo 6,7 cm, a sačuvana je bez baze i većeg dijela atributa (žezlo) u lijevoj ruci.

Polunagi lik Jupitera prikazan je u stajaćem stavu, oslonjen pretežno na desnu, uspravnu nogu, a jednim dijelom i na prste lijeve noge koja je blago savijena u koljenu. Izgled odraslog muškarca ogleda se u oblikovanju pretjerano velike glave, s licem koje je prekrivo gustom kratkom bradom i brkovima. Nad čelom strši karakterističan visoki čuperak uz koji se šire kovrčasti pramenovi bujne kose koja prekriva uši i seže sve do leđa. Ovaj oblik razbarušene frizure koja daje ton ukupnom izgledu glave i čitavog lika Ducati je figurativno nazvao »frizuram u obliku lavlje grive«.¹⁹ Tako koncipirana frizura jedna je od osobitosti helenističkih interpretacija Jupiterovog lika. Detalji lica vrlo dobro su uočljivi, osobito plastično oblikovani markantni nos, zatim velike bademaste široko razmaknute oči natkrite kosim obrvama i karakteristična poluotvorena usta s posebno naglašenom donjom usnom. Zanimljivo je naglasiti da je s leđne strane obrada frizure u potpunoj suprotnosti s upečatljivom plastičnošću uvojaka koji flankiraju lice. Oblina tjemena obrađena je, međutim, plitkim kosim urezima koje razdvaja jedva primjetna linija vertikalnog razdjeljka. Ovakav način prikazivanja glatko začesljane frizure, koji na prvi pogled neobično podsjeća na motiv riblje kosti, djeluje vrlo dekorativno i, gotovo bi se moglo reći, »naivno«. Linearnost i plošnost karakteriziraju i prikaz gustih pramenova koji poput resa okomito padaju niz vrat sve do leđa. Premda je postupak u obradi ovih dijelova frizure prvenstveno odraz skromne zanatske naobrazbe, treba ipak reći da su stvaraoci naše statuete u cijelosti poštovali uobičajenu ikonografsku shemu prema kojoj su pramenovi Jupiterove kose iznad čela i oko lica slobodno opušteni, dok su na tjemenu uredno počesljani.²⁰ Potrebno je također naglasiti da su detalji frizure na stražnjem dijelu glave, ali i neki detalji na drugim dijelovima tijela — na primjer prsti na stopalima nogu — dorađivani naknadnim urezivanjem. U odnosu na predimenzioniranu glavu tijelo je odviše kratko i zdepasto, a detalji muskulature nisu dovoljno plastično naglašeni. Posred trbuha primjećuju se obrisi sićušnog udubljenja kojim je naznačen pupak. Nasuprot mnogim anatomskim detaljima genitalije su oblikovane veoma plastično. Noge su modelirane vrlo nemarno, osobito ispod koljena, gdje su stopala i pretjerano debeli listovi potkoljenica potpuno deformirani i pokazuju vrlo nisku razinu oblikovanja i poznavanja anatomskih detalja tijela. Možda treba pretpostaviti mogućnost naknadnih dorađivanja nogu što je samo djelomično učinjeno urezivanjem prstiju na stopalima, a takvoj mogućnosti u prilog ide i činjenica da je i na ovoj statueti između nogu ostao neditnut višak kovine koji je trebao biti uklonjen nakon vađenja iz kalupa. Na zbijenim snažnim leđima naglašena je linija kralježnice čiji je kosi položaj usklađen sa stavom tijela. Desna ruka spušta se do lakta, a zatim je koso ispružena. Prstima šake Jupiter je pri-

¹⁹ Ducati je tako opisao tip frizure na poznatoj vatikanskoj bisti Zeusa iz Otricoli (usp. P. Ducati, *L'arte classica*, Torino 1939, str. 431).

²⁰ Vidi kod W. H. Roschera, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* II, 1, st. 756.

hvatio središnji dio munje koja je vretenastog oblika i na oba kraja je profilirana spiralnim žlijebovima. Lijeva ruka do lakta je ispružena u visini ramena, a zatim je savinuta i podignuta uvis. Među neproporcionalno velikim prstima stisnute šake sačuvao se manji dio žezla koji se stopio s masom šake kroz koju je nekad bio provučen. Preko lijevog ramena i oko ruke ovijen je kratki ogrtač (hlamida), koji otraga visi prema koljenima, a nije odvojen od tijela već je čitavom dužinom s njime srastao. Na ramenu i ruci, te na leđnoj strani vrlo plastično su oblikovani široki nabori, koji otraga ne profiliraju čitavu površinu ogrtača već samo njegovu gornju polovicu. Isti, duži krak ogrtača s prednje strane je, međutim, samo površinski profiliran rijetkim naborima koji su naknadno urezani tehnikom graviranja.

Premda se po osnovnim ikonografskim i tipološkim karakteristikama ova statueta može pridružiti prvoj statueti Jupitera koju smo prikazali u ovom prilogu, ipak se one međusobno razlikuju u više detalja, što sigurno indicira i različitost njihovog porijekla. Osim uočljivih razlika u tehničkoj izvedbi koje su prvenstveno zanatskog karaktera, mogu se primjetiti i značajne promjene u stilizaciji glave i likovnoj interpretaciji munje koja se u oba slučaja nalazi u desnoj ruci božanstva. Dok se na licu prve statuete očitava dostojanstvo i strogost, iskustvo i svojevrsni asketizam, lice druge statuete poprimalo je pomalo groteskni izraz koji se manifestira u nizu detalja, počev od poluotvorenih usta razvučenih do ironičnog smiješka, pa sve do bogato razigrane frizure koja poput grive ovija široko lice i nisko čelo dajući ton izgledu čitave figure. Usporedimo li taj oblik frizure sa serapisoidnim tipom frizure koja krase glavu poznate vatikanske mramorne biste Zeusa iz Otricolijske, koja je svakako nastala prema originalu grčkog, odnosno helenističkog porijekla,²¹ lako ćemo uočiti da je u suštini riječ o istom tipu frizure koji je samo donekle prestiliziran i prilagođen likovnom jeziku jedne, u suštini, provincijske sredine. Drugi možda još zanimljiviji detalj je način prikazivanja munje, njezin oblik i položaj u odnosu na ispruženu ruku božanstva. Očito je, naime, da u tom pogledu našu statueta možemo identificirati s dobro poznatim tipom Jupitera za koji je, kako je već istaknuto, utvrđeno da je inspiriran helenističkim arhetipom iz kraja 4. st. pr. n. e.²² Ova varijanta tipa stajaćeg Jupitera ima mnogo analogija u rimskoj plastici. Osim ranije spomenute statuete iz Passaua²³ kao najbliže analogije mogu se smatrati statuete iz Sofije,²⁴ Lyona,²⁵ Rima²⁶ i Kassela,²⁷ a njima možemo pridružiti i dvije statuete koje se čuvaju u našim zbirkama, statueta iz Narodnog muzeja u Beogradu koja je nađena u Kostolcu na dunavskom limesu²⁸ i statueta čije nalazište nije utvrđeno, iz Arheološkog muzeja u Zagrebu.²⁹ Prema tome je moguće zaključiti da je ovaj tip Jupitera bio posebno

²¹ Prema Rječniku Daremberg-Saglio Zeus iz Otricolijske je djelo tzv. druge atičke škole (sp. djelo, str. 704).

²² Vidi naše bilješke 9 i 10.

²³ Usp. bilješku 16.

²⁴ S. Reinach, sp. djelo, sv. III, Pariš 1904, str. 4, br. 7.

²⁵ Isti, sp. djelo, sv. IV, str. 5, br. 3.

²⁶ Isti, sp. djelo, sv. IV, str. 7, br. 3.

²⁷ M. Bieber, sp. djelo, str. 55–56, tab. XXXIX, br. 130.

²⁸ Usp. M. Veličković, Rimska sitna bronzana plastika u Narodnom muzeju, Beograd 1972, str. 16, br. 5.

²⁹ Usp. J. Brunšmid, sp. djelo, str. 209, br. 2. Ova statueta osobito je zanimljiva jer je u svim relevantnim segmentima, ikonografiji, tipologiji i izvedbi, toliko bliska našoj

omiljen među domaćim stanovništvom.³⁰ U pogledu datacije suočavamo se s istim problemom, nedostatkom arheološke dokumentacije, s kojim smo se suočili pokušavajući riješiti to pitanje kod prve Jupiterove statuete opisane u ovom prilogu. Vjerujući da je i ova druga statueta potekla iz domaće, sisačke radionice, mišljenja smo da se kao približna datacija može predložiti prva polovica 3. st., odnosno razdoblje vladavine Severa, kada u Sisku već djeluju dobro uhodane radionice koje proizvode različitu brončanu robu, za što su najbolji primjer brončane fibule kojima je sigurno utvrđeno lokalno, sisačko porijeklo.³¹ Većina primjeraka figuralne plastike, među kojima i naša statueta Jupitera, ne odlikuje se visokim umjetničkim dometom ni visokom razinom zanatske obrade, ali ih krase neobično zanimljiva simbioza izvornih antičkih oblika i rustične, često puta »naivne« interpretacije. Obje statuete Jupitera iz Siska bile su najvjerojatnije namijenjene lokalnom stanovništvu i vjerojatno su bile uključene u sastav nekog domaćeg lara-rija.

Uz spomenike posvećene Jupiteru koji su nam poznati od ranije (7 žrtvenika,³² ulomak kamene statue Jupitera na prijestolju,³³ minijturna srebrna statueta stajaćeg polunagog Jupitera³¹, brončana statueta Jupitera koji sjedi na prijestolju³⁵ i dvije olovne statuete stajaćeg Jupitera³⁶), ove dvije nove potvrde o štovanju toga božanstva svjedoče u prvom redu o njegovoj iznimnoj popularnosti u antičkoj Sisciji, a zatim i o sposobnostima domaćih stvaraoca da preoblikuju poznate antičke uzore i udahnu im — posebno to smijemo reći za drugu statuetu — karakter domaće, provincijske umjetnosti.*

statueti da možemo pomišljati da obje možda potječu iz iste sredine, možda čak iz iste radionice. Prema mišljenju Lj. Tadin statueta iz zagrebačkog Arheološkog muzeja podsjeća na galske statuete (usp. njezin rad Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije, Beograd 1979, str. 10, tab. IV, br. 4). Kao blisku analogiju toj statueti autorica ističe statuetu Jupitera koju je publicirala S. Boucher u djelu koje nam u ovoj prilici, na žalost, nije bilo dostupno (*Vienne — Bronzes antiques*, Pariz 1971, str. 34, si. 2). Za tu statuetu se kaže da je rađena prema grčkom originalu iz 4. st. pr. n. e., odnosno da je to »tip Leoharesovog ili Lisповog Zeusa, koji se sreće u rimskoj plastici počev od I veka carstva«.

³⁰ Nedaleko Indije, na pusti Agatenhof, nađen je ulomak kamene statue stajaćeg Jupitera (Zeusa) s ogrtačem prebačenim preko lijeve ruke i munjom u desnoj ruci: usp. J. Brunšmid, *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije III — Pannonia Inferior*

— VHAD, n. s. sv. IV, 1899—1900, Zagreb 1900, str. 195—196, si. 87.

³¹ Vidi R. Koščević, *Antičke fibule s područja Siska*, Zagreb 1980, str. 36 i 38.

³² Usp. J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, Antikni spomenici*, Zagreb 1904—1911, str. 115—119, br. 207—212 i str. 332—333, br. 739.

³³ Isti, sp. djelo, str. 31—32, br. 55.

³⁴ Isti, *Antikni figuralni bronsani predmeti*, str. 209—210, br. 3. Ovaj tip Jupitera razlikuje se od naših statueta po načinu prikazivanja ogrtača koji je iza leđa prebačen preko oba ramena.

³⁵ Isti, sp. djelo, str. 210, br. 4.

³⁶ A. Bauer, *Rimska olovna plastika — s osobitim obzirom na materijal pohranjen u Hrvatskom narodnom muzeju*, VHAD, n. s. sv. XVII, str. 27—28, tab. VII, si. 29 i 30.

* I ovom prilikom iskreno se zahvaljujem obitelji Pavletić što su mi omogućili objavljivanje materijala iz njihove bogate arheološke zbirke.

OPIS SLIKA I TABU

FIGURES IN THE TEXT AND PLATES

Slika 1

Figure 1

Prva brončana statueta Jupitera iz Siska.
The first bronze statuette of Jupiter from Sisak.

Slika 2

Figure 2

Druga brončana statueta Jupitera iz Siska.
The second bronze statuette of Jupiter from Sisak.

Tabla 1

Plate 1

Prva brončana statueta Jupitera iz Siska.
The first bronze statuette of Jupiter from Sisak.

1. Prednja strana
1. **The front**
2. Stražnja strana
2. **The back**
3. Desni profil
3. The right profile
4. Lijevi profil
4. The left profile

Tabla 2

Plate 2

Druga brončana statueta Jupitera iz Siska.
The second bronze statuette of Jupiter from Sisak.

1. Prednja strana
1. **The front**
2. Stražnja strana
2. **The back**
3. Desni **profil**
3. The right profile
4. Lijevi **profil**
4. The left **profile**

SUMMARY

TWO BRONZE STATUETTES OF JUPITER FROM SISAK

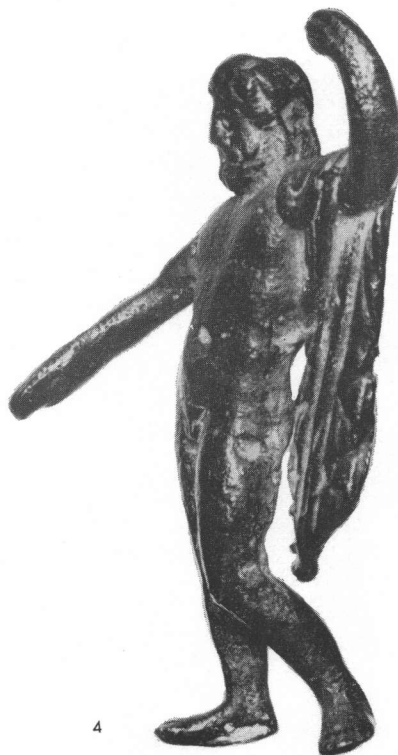
The private collection of the Pavletić family in Zagreb contains several specimens of Roman figural art. Among them there are two interesting statuettes of Jupiter, the supreme deity of the Roman Pantheon. Both statuettes have been found in Sisak (*Siscia*), a town with a rich Roman past and one of the important urban centers of Upper Pannonia. Unfortunately no data concerning the circumstances of their discovery have been related, therefore some of the conclusions lack firm foundation, particularly the dating.

The first of the statuettes (Fig. 1 in the text and Pl. 1, figs. 1—4) has a height of 11,8 cm; it is massively cast and there are no traces of patina. Jupiter is shown standing, his torso bare, bearded, and his hair wound on top of his head. Remains of a thunderbolt (*fulmen*) can be observed in the fist of his lowered right arm. A short cloak is thrown over his uplifted left arm, but the usual attribute of Jupiter, the scepter (*sceptrum*) has not been preserved. This iconographical form is usually connected with the well-known statuette of Jupiter from Florence, which is a

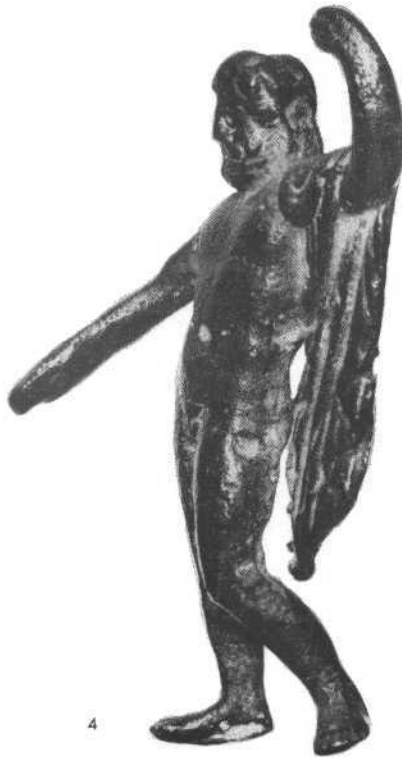
replica of a prototype dating from the Classical period of Greek art. Our statuette, however, displays certain features of an undoubtedly Hellenistic provenance (details of face, the shaping of the cloak, the position of the left hand stretched up to the elbow etc). Therefore one might suppose that it was directly inspired by one of the Hellenistic versions of this popular mythological theme. There are also some unfinished details which permit us to presume that the statuette must have been made in one of the local workshops, possibly in Sisak itself. Generally speaking, the statuette could be dated to the late 2nd or early 3rd cents. A. D., when there was an intensive activity of the local workshops in Pannonia. At the same time, thanks to the increasing import, Hellenistic influence was more strongly felt among the products of local workshops.

The second statuette (Fig. 2 in the text and Pl. 2, figs. 1—4) has a height of 6,7 cm. It is also cast of massive bronze, while the entire surface is covered by a light-green patina. The deity is depicted in a standing posture, with a bare torso, with the typical beard and rich hair which is very plastically formed in the front and in the back there are shallow grooves made after the statuette was taken out of the mould. The right arm supports a big spiral thunderbolt, while a small part of a scepter is preserved in his raised left hand. Just like on the first of the statuettes, a cloak is thrown over the left arm. The entire statuette gives the impression of being unproportional, because of the too large head, while the deformations seen on a few details also indicate a relatively low level of the artist's skill. According to the shape and the position of the thunderbolt, this statuette could be attributed to a type which must have been inspired by a Hellenistic original dating from around 300 B. C. and which was very frequently reproduced in the Roman figurative art. One might be inclined to think that this statuette is a product of a local workshop, probably from the first half of the 3rd cent. A. D.

Both statuettes of Jupiter from Sisak are interesting as the results of a symbiosis of original Ancient forms and the local provincial tradition in the first place. They both also show, as do other already known monuments dedicated to Jupiter, that the cult of this god was widely spread in Siscia.

IVAN ŠARIĆ

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu

KAMENOLOMI GDJE SU SE U RIMSKO VRIJEME IZRAĐIVALI SARKOFAZI¹

Autor u članku obraduje rimskodobne kamenolome otkrivene na području sela Dugi Dol i Štirkovac na Kordunu (SR Hrvatska). Na osnovu veličine kamenih blokova, položaja otkrivenih kamenih sanduka te stupnja njihove obrade, može se zaključiti da su se u jednom i drugom kamenolomu vadili blokovi kamena za izradu rimskih sarkofaga. Sarkofazi su se grubo obrađivali u samim kamenolomima i zatim tako poluobrađeni otpremali na konačnu obradu. U tu svrhu pretpostavlja se postojanje i neke klesarske radionice na tom području čiji su majstori mogli sudjelovati pri konačnoj obradi sarkofaga. Djelovanje tih kamenoloma okvirno se datira u kraj III st. n. e.

Kamenolom gdje su se u rimsko vrijeme izrađivali sarkofazi spominje Josip Brunšmid u svom putnom izvještaju, napisanom po povratku s obilaska područja Donjeg Budačkog na Kordunu, lipnja 1911. godine. »Jedan je skupni grob kraj crkvice u Donjem Budačkom,« piše Brunšmid, »bio pokriven poklopcem rimskog sarkofaga, kojem je po prilici manjkala trećina.«² Najprije je pomislio da se negdje u blizini mora nalaziti rimsko groblje, ali se, »stvarnijim proučavanjem kamena osvjedočio, da taj poklopac nije nikada bio na rimskom grobu, pa je zato tražio, ne bi li u blizini našao kamenolom, u kom su se u rimsko vrijeme izrađivali sarkofazi.«³ To je mjesto stvarno i našao u Dugom Dolu kod kuća Srdića. O tome piše: »Kod kuća Srdića sakriveno je i sada još više komada

- Naslov članka inspiriran je rečenicom koja se nalazi u putnom izvještaju Josipa Brunšmida, pisanog nakon njegovog povratka s obilaska područja Donjeg Budačkog na Kordunu. Na kraju tog putnog izvještaja najavljuje autor detaljniji stručni izvještaj kojeg će tiskati u »Vjesniku hrvatskog arheološkog društva«. Taj najavljeni stručni izvještaj nije, nažalost, nikad tiskan a nije ga bilo moguće pronaći ni u rukopisu, pa pretpostavljamo da ga Brunšmid nikad nije ni napisao. Uprkos toga, već nam je postojeći putni izvještaj sačuvanom svježinom bio dovoljan poticaj da potražimo... ka-

menolom u kom su se u rimsko vrijeme izrađivali sarkofazi.«

² Citat iz putnog izvještaja Josipa Brunšmida (vidi bilješku br. 1) pisanog rukom 22. VI 1911. godine. Izvještaj se nalazi u Arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu, Fascikl D, košuljica Donji Budački, općina Vojnić, list br. 64/1911. U daljnjem tekstu navodit će se kraticom AAMZ 64/1911. Zahvaljujem kolektivu Arheološkog muzeja u Zagrebu i kolegama koji su mi omogućili uvid u arhiv.

³ AAMZ 64/1911.

Pokuplja, formirani rani prometni pravci k moru.¹⁵ Oni su i u rimsko doba povezivali djelove priobalnog područja rimske provincije Dalmacije s dolinom Kupe (*Colapis*) i panonskim međuriječjem. Usprkos tome, područje je srednjeg toka rijeke Korane, gdje su smješteni naši kamenolomi, nepristupačno i relativno daleko od tih prometnih pravaca.

Sudeći pak po tragovima u našim kamenolomima, a i na temelju baštinjenih spomenika s tog terena, potrebe lokalnog stanovništva nisu ni ovdje, u domeni kamenolomne i klesarske aktivnosti, bile male.¹⁶ Kako je te potrebe trebalo zadovoljiti usprkos daljine onih centara koji bi pružili kvalitetom i kvantitetom bolji ali i skuplji izbor, bilo je logično osloniti se na vlastite mogućnosti u izboru kamena i njegovu oblikovanju. S toga se to stanovništvo prvenstveno orijentiralo na domaći lokalni izbor kamena kojim obiluje prirodna sredina u kojoj je živjelo. Obrada i proizvodnja gotovih kamenarskih proizvoda počiva također na domaćini, lokalnim, radionicama. Da su stvarno postojale klesarske radionice na tom području, potvrđuju i nedavno otkriveni spomenici jedne klesarske radionice koja je tu djelovala s originalnom i prepoznatljivom produkcijom.¹⁷ Što se tiče njihovog smještaja, one su se mogle nalaziti u samim kamenolomima ili u njihovoj blizini.¹⁸

Da bi se odredilo neko središte za koje su djelovali naši kamenolomi, treba naglasiti da se jedan i drugi ne nalaze na lokalitetima koji bi upućivali na neko veće rimsko naselje, koje bi osiguravalo dovoljno posla beračima i klesarima neke klesarske radionice za čije je potrebe kamen bran. Veće i znatnije rimsko naselje zasad nije bilo moguće ustanoviti ni u njihovoj bližoj okolini.

Na lokalitetu Mala Crkvina kod sela Turpinjaka, nedaleko kamenoloma u Dugom Dolu, spominju se tragovi zida neke zgrade za koje Brunšmid pretpostavlja da bi mogli pripadati zgradi iz rimskog doba. »U blizini tog mjesta nađen je isti dan rimski srebrni novac Aleksandra Severa, pa nije isključena mogućnost«, kaže Brunšmid, »da su na Maloj Crkvini sačuvani ostaci rimske zgrade«. ¹⁹ S tog se mjesta vadilo, navodno, i veliko tesano kamenje ugrađeno u obližnje seoske kuće, a Brunšmid je vidio i »kamenje s okruglim udubljenjima«, ²⁰ vjerojatno kamene urne, koje su također bile iskopane na Maloj Crkvini. Na tom je mjestu, po pričanju mještana, bio iskopan i veliki kamen s natpisom i isklesanim figurama koji su oni nažalost razbili.²¹ Brunšmidovi podaci govore o postojanju

¹⁵ Geografija SR Hrvatske, Knjiga 2, »Školska knjiga«, Zagreb 1974., str. 179.

¹⁶ Anđela Horvat, Presjek razvoja umjetnosti u karlovačkom pokuplju, Zbornik gradskog muzeja u Karlovcu, Karlovac 1964., str. 25 — 26. U tekstu se spominje nalaz kamene škrinje kod sela Mračina, isklesan u kamenu živcu. Sanduk nije odvojen od podloge. Premda nismo vidjeli opisani nalaz, mislimo da se i tu radi o kompleksu kamenoloma, aktivnosti slične našim kamenolomima. Činjenica da škrinja nije odvojena od podloge mogla bi po našem mišljenju govoriti o načinu rada na izradi kamenih sanduka. Možda je kameni blok sarkofaga odvajan od podloge

tek nakon njegovog grubog oblikovanja u formu sanduka.

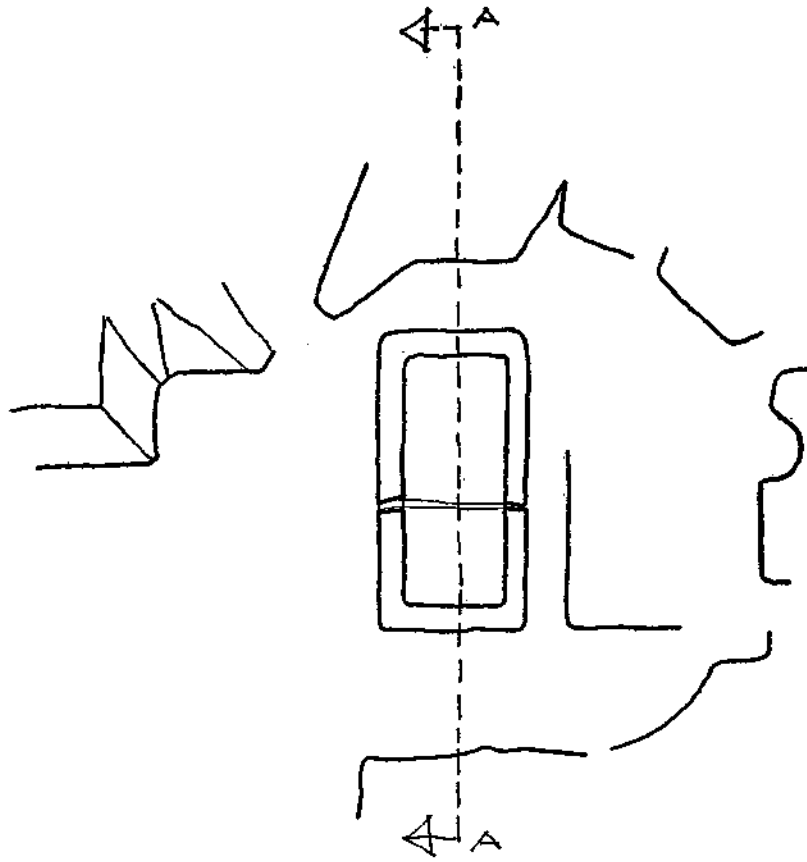
¹⁷ Radi se o nalazu rimske stele i kamene kvadratne urne s natpisom koje imaju na isti način rješeno natpisno polje a što odražava svojevrsan radionički koncept.

¹⁸ Takva se praksa, sudeći po nalazima gotovih sarkofaga, pretpostavlja i za bračke kamenolome a u okviru zadovoljavanja lokalnih potreba samog otoka. Usp. N. Cambi, n. d., str. 252—253.

¹⁹ AAMZ 64/1911.

²⁰ AAMZ 64/1911.

²¹ AAMZ 64/1911.

Sl. 1

možda nekog manjeg rimskog naselja na tom mjestu, kakvih je bez sumnje bilo više u tom nepristupačnom kraju vapnenačke zaravni oko srednjeg toka rijeke Korane. Taj je kraj već rano bio naseljen o čemu svjedoče ostaci gradinskih naselja uz rijeku Koranu. Zbog povijesnih i prirodnih uvjeta, ta se nasebinsko-prostorna koncepcija, pretpostavljamo nije bitno promijenila u rimsko doba. Bolje ili slabije adaptirana novonastaloj situaciji ta naselja produžuju svoj život ne postižući u svom razvitku onaj stupanj romanizacije koji bi nekoj od njih omogućio status urbanizirane sredine. Takva manja naselja mogla su nastati i uz neki vojni logor ili neko stalnije vojno boravište. Tim se područjem, nešto južnije od položaja naših kamenoloma, provlačila administrativna granica između provincija Dalmacije i Panonije, što je između ostalog uvjetovalo prisustvo vojske i vojnog stanovništva. Iako je kamen tako nastalih kamenoloma bio prvenstveno namijenjen vojnim potrebama, bez sumnje je služio i potrebama manjih naselja nastalih uz takva vojna sjedišta.²² S toga smatramo da je aktivnost naših kamenoloma bila vezana uz potrebe stanovništva manjih, nama za sada nepoznatih, naselja smještenih u tom dijelu toka rijeke Korane. Nema sumnje da se u ovim kao i u njima sličnim manjim kamenolomima brao kamen i u druge svrhe, zadovoljavajući različite potrebe stanovništva bilo u domeni građevinarstva, a osobito u domeni kameno-klesarskog obrta. Iako nam arheološki podaci *in situ*, za sada, ne pružaju čvrste oslonce za takovu tvrdnju, teško je pretpostaviti, da bi jedno crpilište, domaćeg, »svakodnevnog« vapnenca ograničilo svoju proizvodnju na samo jedan tip spomenika.

Iako smatramo najvjerojatnijom pretpostavku po kojoj su naši kamenolomi djelovali za potrebe stanovništva nama za sada nepoznatih manjih rimskih naselja smještenih u njihovoj blizini, ne odbacujemo mogućnost njihovog djelovanja i u nešto širim prostornim granicama. Mogli su oni izrađivati poluobrađene blokove sarkofaga i za neko veće i važnije urbano naselje kakvih ima u njihovoj daljoj okolici. U taj bismo širi okvir mogli uključiti nešto udaljenije rimsko naselje u Topuskom, unutar čije smo bogate klesarske aktivnosti baštinili i sarkofage od domaćeg vapnenca. Prostorno bliže leži rimsko naselje u današnjem selu Petar Mrežnički.²³ Tu je, sudeći po ostacima rimskih zidova, spomenika i natpisa ugrađenih u današnje kuće, postojalo veće rimsko naselje čije su potrebe, bez sumnje, mogle utjecati na djelatnost naših kamenoloma. Takav je jedan centar, usuđujemo se reći, mogao biti i Siscia. Ta rimska kolonija obiluje velikim brojem spomenika kamenoklesarskog obrta, od čega i znatnim brojem sarkofaga od domaćeg vapnenca. Stilska analiza te spomeničke baštine ne nosi obilježja utjecaja jakih proizvodno-klesarskih centara provincije Panonije.²⁴ Taj je spo-

²² Sudeći po napisima izgleda da su kamenolomima upravljala vojna lica. Usp. N. Cambi, n. d., str. 236. Nadzor nad radovima bio je izgleda također povjeren vojnim licima. Taj se nadzor, sudeći po natpisima, protezao i na radove koji izlaze iz okvira čisto vojnih potreba, kao što je to na primjer izgradnja termi u Sirmiu i obnova kazališta u Saloni. Vidi: CIL III 3096; CIL III 10107. Usp. Duje Rendić Miočević, Dva antička signirana re-

ljeva iz radionice majstora Maksimina, Arheološki radovi i rasprave, V — V, Zagreb 1967., str. 342.

²³ Anđela Horvat, n. d., str. 25.

²⁴ Marcel Gorenc, Antičko kiparstvo jugoistočne Štajerske i rimska umjetnost Norika i Panonije, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, svezak V, Zagreb 1971., str. 16.

menički inventar iz domene kamenoklesarskog obrta u većoj mjeri vezan uz aktivnost vlastitih (domaćih) klesarskih radionica koje su se snabdijevale i kamenom iz kamenoloma nastalih na domaćim izvorima. S obzirom da je bliža okolica Siska ravničarska i poplavna te izvore trebat će potražiti u nešto udaljenijim krajevima.²⁵ Prema tome i u području srednjeg toka rijeke Korane.

Vrijeme djelovanja ovih naših rimskih kamenoloma za sada nije definirano. Ne postoje elementi koji bi na ovom stupnju istraženosti pružili oslonca nekom preciznijem datiranju. Gotovi, odnosno, neoštećeni blokovi rimskih sarkofaga, koji bi možda nekim svojim definiranim elementima omogućili određene stilske analize nisu u kamenolomima nađeni, a teško je to i očekivati, bar ne u formi koja bi tim posrednim putem pružila dataciji koliko-toliko čvrst oslonac.²⁶ Mislimo, na osnovi baštinjenih spomenika iz tog kraja, da je ta sredina, iako ne bez utjecaja razvijenijih centara te utjecaje sažimala i prilagođivala tradicijama i mogućnostima vlastitog podneblja. Neki natpis vezan uz naše kamenolome nije nađen.

Mišljenja smo da unatoč takvim okolnostima, ne treba pomišljati na vrijeme prije kraja III stoljeća n. e. Na to nas navodi u prvom redu sama pojava sarkofaga od domaćeg vapnenca koja se ovdje, zbog kulturnih i materijalnih razloga teže probijala i nalazila oslonca u načinu pokapanja. Inoineracija je još dugo prisutna i nakon pojave inhumacije.

U svakom slučaju, da bi se što bolje i cjelovitije osvijetlilo davno ikamenarstvo rimske antike u našim krajevima, trebat će se posvetiti dužna pažnja i kamenarskoj djelatnosti zabačenijih i manje pristupačnih dijelova nekadašnjih provincija Dalmacije i Panonije, čijoj aktivnosti zahvaljujemo nemali broj spomenika kamenoklesarskog obrta i umjetnosti, osobito onih kultnog i sepulhralnog značaja. Vjerujemo da i ovaj mali prilog tome pridonosi.²⁷ **Quod sit in votis!**

²⁵ Navodno se antički Sisak snabdjevaao kamenom iz kamenoloma u Bijelim stijinama kod Hrastovice iznad Petrinje. Usp. M. Gjivoje, n. d., str. 68.

²⁶ U već citiranom dijelu Brunšmidovog putnog izvještaja (vidi citat u tekstu vezan uz bilješku 4) spominje autor negotove rimske sarkofage sakrivene kod kuće Srdića koje razlikuje od onih, »... pri izrađivanju oštećenih.« Prilikom mojih istraživanja nisam više zatekao sarkofage kod kuća Srdi-

ća. Zbog toga ostaje za sada ne poznato kakav su izgled imali negotovi ali i neoštećeni sarkofazi iz naših kamenoloma. Do sada se, na žalost, nije u ovom području našlo ni gotovih sarkofaga, koje bi mogli povezati s aktivnošću naših kamenoloma.

²⁷ Fotografije tiskane u ovom članku snimio je autor. Skicu položaja kamenog sanduka u Štirkovcu askicirala je dipl. ing. arh. Mirjana Visin, na čemu joj se najljepše zahvaljujem.

OPIS SLIKE U TEKSTU
TEXTABBILDUNG

SI. 1

Abb. 1

Skica položaja kamenog sanduka u kompleksu štirikovačkog kamenoloma.
Skizze der Lage des Steinsargs im Steinbruchkomplex im Dorf Štirkovac.

POPIS I SADRŽAJ TABLI
VERZEICHNIS DER TAFELN

Tabla 1

Tafel 1

- 1 — oštećeni kameni sanduk u kompleksu štirikovačkog kamenoloma.
Beschädigter Steinsarg im Komplex des Steinbruchs im Dorf Štirkovac.
- 2 — kamena bankina s tragovima ležišta izvađenog kamenog bloka kamenoloma u Dugom Dolu.
Steinbank mit Lagespuren des herausgenommenen Steinblocks im Steinbruch Dugi Dol.

Tabla 2

Tafel 2

- 1 — nedovršeni poklopac sarkofaga iz kamenoloma u Dugom Dolu.
Ungefertigter Deckel eines Sarkophags aus dem Steinbruchs im Dugi Dol.
- 2 — poklopac sarkofaga iz kamenoloma u Dugom Dolu.
Sarkophagdeckel aus dem Steinbruch in Dugi Dol.

Tabla 3

Tafel 3

- 1 — odlomljeni kameni blokovi u kompleksu štirikovačkog kamenoloma.
Abgebrochene Steinblöcke im Steinbruchkomplex in Štirkovac.
- 2 — kameni blokovi i nedovršeni sanduk sarkofaga u Širkovcu.
Steinblöcke und teilweise ausgearbeiteter Sarg des Sarkophags in Štirkovac.

Tabla 4

Tafel 4

- 1 — nedovršeni i napušteni kameni sanduk u štirikovačkom kamenolomu.
Unvollendeter und verlassener Sarg in Steinbruch Štirkovac.
- 2 — nedovršeni i napušteni kameni sanduk u štirikovačkom kamenolomu.
Unvollendeter und verlassener Sarg in Steinbruch Štirkovac.

Tabla 5

Tafel 5

- 1 — zatrpani kameni sanduk u štirikovačkom kamenolomu.
Zugeschiitteter Steinsarg in Steinbruch Štirkovac.
- 2 — dio štirikovačkog kamenoloma sa neobrađenim kamenim blokovima.
Teil des Steinbruchs in Štirkovac mit unbearbeiteten Steinblöcken.

Tabla 6

Tafel 6

- 1 — 2-napušteni kameni sanduk u kompleksu štirikovačkog kamenoloma.
Verlassener Steinsarg im Steinbruchkomplex in Štirkovac.

ZUSAMMENFASSUNG

STEINBROCHE, IN DENEN SARKOPHAGE VERFERTIGT WURDEN

In Dugi Dol, einer Siedlung auf dem Gebiet von Kordun (SR Kroatien), liegen die Überreste eines römischen Steinbruchs. Neben den Spuren der Verfertigung von Steinblöcken aus Kalkstein wurden im Steinbruch selbst teilweise ausgearbeitete Säрге aus Stein gefunden. In der nächsten Nähe vom Steinbruch wurde auch der Teil einer Steindecke vom römischen Sarkophag gefunden, in Form eines zweiflächigen Daches ausgeführt (Taf. 2 : 1,2).

Ein ähnlicher Fund wurde auch im Dorf Štirkovac entdeckt, das auf demselben Gebiet, nur ein paar Kilometer vom Steinbruch in Dugi Dol entfernt liegt. Im Komplex des erwähnten Steinbruchs liegen an mehreren Stellen die Reste von teilweise ausgearbeiteten Särgen und von abgebrochenen grossen Steinblöcken. (Taf. 3 : 1, 2; 4 : 1, 2; 5 : 1, 2; 6 : 1, 2). Es wurde auch eine teilweise hergestellte Decke eines römischen Sarkophags gefunden.

Nach der Lage der entdeckten Steinsäрге, ihrer Bearbeitungsphase, weiter nach der Grösse der Steinblöcke, kann man schliessen, dass in beiden Steinbrüchen Steinblöcke zur Herstellung der römischen Sarkophage abgebrochen wurden, die an der Stelle grob bearbeitet und danach so teilweise bearbeitet zur endgültigen Bearbeitung geliefert wurden. Man nimmt an, dass zu diesen Zwecken Werkstätten vorhanden waren, in denen die groben Steinblöcke ihre definitive Form erhielten. Auf Grund einiger auf diesem Gebiet entdeckten Denkmäler, wird vorläufig das Bestehen einer solchen Werkstätte vermutet, die hier mit ihrer originellen und erkennbaren Produktion tätig war. Obwohl aus dem Gebiet bisher keine fertigen Sarkophage gefunden wurden, konnten die Meister dieser Werkstätte an der Endbearbeitung der Steinblöcke und Sarkophage aus einem von unseren Steinbrüchen tätig sein.

Aus dem weiteren Gebiet des Kordun am mittleren Lauf des Flusses Korana, wo unsere Steinbrüche liegen, wurde vorläufig keine grössere römische Ansiedlung entdeckt, welche unseren Steinbrüchen genügend und ständig Arbeit schaffen könnte. Einige archäologische Spuren, die in der Nähe vom Steinbruch in Dugi Dol entdeckt wurden, sind zwar nicht genügend, um eine grössere und bedeutendere römische Ansiedlung voraussetzen zu können, sie weisen aber auf das Bestehen einer kleineren, uns vorläufig unbekannt, Ansiedlung auf. Ohne Zweifel gab es mehrere solche Ansiedlung im Gebiet. Solche Ansiedlungen konnten in der Nähe von Militärlagern oder ähnlichen Sammlungsorten entstehen, eine Voraussetzung, die man nicht abwerfen sollte. Durch diese Gegend lief nämlich die administrative Gränze zwischen den römischen Provinzen Dalmatien und Pannonien, was unter anderem die Anwesenheit des Militärs bedingte. Entweder wegen der geschichtlichen oder auch natürlichen Bedingungen des Gebietes erzielten solche kleinere Ansiedlungen schwerer jene Entwicklungsstufe, die ihnen der Status einer urbanisierten Mitte ermöglichte. Die Aktivität unserer Steinbrüche war

demnach ohne Zweifel an den Bedarf der uns vorläufig weniger bekannten Ansiedlungen gebunden, die in diesem Teil des mittleren Laufes von der Korana lagen.

Von den Möglichkeiten, die sich als Ansporn zur Tätigkeit unserer Steinbrüche aufzwingen, soll auch diejenige nicht abgelehnt werden, nach der bei uns Steinblöcke und Sarkophage auch für einige grössere römische Zentren hergestellt werden konnten, die in weiterer Umgebung lagen. Solche römische Ansiedlungen waren in Topusko und in Petar Mrežnički, wo eine ganze Reihe Denkmäler aus der Domäne der Steinmetzenkunst entdeckt wurde. Ein solches Zentrum könnte auch Siscia sein, die sich einer grösseren Anzahl von Denkmälern der Steinmetzenkunst erfreuen kann, darunter auch einer beträchtlichen Zahl von Sarkophagen, die vom heimischen Kalkstein hergestellt wurden.

Indem wir aber die Umgebung, in der unsere Steinbrüche liegen, in Betracht nehmen, so nehmen wir doch die Voraussetzung an, die uns am meisten wahrscheinlich ist, nämlich, dass die Steinbrüche den Bedarf der Einwohner von einigen kleineren Ansiedlungen, die in der näheren Umgebung lagen, befriedigen sollten. Die Einwohnerschaft, welcher die starken Steinmetzenzentren von Pannonien und Dalmatien fern blieben, befriedigte, den Bedarf auf der Domäne der Baukunst und Steinmetzengewerbe aus heimischen Quellen.

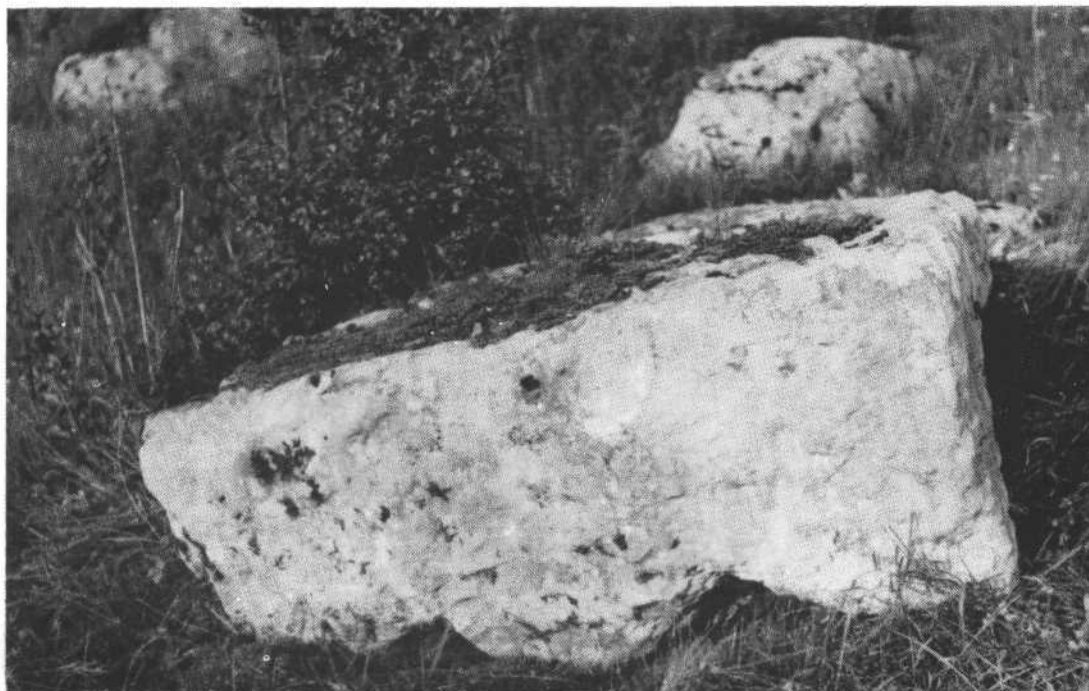
Die Frage nach der Zeit, zu der die erwähnten römischen Steinbrüche bestanden, bleibt vorläufig nicht definiert. Es bestehen keine Elemente, die auf der jetzigen Stufe der Forschungen zum Anhaltspunkt für ein genaueres Datieren dienen könnten. Fertige Sarkophage, die etwa durch einige definierte Elemente die Möglichkeit einer gewissen Stilanalyse darbieten könnten, wurden nicht gefunden. Das kann man auch nicht erwarten, wenigstens nicht in der Form, die fürs Datieren einen mehr oder weniger festen Anhaltspunkt geben würde. Es wurde auch keine Inschrift gefunden, die an unsere Steinbrüche gebunden wäre. Trotz solchen Umständen sind wir der Meinung, dass die Reste von Steinsärgen der Sarkophage in unseren Steinbrüchen einer späteren Produktion angehören, die nicht vor dem Ende des III. Jahrhunderts unserer Zeitrechnung entstand. Zu diesem Schluss führt uns in erster Reihe die Erscheinung von Sarkophagen aus heimischem Kalkstein, die sich hier aus materiellen und kulturellen Gründen sicherlich schwerer den Weg bahnte und den Anhaltspunkt in der Bestattungsweise fand.

Auf alle Fälle, um womöglich besser und umfassender die Steinmetzerei der römischen Antike in unseren Gegenden zu beleben, wird die nötige Aufmerksamkeit auch der Steinmetzentätigkeit in abgelegten und weniger zugänglichen Teilen der einstigen Provinzen Dalmatien und Pannonien gewidmet werden, deren Tätigkeit wir eine nicht geringe Zahl von Denkmälern der Steinmetzengewerkschaft verdanken, besonders in der Domäne des Kultus und der Begräbniskunst.

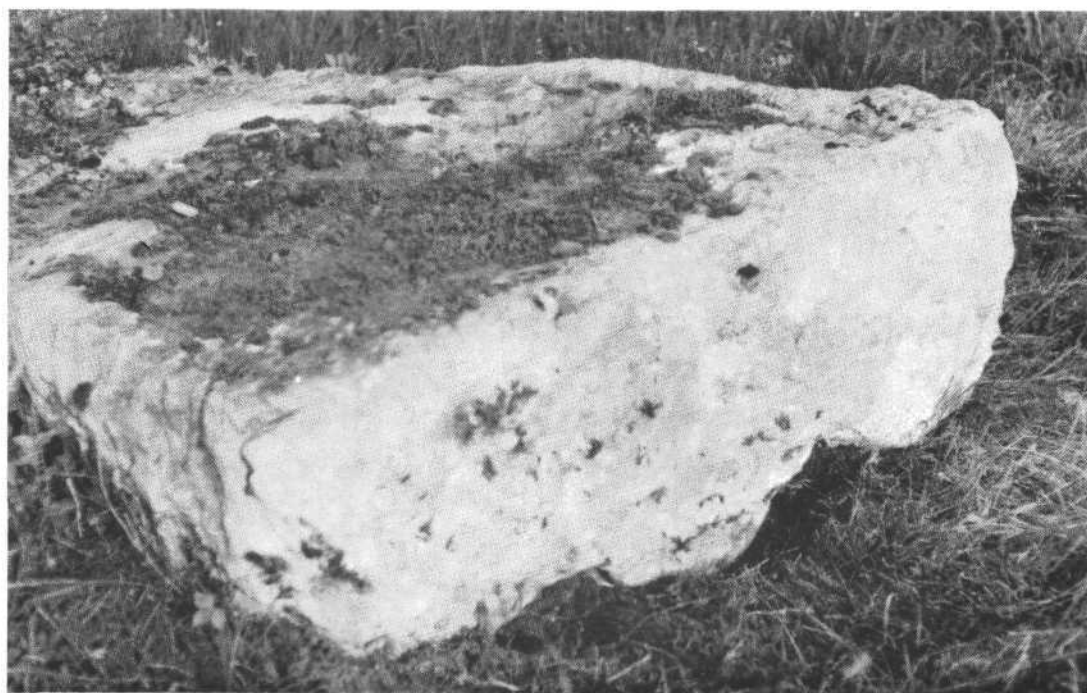
1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

JAGODA MAKJANIĆ — IVICA ORLIĆ — VLADIVOJ VALKOVIC

Institut »Ruđer Bošković«, Zagreb

ANALIZA LEGURA METODOM SPEKTROSKOPIJE
FLUORESCENTNIH X-ZRAKA

Ukratko je prikazan princip i eksperimentalni postupak analize sastava legura metodom spektroskopije fluorescentnih X-zraka. Prikazani su rezultati analize 28 arheoloških uzoraka nađenih na različitim lokalitetima (Vinkovci, Plješivica, Vinagora, Osijek, Dalj, Sisak, Kalnik i Sv. Petar na Mrežnici), vlasništvo Arheološkog muzeja u Zagrebu. Analiza je pokazala, da je moguće sortiranje predmeta s obzirom na kemijski sastav, i nije potrebno prethodno skidanje površinskog sloja uzorka.

Kemijski sastav različitih arheoloških uzoraka može biti važan putokaz u određivanju porijekla predmeta, njihova kretanja ili starosti. Pri izboru metode određivanja sastava nekog predmeta treba voditi računa da nađeni predmet ostane sačuvan. Metoda spektroskopije fluorescentnih X-zraka omogućuje jednostavnu i brzu analizu kemijskog sastava uzorka bez njegova oštećenja. Metodom se mogu istodobno odrediti koncentracije svih elemenata u uzorku koji u periodnom sustavu zauzimaju mjesto iznad rednog broja 15 (fosfor), što je osobito prikladno za analizu legura.

Postupak metode spektroskopije fluorescentnih X-zraka sastoji se u tome, da se uzorak izloži izvoru ionizirajućeg zračenja (snopu nabijenih čestica ili X-zraka dobivenih u rendgenskoj cijevi), pri čemu dolazi do pobuđivanja atoma u uzorku. Kao posljedicu toga svaki element u uzorku emitira karakteristično fluorescentno zračenje koje se detektira pomoću nekog prikladnog, najčešće poluvodičkog detektora. Ovisno o energiji upadnog zračenja svaki element emitira više karakterističnih linija (K, L, M linije).

Za ilustraciju mogućnosti metode u arheologiji analizirano je 28 arheoloških uzoraka izrađenih od legura, vlasništvo Arheološkog muzeja u Zagrebu. Dva primjerka analizirana su nekoliko puta uz skidanje tankih slojeva da bi se ustanovilo da li se sastav bitno mijenja ovisno o udaljenosti od površine predmeta. Fluorescencijom X-zraka, naime, analizira se samo površinski sloj uzorka debljine nekoliko μm , te dobiveni sastav ne mora nužno predstavljati sastav cijelog uzorka. Osim toga, četiri su uzorka analizirana na više mjesta da bi se ustanovilo do koje mjere nehomogenost legura utječe na određivanje prosječnog sastava predmeta.

EKSPERIMENTALNI POSTUPAK

Pobuda uzoraka izvođena je pomoću rendgenske cijevi s molibdenskom anodom. Na slici 1. prikazan je upadni spektar.

Anodni napon od 38 kV omogućuje pobuđivanje svih elemenata čije linije imaju apsorpcioni rub ispod 38 keV-a, što obuhvaća K-linije elemenata s rednim brojem do približno 51 (Sb), te L-linije težih elemenata (Au, Pb).

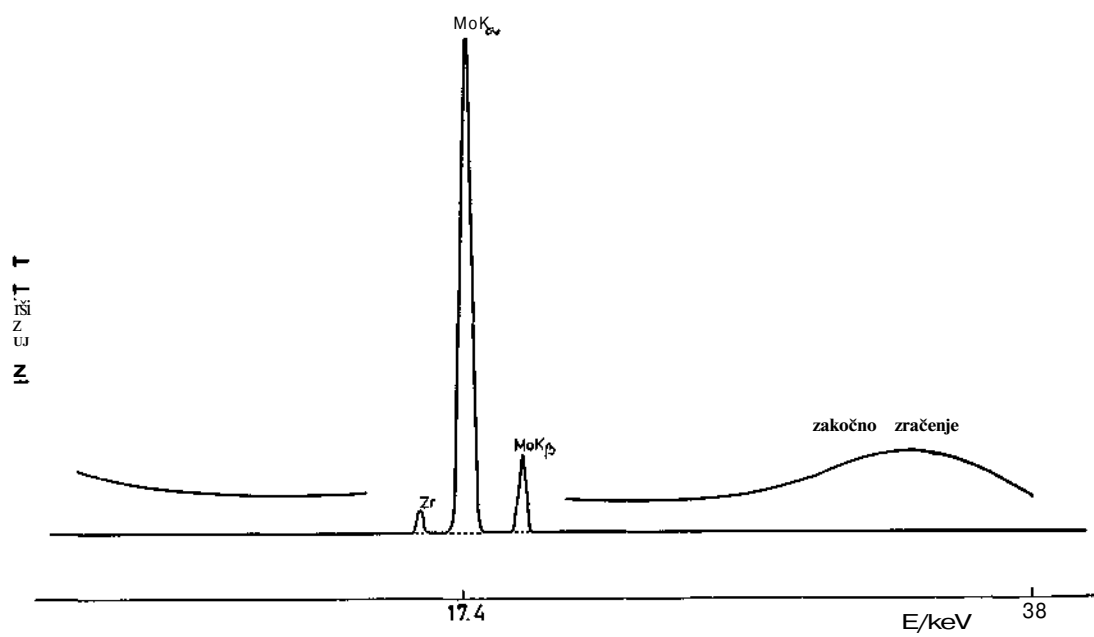
Detektor je poluvodički, Si(Li) tipa. Sistem pojačala i analizatora omogućuje analizu dobivenog spektra, koji se sastoji u identifikaciji pojedinih vrhova spektra, te određivanju intenziteta svakoga od njih.

Na slici 2. prikazan je jedan dobiveni spektar. S obzirom na znatno veći intenzitet linije bakra od ostalih linija, spektar je prikazan u dva različita pojačanja.

Veza između intenziteta pojedine karakteristične linije i koncentracije pripadnog elementa nije linearna, već ovisi o nekoliko faktora. Prvo treba voditi računa o tome da sistem nije jednako efikasan za cijelo područje energija koje se može detektirati. Za anodni je napon od 38 kV na si. 3. grafički prikazana krivulja efikasnosti. Ona pokazuje ovisnost efikasnosti sistema o rednom broju elementa. Posebno je prikazana efikasnost K-linija elemenata sa $Z \leq 51$, te L-linija elemenata sa $74 \leq Z \leq 92$. Efikasnost K-linija je najbolja za elemente od cinka ($Z = 30$) do cirkonija ($Z = 40$), dok je za $Z > 40$ znatno manja. Naime, na $Z = 42$ nalazi se molibden, a kako se vidi iz slike 1, njegova K_{α} -linija predstavlja najintenzivniji dio spektra upadnog zračenja koja najvećim dijelom pobuđuje atome elemenata do $Z = 40$, dok K-linije elemenata viših rednih brojeva ne može pobuditi. Njih pobuđuje onaj dio spektra zakočnog zračenja koji je iznad energije njihova apsorpcionog ruba.

U analizi legura značajnu ulogu imaju tzv. inter-elementni ili matrični efekti. Dio karakterističnog primarnog zračenja koje emitira jedan element apsorbira se u matrici, tako da dolazi do slabljenja intenziteta njegove karakteristične linije u spektru. Ako element, čiji je atom apsorbirao primarno zračenje, ima energiju apsorpcionog ruba nižu od energije apsorbiranog zračenja, može doći do pojave sekundarne emisije što ima za posljedicu jačanje intenziteta njegove karakteristične linije.

Da bi svi ovi efekti bili uzeti u obzir pri određivanju količinskih odnosa sastojaka u uzorku, razrađen je računski program (I. Orlić) koji tzv. metodom fundamentalnih parametara iz mjerenih intenziteta pojedinih linija izračunava pripadne koncentracije.

SI. 1

REZULTATI

Kod 22 analizirana uzorka glavni je sastojak bakar, čije se koncentracije kreću od 43.3 do 97.6%. U svim uzorcima osim u po jednom, nađeni su olovo (koncentracije 0.1–36.6%), kositar (0.8–24.9%) i željezo, vjerojatno nečistoća (0.1–3.4%). Cink se javlja u 12 uzoraka s koncentracijama od 2.4 do 38.4%. Osim ovih osnovnih elemenata, u po tri uzorka su nađeni arsen (0.2–3.8%), srebro (0.4–1.8%) i antimon (0.6–3.3%).

Srebro je nađeno u samo tri uzorka premda bi se po Hansonu⁽¹⁾ trebalo nalaziti u svim predmetima izlivenim prije 1880. jer do tog vremena nije ga bilo moguće izdvojiti iz bakrene rudače u kojoj je redovito prisutno. Moguće je da se u analiziranim uzorcima nalazi u manjim količinama negoli je potrebno za donju granicu osjetljivosti sistema kod energija u tom području.

Arsen je nađen u uzorcima s malom koncentracijom olova i uz to su im koncentracije istog reda veličine. Međutim, mora se napomenuti da se K, arsena nalazi na istom mjestu spektra kao i L[^] olova te zbog toga As ne može biti određen direktno. U danoj matrici je omjer intenziteta L, i L[^] linije čistog olova 1:1. Ako u uzorku ima arsena, omjer intenziteta tih linija će se poremetiti u korist L_a, a osim toga moći će se uočiti i K_p linija arsena.

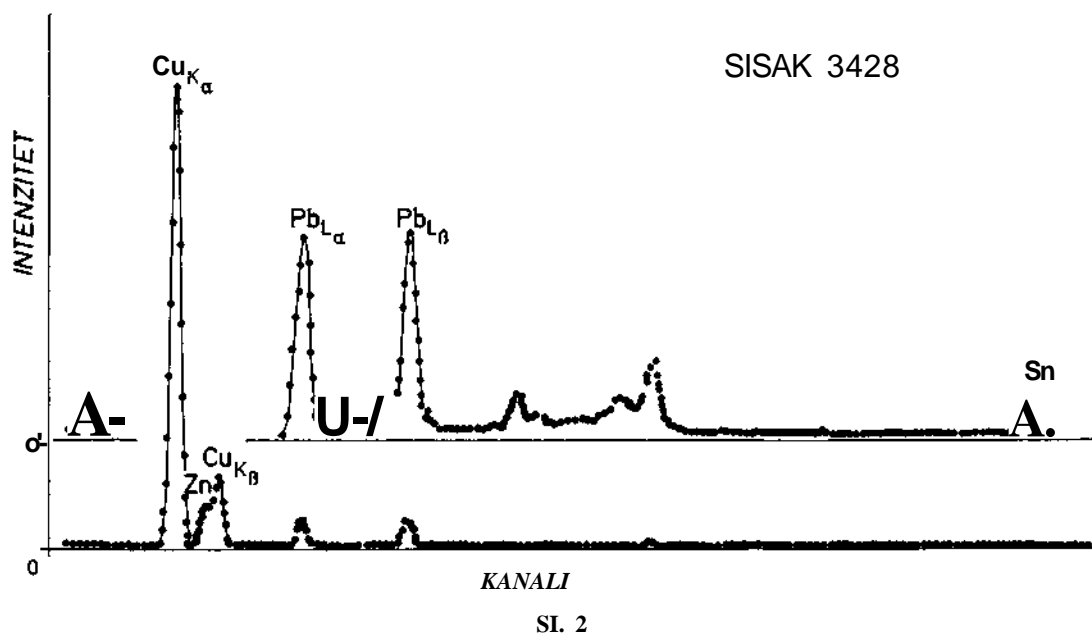
Općenito bi više od razlika u koncentracijama osnovnih elemenata koncentracije manje zastupljenih elemenata (odnosno njihova prisutnost ili odsutnost), mogle biti indikativne o porijeklu predmeta, tj. rude od koje je legura izrađena. To su obično sastojci kojih u doba kad su pojedini predmeti lijevani nije bilo moguće izdvojiti. (Kod analiziranih predmeta to su Fe, As, Ag, Sb, i u nekim primjercima Zn i Pb).

Dva antikna broša, srebrni i brončani, bila su analizirana »u dubinu« da bi se ustanovilo ima li bitne promjene u koncentracijama pojedinih sastojaka ovisno o udaljenosti analiziranog sloja od površine. To se postiglo skidanjem tankih slojeva brušenjem.

Na slici 4. prikazani su dobiveni rezultati. Kod oba primjerka koncentracije sastojaka se ne mijenjaju do dubine od približno 0.04 mm. Na starim se metalnim predmetima u toku vremena stvara prirodna patina koja je prozirna za x-zrake (slojevi oksida i sulfida).

Daljnijim skidanjem tankih slojeva, koncentracije sastojaka srebrnog broša počinju se značajnije mijenjati, te ni nakon skinutog sloja debljine 0.18 mm ne pokazuju znakove približavanja nekim stalnim vrijednostima. Tako velike razlike (do 29%) vjerojatnije su rezultat opće nehomogenosti predmeta nego efekta površine. Treba napomenuti da je ukupna debljina broša prije brušenja bila samo 0.6 mm.

Nasuprot srebrnom, brončani broš ne pokazuje velike razlike u koncentracijama sastojaka (najviše do 0.7% što je unutar granice pogreške mjerenja). Poznato je, da se u dodiru s hladnim kalupom najprije skrućuju metali s višim talištem, tako da se na površini očekivala njihova veća koncentracija. Izvedena mjerenja upućuju na to da je taj sloj, debljine približno 0.15 mm⁽¹⁾, odstranjen

prilikom konačne obrade predmeta, tako da je sastav površine blizu prosječnog sastava cijelog predmeta.

Da bi se ustanovilo postoje li velike nehomogenosti u uzorcima analizirane su na više mjesta četiri antičke fibule različitih osnovnih sastojaka. Rezultati su pokazani na Tabeli 1.

Koncentracije (%)

Fibula broj	Fe	Cu	Zn	Pb	Sn	As	Ag	Cd	Sb
3763	0.8	87.2	—	1.7	8.6	0.7	0.3	—	0.6
	0.7	87.8	—	2.4	7.3	0.8	0.3	—	0.6
	0.5	90.7	—	1.1	6.3	0.8	0.2	—	0.5
	0.3	89.6	—	1.3	7.0	0.9	0.3	—	0.6
	0.8	88.6	—	1.3	7.5	0.9	0.3	—	0.6
3760	2.2	0.4	0.8	84.9	10.7	—	—	1.0	—
	1.3	0.5	0	85.5	11.5	—	—	1.1	—
	1.9	0.7	0.1	88.5	8.2	—	—	0.6	—
	1.4	0.5	0	87.5	10.1	—	—	0.5	—
3656	0.3	85.9	6.6	1.2	6.0	0.1	—	—	—
	0.4	82.7	7.4	1.9	7.6	0.1	—	—	—
	0.3	86.0	6.8	1.2	5.6	0	—	—	—
3923	17.2	68.2	0.3	0.8	13.2	0.2	—	—	—
	17.6	58.7	13.0	0.2	10.4	0.1	—	—	—
	31.3	56.6	0.3	0.3	11.5	0	—	—	—

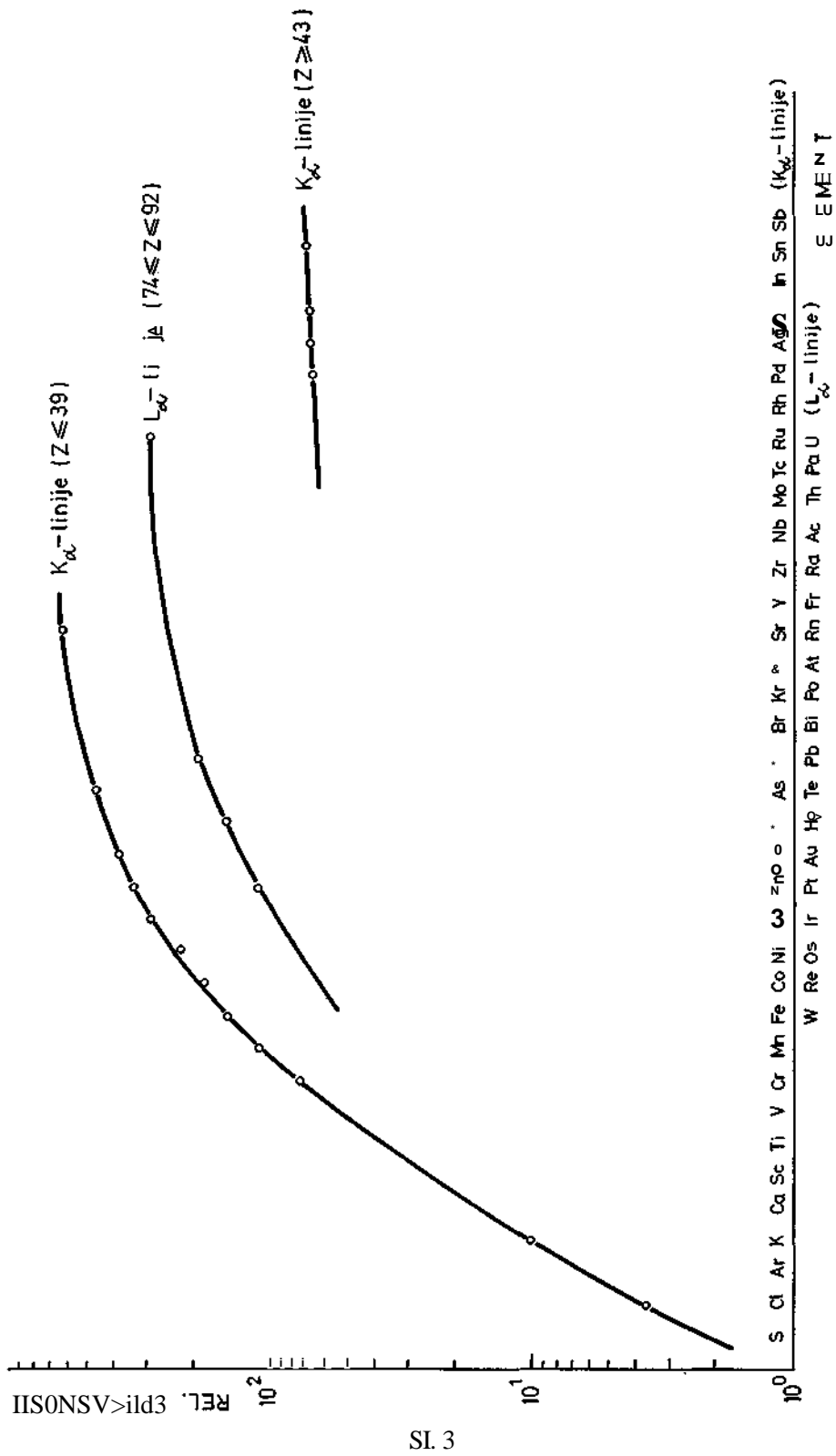
Tabela 1.

Na fibulama 3763, 3760 i 3656 nehomogenosti su uočljive ali manje od 4%. Jedna analiza prilično dobro prikazuje prosječan sastav predmeta, no u svakom slučaju bi dobrodošla analiza jednog predmeta na više mjesta, što bi dalo srednju vrijednost sastava.

Neobične su razlike u koncentracijama željeza, cinka, te u manjoj mjeri bakra, kod fibule 3923. Koncentracije željeza se kreću od 17.2 do 31.3% (općenito veoma veliki postotak Fe), a cinka od 0.3 do 13%. Kod tako velikih razlika u koncentracijama sastojaka nemoguće je izračunati prosječnu vrijednost ni osloniti se na bilo koje od mjerenja, pa analiza sastava takvih primjeraka (to je i slučaj kod srebrnog broša) teško može biti indikativna u određivanju njihova porijekla.

ZAKLJUČAK

Analiza 28 metalnih uzoraka metodom spektroskopije fluorescentnih X-zraka pokazala je da se oni sastoje od ukupno 9 elemenata (Cu, Sn, Zn, Pb, Fe, As, Sb, Ag, Cd). Uzorci se mogu sortirati na bazi razlika u koncentracijama osnovnih elemenata, kao i na bazi prisutnosti ili odsutnosti rjeđe zastupljenih elemenata. Kod većine uzoraka jedno mjerenje daje dobru sliku sastava, iako bi za veću točnost bilo poželjno izvršiti nekoliko analiza na različitim mjestima. Također je ustanovljeno, da nije potrebno prilikom analize odstraniti površinski sloj, jer je sastav

površine blizu prosječnog sastava cijele legure. Autori su mišljenja, da bi sistematika analiza većeg broja uzoraka s dobro definiranim smjernicama istraživanja dala vrijedne rezultate.

Zahvaljujemo mr Remzi Košćević na suradnji.

OPIS SLIKA FIGURES

SI. 1 Upadni spektar prikazan je u dva različita pojačanja, s obzirom na znatno veći intenzitet Zr i Mo linija. Cirkonijeva K_{α} -linija javlja se zbog Zr filtera koji zadržava niskoenergetski dio spektra.

Fig. 1 The incoming X-ray spectrum. Zr K_{α} -line is present due to the Zr filter.

SI. 2 Spektar dobiven snimanjem brončane legure metodom spektroskopije karakterističnih X-zraka prikazan u dva različita pojačanja zbog velikog intenziteta Cu K_{α} -linije.

Fig. 2 Spectrum of a bronze figure obtained by X-ray emission spectroscopy.

SI. 3 Krivulja efikasnosti

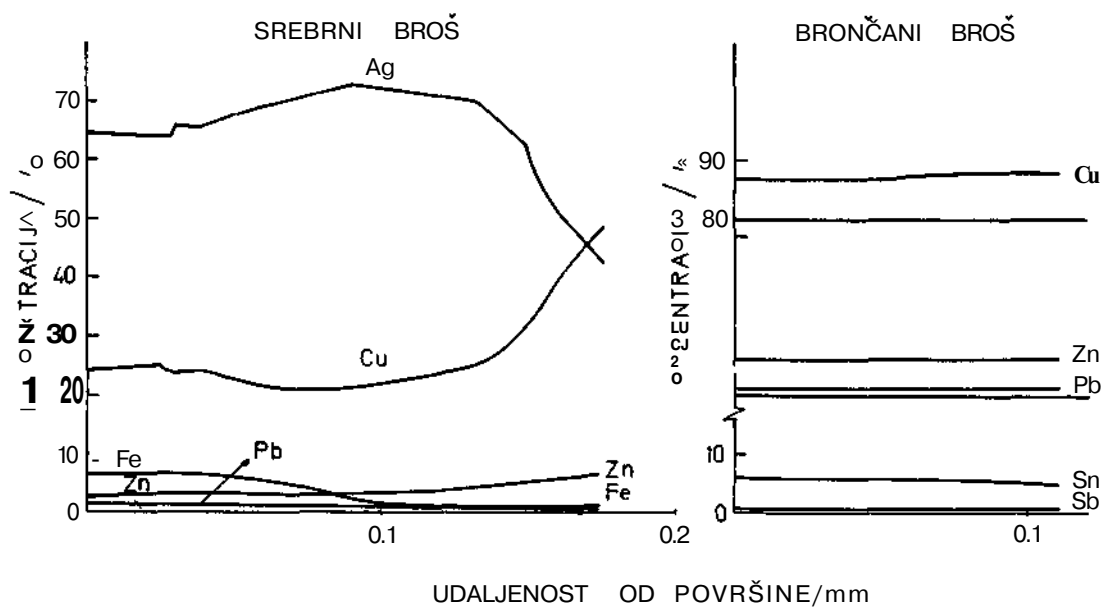
Fig. 3 Efficiency curve

SI. 4 Promjena sastava legura u ovisnosti o udaljenosti analiziranog sloja od površine

Fig. 4 The change in alloy composition as a function of the distance from surface.

LITERATURA

1. V. F. Hanson, *Museum Objects in X-Ray Spectrometry* (Eds. H. K. Herglotz and L. S. Birks), Marcel Dekker Inc., New York and Basel, 1978, pp. 413–481.
2. V. Valković, *Spektroskopija karakterističnih X-zraka*, Školska knjiga, Zagreb, 1980.
3. R. Košćević, *Antičke fibule s područja Siska*, Odjel za arheologiju Centra za povijesne znanosti Zagreb, Zagreb 1980.

SUMMARY
ELEMENTAL ANALYSIS OF ALLOYS BY X-RAY
EMISSION SPECTROSCOPY

In order to locate the origin of archaeological objects it is useful to know their composition. The method chosen for elemental analysis has to be non-destructive. X-ray emission spectroscopy enables fast and simultaneous analysis of all elements in the sample with $Z > 15$.

28 objects from the Archaeological Museum in Zagreb were analysed to illustrate the method. Mo-tube was used as an X-ray source for the sample excitation. Matrix effects correction by the method of fundamental parameters was employed.

The analysis of 22 objects showed that copper was the main ingredient, with concentrations ranging from 43.3% to 97.6%. 21 out of 22 objects contain lead (concentrations from 0.1 to 36.6%), tin (0.8—24.9%) and iron (0.1—3.4%). Zinc was found in 12 objects (2.4—38.4%). Small concentrations of some other elements were present in few samples (e. g. arsenic 0.2—3.8%, silver 0.4—1.8% and antimony 0.6—3.3%).

Sorting of the objects can be done according to the percentage of main ingredients and/or according to the existence of some minor ingredients (As, Ag, Sb, Fe and in some cases Zn and Pb). The latter could be more significant because these minor components usually indicate that the objects were manufactured when it was still impossible to extract them.

Further experiments were done on two samples in order to find out whether analysis of the surface represents the object as a whole. This was done by the analysis of the same spot of the objects after each removal of a thin surface layer. Variations in concentrations proved that the samples are well represented by the composition of the surface.

However, some objects were analysed on various spots to check the overall homogeneity. 3 out of 4 objects show inhomogeneity up to 4% which leads to the conclusion that one analysis of most objects gives results which are close to their average composition, but at least three measurements on different spots are needed for better result. One object showed such discrepancies in percentage of Fe, Zn and Cu that its average composition could not be determined.

It can be concluded that the X-ray emission spectroscopy as an analytical method could give important results in exploring the origin or age of archaeological objects.

D. BALEN-LETUNIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu

PREHISTORIJSKE MINIJATURNE POSUDE—IGRAČKE IZ ARHEOLOŠKOG
MUZEJA U ZAGREBU

U članku su obrađene minijaturne posude—igračke iz različitih prehistorijskih lokaliteta, koje čuva AMZ. Podijeljene su u dvije grupe: grupu igračaka izrađenih rukom »keramičara«, namjenjenih igri djeteta i posudice koje su izrađivala sama djeca. Materijal je obrađen kataloški, a u uvodnom tekstu na osnovi nekoliko predloženih primjeraka željelo se ukazati na njihove tipološke i kronološke značajke. Prije svega htjelo se naglasiti da one interpretiraju jedan važan, ali u znanosti zanemaren oblik života.

Listajući arheološku literaturu može se zapaziti da gotovo i nema prehistorijskih nalazišta, a osobito naselja, u kojima se među otkrivenim materijalom ne nalaze i keramičke minijaturne posude. Ovoj vrsti nalaza pridavano je malo pažnje, pa se u literaturi spominju samo uzgred, najčešće kao minijaturne posude, ili minijaturno kultno posuđe, nepoznate namjene, a ponekad u starijoj i sve češće u novijoj literaturi kao dječje igračke.¹ Posude koje nemaju uobičajene dimenzije i nisu prikladne za svakodnevnu upotrebu, često se neopravdano nazivaju kulturnim, osim minijaturnih posuda iz votivnih ostava. Ovi na izgled mali i beznačajni predmeti nađeni u prehistorijskim nalazištima također su jedan od zanimljivih pokazatelja o životu ljudi pojedinih razdoblja. Nameće se misao, što je s važnim razdobljem ljudskog života, djetinjstvom, kad igra glinom i oponašanje rada starijih ima funkciju učenja i pripreme za život. Da bi se izradile posude često veoma visoke tehničke i likovno-estetske kvalitete, svakako treba vremena i iskustva. Mišljenja smo da se to razdoblje učenja može registrirati upravo na ovim minijaturnim posudama za igru.

¹ W. Radimsky — M. Hoernes, 1895, T. 4: 13—15. — F. Fiala — M. Hoernes, 1898, p. 29 sq. — F. Milleker, 1938, p. 141, 148 sq. — R. R. Schmidt, 1945, p. 91. — M. Šeper, 1952, p. 54 sq. — R. Drechsler-Bižić, 1956, p. 30. —

S. Dimitrijević, 1956, p. 20. — B. Banner, 1958, p. 245 sqq. — S. Dimitrijević, 1968, p. 39, 43, 45, 51. — Popisom je obuhvaćen mali broj autora, uglavnom onih, čijom smo se literaturom služili kod obrade materijala.

Ovim radom bit će obuhvaćene posudice-igračke iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, odnosno posudice s raznih lokaliteta i različitih prethistorijskih perioda. Obradit ćemo ih kataloški, bez obzira da li su već ranije bile objavljene, a samo ćemo neke primjerke navesti i kronološki. Po kvaliteti izvedbe podijelili smo ih u dvije osnovne grupe; grupu igračaka izrađenih rukom »keramičara« namijenjenih igri djeteta i posudice koje su izrađivala djeca. Također bi napomenuli da se kod određenog broja posudica ne može sa sigurnošću odrediti kojoj od spomenutih grupa pripadaju².

U prvoj su grupi minijaturne posude kvalitetne izrade, rađene sigurnom rukom »keramičara«, koji po uzoru na posude za svakodnevnu upotrebu izrađuje i ono minijaturno, namijenjeno igri djeteta. Unutar nalazišta rjeđe su zastupljene, premda se u pojedinim naseobinskim kompleksima javljaju i u većem broju³. Najčešće imaju sve značajke po obliku, fakturi, boji i ornamentu kulture kojoj su pripadale, pa su zato vremenski opredjeljive. Ako iz našeg fundusa izdvojimo samo posudicu oštro prelomljenog trbuha i vrčić kaneliranog trbuha oba iz Vukovara, uočavamo odmah njihovu kulturnu i kronološku pripadnost. Posudica oštro prelomljenog (trbuha (T. 7:7) veoma podsjeća na žare karakteristične za grupu Baierdorf-Velatice Ha A 2 stupnja, pa usporedimo li ovu minijaturnu »žaru« sa žarom iz nekropole Zagreb-Horvati te sličnosti su evidentne⁴. Vrčić ima sve karakteristike vrčeva kaneliranog trbuha, koničnog vrata s blago izvijenim rubom otvora i jednom drškom (T. 7:1), koji su vrlo česti u nekropolama Ha B 1 i Ha B 2 stupnja grupe Dalj mlađe kulture polja sa žarama⁵. Na ovim, kao i na pojedinim primjercima iz kataloškog dijela radnje, npr. posudici s drškom iz Vučedola (T. 6:3), vrčiću iz Sotina (T. 5:4) i posudici iz Siska (T. 4:2) uočavamo kvalitetnu izradu kao i sigurnost u modeliranju forme, pa je stoga njihovo kronološko i kulturno mjesto unutar nalazišta gotovo uvijek jasno.

Drugu, ujedno brojniju grupu, činili bi primjerci minijaturnih posuda rađenih rukom djeteta. Većinom su kao uzor služile također posude viđene svakodnevno. Često se te sličnosti naziru, a samo ponekad su odmah uočljive. Treba imati na umu da su ovi primjerci većinom rađeni od ostataka gline, pa se kod determinacije ne može osloniti na fakturu, boju, a zbog rustičnosti ni na preciznost interpretacije oblika i ornamenta. Svakako je veoma važna i mašta stvaralaca, koji nije uvijek izradio kopiju viđene posude, već uzima detalje iz njih nekoliko stvarajući tako novi oblik. Ne isključuje se i mogućnost da su ti oblici bili izrađeni u standardnim dimenzijama, ali su ostali sačuvani samo u minijaturnoj izvedbi, i stoga su nam ostali nepoznati. Zorni primjer interpretiranja viđenih oblika pružaju nam minijaturne posude iz brojnih naselja, a u ovom radu prikazane su samo one iz fundusa Muzeja. Tako među materijalom iz Jakovo-

² Na pojedinim posudicama jasno su vidljivi otisci prstiju, stoga su neke od njih pregledane u laboratoriju RSUP-a u Zagrebu. Tom prilikom se utvrdilo, da je zbog kišelosti zemlje površinski sloj posudica oljušten, pa nisu vidljive paplarnе linije, koje određuju životnu dob, a kod djece su iste inače malobrojne i slabije naglašene. Po

veličini otisaka neke od posudica nedvojbeno pripadaju radu djeteta,

³ V. Hoffilier, 1938, p. 2, T. 1:5. — R. R. Schmidt, 1945, p. 74, 76, 201, T. 31: 3. — K. Vinski-Gasparini, 1956, p. 18, T. 10: 22.

⁴ K. Vinski-Gasparini, 1973, p. 134, T. 93: 3.
⁵ K. Vinski-Gasparini, 1973, p. 161, T. 11: 2,8.

-Kormadina nalazimo minijaturne posude koje su većinom grube i rustične izvedbe, ali i unatoč tome uzori su im prepoznatljivi. Usporedimo li npr. minijaturnu zdjelu s izljevkom (T. 2:1), sa zdjelom istog tipa i lokaliteta, uočavamo da i ova minijaturna zdjela kao i zdjele standardnih dimenzija ima karakteristike Vinča D stupnja⁶. Izuzetak nisu ni posudice namijenjene igri iz višeslojnog naselja u Sarvašu i Vučedolu. Komparirajući ih s keramikom unutar samih naselja primjećujemo istovjetnost oblika, a razlikuju se samo po dimenzijama i ponekad fakturom⁷. Usporedimo li npr. minijaturnu kupu na zvonastoj nozi (T. 3:6) iz Sarvaša s brojnim kupama sopotskih lokaliteta, odnosno s kupama stupnja I-B i II ove kulture, sličnosti su veoma evidentne, pa se osim oblika podudara i finoća fakture⁸. Za razliku od ove, minijaturna kupa na niskoj cilindričnoj nozi (T. 6:8) nešto je grublje izrade, dok je kupa na krstastoj nozi (T. 7 : 2), obje iz Vučedola, osobito grubo izvedena, ali unatoč tome one ipak sadrže bitne i karakteristike ovih kupa standardnih dimenzija. Tako se kupe na niskoj cilindričnoj nozi kao i one na krstastoj javljaju u B-1, a osobito u B-2 stupnju vučedolske kulture, kad su brojnije, pa s obzirom na analogne primjerke znatno većih dimenzija i ove minijaturne kupe za igru treba pripisati vučedolskoj kulturi, odnosno njezinom B stupnju⁹. Fenomen imitiranja posebno dolazi do punog izražaja kod različitih oblika zdjela. Mora se uzeti u obzir da su upravo zdjele djelomično zbog svoje jednostavnosti i funkcionalnosti oblik koji je najčešće zastupljen u većini prethistorijskih kultura, i veoma su dugo u upotrebi. Iz kataloškog dijela vidljiva je raznovrsnost oblika, dimenzija, fakture i preciznost izvedbe. Primjerak iz Bogdanovaca (T. 1:4) predstavlja najjednostavnije izveden oblik zdjele iz ovog fundusa. Zapravo to je kuglica gline u koju je utisnut prst, a zatim joj je lagano zaravnjeno dno. Po jednostavnosti izrade za njom ne zaostaje ni zdjelica iz Vučedola (T. 6:2), koja je većih dimenzija, dok su pojedini primjerci zdjelica iz Jakovo-Kormadina (T. 1:11; T. 2:4; T. 2:5), i Surčina (T. 5:3; T. 5:6) nešto preciznije izrade, odnosno brižnije je izrađen vanjski dio posude. Za razliku od navedenih, zdjele iz Vučedola (Gradac) su većinom dobro modelirane (T. 6:7, 6:5), a od istih oblika standardnih dimenzija izdvajaju se samo po nešto grubljoj fakturi¹⁰. Zanimljivo je napomenuti da su najpreciznije, ujedno i najbolje modelirani vrlo minijaturni primjerci zdjela. Tako je zdjelica iz Jakovo-Kormadina (T. 2:10) osim što je i najmanji primjerak igrčke iz ovog fundusa, vrlo precizno i kvalitetno izrađena. Po dimenzijama nešto su veće zdjelice iz Sarvaša (T. 3:9) i Surčina (T. 5:3) koje su također vrlo brižno modelirane, čak su vrlo tankih i glačanih stijenki, tako sarvaški primjerak u svojoj minijaturnosti veoma podsjeća na zdjele sopotske kulture¹¹. Na kraju da još spomenemo i posudice iz Osijeka (T. 3:1) i Preseke (T. 3:3) koje podsjećaju na žare naglašenog trbuha i visokog cilindričnog vrata, tipične za grupu Baierdorf-Velatice Ha A 2 stupnja, kakva je npr. i žara iz nekropole Zagreb-Horvati¹². Ne ulazeći dalje u kronološku

⁶ M. Šeper, 1952, usporedi T. 4: 6 — T. 2: 4; T. 5: 2 — T. 2: 3; T. 5: 10 — T. 1: 4.

⁷ R. R. Schmidt, 1945, p. 198, T. 21: 7,9,10; p. 201, T. 34: 6,7.

⁸ S. Dimitrijević, 1968, p. 37, T. 5: 9; T. 3: 13.

⁹ V. Hoffiller, 1933, p. 10 sq., T. 6: 6. — S. Dimitrijević, 1977—78, fig. 6: 5, T. 11: 4,7.

"> Vidi notu 7.

" S. Dimitrijević, 1968, T. 14: 4.

<² K. Vinski-Gasparini, 1973, p. 134, T. 93: 1.

i kulturnu analizu svih posudica ove grupe, što i nije cilj radnje, već na osnovi nekoliko predočenih primjeraka željeli smo usput upozoriti na mogućnost njihovog kronološkog određenja, a prije svega htjeli smo naglasiti da one interpretiraju jedan važan, ali u nauci zanemaren oblik života.

Napomenuli smo da se za pojedine posudice ne može sa sigurnošću odrediti kojoj od dviju navedenih grupa pripadaju, odnosno da li su rad djeteta ili odrasle osobe. Kao primjer navest ćemo samo neke od posudica za koje smatramo da nam to i potvrđuju. U posudici iz Vukovara (T. 7:6) na prvi pogled prepoznamo karakterističan oblik »amforice« na visokoj nožici, rombično modeliranog otvora, koja međutim kvalitetom izrade, bojom, fakturom i preciznosti izvedbe ukrasa znatno zaostaje za oblicima standardnih dimenzija. Ovaj oblik poznat nam je u nekoliko različitih veličina, tj. od onih većih do vrlo malenih, ali bez obzira na njihove dimenzije veoma su kvalitetne izrade, što se može zaključiti na temelju brojnih analognih primjeraka¹³. Treba spomenuti i poluloptastu posudicu visoke drške (T. 4:1) iz Siska, za koju je također teško utvrditi kojoj grupi pripada. Po svim bitnim detaljima kopije su zdjelica nastalih prema uzorima srodnih oblika grupe Baierdorf-Velatice i čest su inventar Ha B 1 i Ha B 2 stupnja zapadne grupe mlađe kulture polja sa žarama (Krupače i Velika Gorica), a isto tako njihovu brojnost uočavamo kroz cijelo trajanje grupe Dalj¹⁴. Navedene posudice kao i neke iz kataloškog dijela radnje mogli bismo protumačiti kao radove »keramičara«, koji su modelirani bez dotjerivanja, ali kod kojih je oblik posude vjerno interpretiran. Isto tako postoji mogućnost da ih smatramo radovima djece koja su dobro, ali ne i dovoljno svladala tehniku modeliranja glinom.

Na kraju ovog priloga zanimljivo je spomenuti i posude s dužim cjevkastim izljevkom, koje ne pripadaju izboru dječjih igračaka, što smo ga obuhvatili u ovom radu, ali se zbog nekih njihovih karakteristika mogu uključiti u okvire ove teme. Riječ je o posudama raznih oblika, koje pripadaju i različitim prethistorijskim periodima, a imaju modeliran duži cjevkasti izljevak, prikladan za hranjenje djece. Njihova je funkcija kroz literaturu različito interpretirana, a zanimljivo je spomenuti da već Schliemann za ove posude nađene u Troji navodi da služe za hranjenje djece¹⁵. Sintetski su obrađene samo posude s dužim izljevkom kulture polja sa žarama¹⁶. Ovom prilikom reproduciramo samo jednu, i to onu najmanju od tri takve posude vinčanske kulture ranije objavljene iz Jakovo-Kormadina (T. 2:11), a navest ćemo i ostale primjerke iz fundusa Muzeja¹⁷.

Na osnovi predočenog materijala na kraju bismo mogli rezimirati, da predmeti koji su proizvod odraslih ili djece, a služe igri, dakle igračke, imaju također značajnu kulturno-historijsku vrijednost, i pokazuju jedan oblik života ljudi prethistorijskih razdoblja. One vjerno prenose oblike predmeta svakodnevne

¹³ Z. Vinski, 1958, p. 23 sq.; T. 5: 3; T. 8: 1; T. 9: 1–8; T. 10: 1–10.

¹⁴ K. Vinski-Gasparini, 1973, p. 162, T. 100: 7; T. 105: 7; T. 114: 7; T. 122: 4, 13; T. 123: 5; T. 124: 3.

¹⁵ H. Schliemann, 1881, p. 453 sq., fig. 446–447.

¹⁶ C. Eibner, 1973, p. 144 sqq.

" Jakovo-Kormadin: M. Seper, 1952, T. 2: 1; T. 5: 6; T. 9: 4. — Vučedol: V. Hoffiller, 1933, T. 3: 7; jedan primjerak neobjavljen. — Vukovar: R. R. Schmidt, 1945, p. 147, fig. 83: 4.

upotrebe i stoga su odraz kulture kojoj su pripadale. Kroz njih naslućujemo odnos odraslih prema djeci, a isto tako i djece prema okolici, jer je oblik igračke kako smo već napomenuli većinom upravo inspiriran najbližom okolicom. Oponašanje rada starijih u prvo vrijeme ulazi u okvire igre i učenja, da bi kasnije izrada keramike postala sastavni dio života.

U ovom kratkom i nepotpunom radu o dječjim igračkama pokušali smo pokazati samo neke aspekte i probleme vezane uz ovu temu, i ni u kom slučaju nismo iscrpli sve mogućnosti vezane uz nju. Tako npr. povezanost igračke s djetetom i djetinjstvom, koja pretvara igračku u simbol, često prilagan u grob, ili o igračkama od gline zoomorfnih i antropomorfnih oblika, koje iz literature poznajemo samo kao idole, svakako predstavljaju nove teme zanimljive za proučavanje.

POPIS CITIRANE LITERATURE

Banner 1958	B. Banner, Kinderspielzeuge im Fundmaterial der Bronzezeitlichen Siedlung Gvulavarsánd — Laposhalom, Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae IX/1—4, Budapest 1958.
Dimitrijević 1956	S. Dimitrijević, Prilog daljem upoznavanju vučedolske kulture (Ein Beitrag zur weiteren Kenntnis der Vučedoler Kultur), Opuscula archaeologica I, Zagreb 1956.
Dimitrijević 1961	S. Dimitrijević, Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji (Problem des Neolithikums und Aeneolithikums in Nordwestjugoslawien), Opuscula archaeologica V, Zagreb 1961.
Dimitrijević 1968	S. Dimitrijević, Sopotsko-lendelska kultura (Sopot-Lengyeller Kultur), Monographiae archaeologicae I, Zagreb 1968.
Dimitrijević 1977—78	S. Dimitrijević, Zur Frage der Genese und Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau—Drau—Sawe (O pitanju geneze i podjele vučedolske kulture u međuriječju Dunava, Drave i Save), Vjesnik Arh. muz. 3. s. X—XI, Zagreb 1977—78.
Drechsler-Bižić 1956	R. Drechsler-Bižić, Samatovci — neolitsko naselje kod Osijeka (Neolitische Ansiedlung Samatovci bei Osijek), Zbornik Matice srpske (ser. društ. nauka) 12, Novi Sad 1956.
Eibner 1973	C. Eibner, Die urnenfelderzeitlichen Sauggefäße — Ein Beitrag zur morphologischen und ergologischen Umschreibung, Praehistorische Zeitschrift 48/2, Berlin 1973.
Fiala-Hoernes 1898	F. Fiala-M. Hoernes, Die neolitische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien II, Wien 1898.
Hoffiller 1933	V. Hoffiller, Corpus vasorum antiquorum — Yougoslavie — Fasc. 1, Paris 1933 (Vučedol).
Hoffiller 1938	V. Hoffiller, Corpus vasorum antiquorum — Yougoslavie — Fasc. 2, Paris 1938 (Sarvaš—Dalj—Velika Gorica).
Milleker 1938	F. Milleker, Vorgeschichte des Banats, Starinar 3. s. XIII, Beograd 1938.
Radimský-Hoernes 1895	W. Radimský-M. Hoernes, Neolitische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien I, Wien 1895.

- Schliemann 1881 H. Schliemann, Ilios — Stadt und Land der Trojaner, Leipzig 1881.
- Schmidt 1945 R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol, Zagreb 1945.
- Šeper 1952 M. Šeper, Neolitičko naselje na Kormadinu (Neolitische Station »Kormadin«), Arheološki vestnik III/I, Ljubljana 1952.
- Vinski-Gasparini 1956 K. Vinski-Gasparini, Iskapanje prethistorijskog naselja u Belom Manastiru (Ausgrabung prähistorischer Siedlungsgruben in Beli Manastir), Osječki zbornik V, Osijek 1956.
- Vinski-Gasparini 1973 K. Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj (Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien), Monografije Fil. fak. 1, Zadar 1973.
- Vinski 1958 Z. Vinski, Brončanodobne ostave Lovaš i Vukovar (Die Bronzezeitlichen Hortfunde von Lovaš und Vukovar), Vjesnik Arh. muz. 3. s. I, Zagreb 1958.

KATALOG

1. *Apatovac — Hum* (opć. Križevci) TABLA 1:1
Mala kupa, dobro modelirana, oštećena, ciglastocrvene boje, V. 3,2 cm; inv. br. 18897.
Bez podataka.
2. *Apatovac — Hum* (opć. Križevci) TABLA 1:2
Mala kupa, dobro modelirana, oštećena, oker do sive boje, V. 3,1 cm; inv. br. 18898.
Bez podataka.
3. *Bapska* (opć. Vukovar) TABLA 1:3
Mala duboka zdjela, grube izrade, ciglastocrvene boje, V. 2,4 cm; inv. br. 2794.
Bez podataka.
4. *Bogdan ovcu — Gradac* (opć. Vukovar) TABLA 1:4
Mala »zdjela«, nepravilnog oblika, grube izrade, svijetlosmeđe boje, V. 1,6 cm; inv. br. 794.
Kupljena 1896. god. od N. Vlašića, bez bližih podataka.
5. *Dalj — Busij a* (opć. Osijek) TABLA 1:5
Posudica u obliku klepsidre na dnu koje su dva nasuprotno postavljena i probušena bradavičasta ispupčenja, dobro modelirana, oker boje, V. 2,7 cm; inv. br. 4954.
Vinograd Đ. Klepca, kupljena 1906. god. od J. Schmiederera, bez bližih podataka.
Lit. V. Hoffiller, 1938, p. 12, T. 27: 4.

6. *Dalj — Busija* (opć. Osijek) TABLA 1 : 6
Mala koritasta posuda s dvije probušene drške na rubu otvora, tamnosmeđe boje, V. 2,5 cm; inv. br. 5036.
Zemljište F. Đurišića, kupljena 1906. god. od J. Schmiederera, bez bližih podataka.
Lit. V. Hoffiller, 1938, p. 17, T. 36: 7.
7. *Dalj — Busija* (opć. Osijek) TABLA 1 : 7
Duboka zdjelica, dobro modelirana, tamnosmeđe do crne boje, V. 3,8 cm; inv. br. 4656.
Kupljena 1906. god. od F. Schmiederera, bez bližih podataka.
Lit. V. Hoffiller, 1938, p. 12, T. 26: 8.
8. *Dalj — Velika Straža* (opć. Osijek) TABLA 1 : 8
Plitka zdjelica razvraćenog oboda s probušenom drškom u obliku jezička, dobro modelirana, tamnosive boje, V. 2,1 cm; inv. br. 4944.
Zemljište A. Sarkovića, kupljena 1906. god. od J. Schmiederera, bez bližih podataka.
Lit. V. Hoffiller, 1938, p. 17, T. 36: 10.
9. *Draganlug — Ciglenik* (opć. Slavenska Požega) TABLA 1 : 9
Mala kupa, dobro modelirana, oštećena, sive i oker boje, V. 2,2 cm; inv. br. 1601.
Darovao M. Turković 1898. god., bez bližih podataka.
Lit. S. Dimitrijević, 1956, p. 15, T. 12: 76.
10. *Jakovo — Kormadin* (opć. Zemun) TABLA 1 : 10
Mala poluloptasta posuda, cilindričnog vrata probušenog s dvije rupice, grube izrade, ciglastocrvene boje, V. 4,2 cm; inv. br. 16568.
Zemljište Caprdže, iskopavanje A. Poturičića 1904. god., bez terenske dokumentacije.
Lit. M. Šeper, 1952, p. 76, T. 5: 9.
11. *Jakovo — Kormadin* (opć. Zemun) TABLA 1:11
Mala zdjela nepravilnog oblika, grube izrade, žutocrvenkaste boje, V. 2,1 cm; inv. br. 16569.
Iskopavanje J. Brunšmida 1904. god., bez terenske dokumentacije.
Lit. M. Šeper, 1952, p. 76, T. 5: 4.
12. *Jakovo — Kormadin* (opć. Zemun) TABLA 1:12; 8:6
Mala zdjela nepravilnog oblika, ukrašena bradavičastim ispupčenjima, vrlo grube izrade, oker boje, V. 2,5 cm; inv. br. 16570.
Iskopavanje A. Poturičića, bez terenske dokumentacije¹⁸.
Lit. M. Šeper, 1952, p. 76, T. 5: 10.

¹⁸ U Jakovo-Kormadinu 1903. god. na zemljištu Mirkovića iskopava muzejski povjerenik A. Poturičić. Od nalaza u pismima uz ostali materijal spominje i minijaturne gli-

nene posudice, stoga pretpostavljamo da je jedan dio, ako ne i najveći broj opisanih posudica, nađen na ovom zemljištu,

13. *Jako vo — Kormadin* (opć. Zemun) TABLA 2 : 1
Plitka zdjelica s izljevkom, grube izrade, tamnosive boje, V. 1,9 cm; inv. br. 16571.
Iskopavanje A. Poturičića, bez terenske dokumentacije.
Lit. M. Šeper, 1952, p. 75, T. 4: 6.
14. *Jakovo — Kormadin* (opć. Zemun) TABLA 2 : 2
Plitka zdjelica nepravilnog oblika, vrlo grube izrade, ciglastocrvene boje, V. 3,3 cm; inv. br. 16572.
Iskopavanje A. Poturičića bez terenske dokumentacije.
15. *Jakovo — Kormadin* (opć. Zemun) TABLA 2 : 3
Mala poluloptasta posuda cilindričnog vrata, grube izrade, oker do sive boje, V. 2,9 cm; inv. br. 16573.
Iskopavanje A. Poturičića bez terenske dokumentacije.
16. *Jakovo — Kormadin* (opć. Zemun) TABLA 2 : 4
Mala zdjela nepravilnog oblika, ciglastocrvene boje, V. 1,8 cm; inv. br. 16574.
Iskopavanje A. Poturičića, bez terenske dokumentacije.
17. *Jakovo — Kormadin* (opć. Zemun) TABLA 2 : 10
Mala zdjela, dobro modelirana, sive boje, V. 0,7 cm; inv. br. 16575.
Iskopavanje A. Poturičića, bez terenske dokumentacije.
18. *Jakovo — Kormadin* (opć. Zemun) TABLA 2 : 5
Mala zdjela, dobro modelirana, oštećena, tamnosive boje, V. 2,3 cm; inv. br. 16576.
Iskopavanje A. Poturičića, bez terenske dokumentacije.
19. *Jakovo — Kormadin* (opć. Zemun) TABLA 2 : 6
Posuda valjkastog oblika, veoma grube izrade, oker do sive boje, V. 4,3 cm; inv. br. 16577.
Iskopavanje A. Poturičića, bez terenske dokumentacije.
20. *Jakovo — Kormadin* (opć. Zemun) TABLA 2 : 11; 8 : 4
Posudica u obliku lijevka s dužim cjevkastim izljevkom, sive boje, V. 3,7 cm; inv. br. 16578.
Iskopavanje A. Poturičića, bez terenske dokumentacije.
Lit. M. Šeper, 1952, p. 76, T. 5: 6.
21. *Kiringrad* (opć. Vrginmost) TABLA 2 : 7
Minijaturna loptasta posuda polirane prevlake, oker do sive boje, ukrašena urezivanjem, V. 3,2 cm; inv. br. 15400.
Kupljena 1927. god. od N. Vukelića, bez bližih podataka.
Lit. S. Dimitrijević, 1961, p. 33, T. 17: 128.
22. *Kiringrad* (opć. Vrginmost) TABLA 2 : 9
Ulomak dna i trbuha minijaturne posude, tamnosmeđe boje, V. oko 1,6 cm; inv. br. 15399.
Kupljena 1927. god. od N. Vukelića, bez bližih podataka.

23. *Kiringrad* (opć. Vrginmost) TABLA 2 : 8
 Minijturna zdjela, oštećena, svijetlosmeđe boje, V. oko 2,6 cm; inv. br. 15399.
 Kupljeno 1927. god. od N. Vukelića, bez bližih podataka.
24. *Kiringrad* (opć. Vrginmost) TABLA 2:13; 8:2
 Mala »žara« naglašenog trbuha i cilindričnog vrata, grube izrade, oker do tamnosive boje, V. 3,9 cm; inv. br. 15266.
 Kupljena 1931. god. od V. Dukića, bez bližih podataka.
25. *Lasinja — Talijanovo brdo* (opć. Vrginmost) TABLA 2 : 12
 Minijturni vrč, dobro modeliran, oštećene drške, ciglastocrvene do sive boje, V. 2,7 cm; inv. br. 18899.
 Iskopavanje V. Dukića 1929. god., okrugla jama promjera 1,5 m, maksimalne dubine 0,70 m.
 Lit. S. Dimitrijević, 1961, p. 30, T. 13: 90.
26. *Osijek* (opć. Osijek) TABLA 3 : 1
 Mala posuda naglašenog trbuha i visokog cilindričnog vrata, oker do sive boje, V. 2,8 cm; inv. br. 18900.
 Kupljena 1927. god. od O. Friml-Antunovića, bez bližih podataka.
27. *Preseka* (opć. Vrbovec) TABLA 3:3; 8:5
 Mala posuda naglašenog trbuha i visokog cilindričnog vrata, tamnosmeđe boje, V. 3,9 cm; inv. br. 6733.
 Darovao F. Gundrum 1915. god., bez bližih podataka.
28. *Rakovac — Stručica* (opć. Beočin) TABLA 3 : 2
 Mala zdjela, dobro modelirana, oštećena, svijetlosmeđe boje, V. 2,2 cm; inv. br. 6060.
 Vinograd Lj. Sedlačka, kupljena 1909. god., bez bližih podataka.
29. *Samatovci — Pusta* (opć. Valpovo) TABLA 3 : 4
 Vrlo mala kupa na cilindričnoj nozi, grube izrade, svijetlosmeđe boje, V. 1,6 cm; inv. br. 2694.
 Vlastelinski vinogradi, darovao G. Normann- Ehrenfeld 1901. god., bez bližih podataka.
 Lit. R. Drechsler-Bižić, 1956, p. 22, T. 8: 44.
30. *Samatovci — Pusta* (opć. Valpovo) TABLA 3 : 5
 Mala loptasta posuda oštećenog vrata, tamnosive boje, V. 2,6 cm; inv. br. 2694.
 Vlastelinski vinogradi, darovao G. Normann- Ehrenfeld 1901. god., bez bližih podataka.
 Lit. R. Drechsler-Bižić, 1956, p. 22, T. 8: 43.
31. *Sarvaš — Vlastelinski brijeg* (opć. Osijek) TABLA 3:6; 8:7
 Minijturna kupa na zvonastoj nozi, dobro modelirana, oker boje, V. 3,3 cm; inv. br. 7910.
 Iskopavanje R. R. Schmidta 1942/43. god., • 18/5,90 m.
 Lit. R. R. Schmidt, 1945, fig. 74: 6.

32. *Sarvaš — Vlastelinski brijeg* (opć. Osijek) TABLA 3 : 7
 Minijaturni stol na krstastoj nozi, gornja ploha po rubu ukrašena ubodima, tamnosive i oker boje, V. 2,1 cm; inv. br. 7908.
 Iskopavanje R. R. Schmidta 1942/43. god., • 20/1,80 m.
33. *Sarvaš — Vlastelinski brijeg* (opć. Osijek) TABLA 3 : 10
 Minijaturna kupa dobro modelirana, ukrašena urezivanjem i ubadanjem, tamnosive boje, V. 2,4 cm; inv. br. 7909.
 Iskopavanje R. R. Schmidta 1942/43. god., • 18/3 m.
34. *Sarvaš — Vlastelinski brijeg* (opć. Osijek) TABLA 3:9; 8:8
 Mala zdjela, dobro modelirana, oker i tamnosive boje, V. 1,5 cm; inv. br. 6187.
 Vinograd J. Gassenheimera, kupljeno 1909. god., bez bližih podataka.
 Lit. V. Hoffiller, 1938, p. 3, T. 2: 6.
35. *Sarvaš — Vlastelinski brijeg* (opć. Osijek) TABLA 3 : 8
 Mala zdjela sa jezičastom drškom na rubu otvora i poliranom prevlakom, dobro modelirana, svijetlo do tamnosmeđe boje, V. 3 cm; inv. br. 6188.
 Vinograd J. Gassenheimera, kupljeno 1909. god., bez bližih podataka.
 Lit. V. Hoffiller, 1938, p. 2, T. 1: 4.
36. *Sisak* (opć. Sisak) TABLA 4 : 1
 Poluloptasta posudica sa drškom, dobro modelirana, crne boje, V. 2,4 cm; inv. br. 6085.
 Jaružanje kupe, darovao A. Bukvić 1909. god., bez bližih podataka.
37. *Sisak* (opć. Sisak) TABLA 4 : 2
 Posudica naglašenog trbuha ukrašenog sa četiri veće bradavice i niskog cilindričnog vrata, dobro modelirana, tamnosmeđe boje, V. 3,9 cm; inv. br. 6464.
 Jaružanje Kupe, darovao A. Bukvić 1912. god., bez bližih podataka.
38. *Sisak — Po gorelac* (opć. Sisak) • TABLA 4 : 3
 Mala zdjela pri obodu ukrašena sa dva bradavičasta ispupčenja, oštećena, tamnosive boje, V. 2,8 cm; inv. br. 18901.
 Iskopavanje V. Tkalčića 1912. god., bez terenske dokumentacije.
39. *Sisak* (opć. Sisak) TABLA 4 : 6
 Mala konična posuda, grube izrade, tamnosive boje, V. 3 cm; inv. br. 18914.
 Darovao J. Strossmayer, bez bližih podataka.
40. *Sisak* (opć. Sisak) TABLA 4 : 4
 Minijaturna šalica, grube izrade, oštećene drške, sive i oker boje, V. 2,1 cm; inv. br. 18915.
 Darovao J. Strossmayer, bez bližih podataka.
41. *Sisak* (opć. Sisak) TABLA 4 : 5
 Mala bikonična posuda, dobro modelirana, sive i oker boje, V. 3,8 cm; inv. br. 18916.
 Jaružanje Kupe, bez bližih podataka.

42. *Sisak* (opć. Sisak) TABLA 4 : 8
Mala konična posuda, ispod ruba ukrašena s tri bradavičasta ispućenja, grube izrade, žute i oker boje, V. 3,6 cm; inv. br. 18917.
Zemljište A. Prennera, bez bližih podataka.
43. *Sisak* (opć. Sisak) TABLA 4 : 9
Minijaturna šalica, vrlo grube izrade, tamnosive i crne boje, V. 3,1 cm; inv. br. 18918.
Jaruzanje Kupe 1912. god., bez bližih podataka.
44. *Sisak* (opć. Sisak) TABLA 4 : 7
Poluloptasta posudica nepravilnog oblika, sive i oker boje, V. 2,5 cm; inv. br. 18919.
Jaruzanje Kupe, bez bližih podataka.
45. *Sisak* (opć. Sisak) TABLA 4 : 10
Minijaturna šalica, vrlo grube izrade, svijetlosive i tamnosive boje, V. 3,1 cm; inv. br. 18920.
Jaruzanje Kupe, bez bližih podataka.
46. *Sisak* (opć. Sisak) TABLA 5 : 1
Poluloptasta posudica, grube izrade, tamnosive i smeđe boje, V. 3,3 cm; inv. br. 18921.
Jaruzanje Kupe, bez bližih podataka.
47. *Sot —Gradina* (opć. Šid) TABLA 5 : 2
Plitka zdjelica nepravilnog oblika, grube izrade, ciglastocrvene boje, V. 2,4 cm; inv. br. 4260.
Kupljena 1901. god. od H. Batora, bez bližih podataka.
48. *Sotin* (opć. Vukovar) TABLA 5 : 5
Posudica prelomljenog i zaobljenog trbuha, dobro modelirana, smeđe i sive boje, V. 2,6 cm; inv. br. 661.
Kupljena 1898. god. od N. Vlašića, bez bližih podataka.
49. *Sotin* (opć. Vukovar) TABLA 5 : 4
Vrčić slabije naglašenog trbuha, cilindričnog vrata i s drškom koja nadvisuje obod, dobro modeliran, oker do sive boje, V. 5,5 cm; inv. br. 18902.
Bez podataka.
50. *Sur čin* (opć. Zemun) TABLA 5 : 3
Mala zdjela, dobro modelirana, tamnosmeđe boje, V. 1,6 cm; inv. br. 18903.
Vinograd S. Schenermanna, darovana 1905. god., bez bližih podataka.
51. *Sur čin* (opć. Zemun) TABLA 5 : 6
Duboka zdjelica, dobro modelirana, oker boje, V. 2,7 cm; inv. br. 18904.
Vinograd M. Simatovića, darovana 1904. god., bez bližih podataka.
-

52. *Surčin* (opć. Zemun) TABLA 5 : 7
Loptasta posudica, vrlo grube izrade, oker do sive boje, V. 2,1 cm; inv. br. 18907.
Zemljište V. Pleše, iskopavanje A. Poturičića 1903. god. bez terenske dokumentacije.
53. *Surčin — Kormadin* (opć. Zemun) TABLA 5 : 8
Zdjelica nepravilnog oblika, grube izrade, ukrašena urezanim kosim linijama, oker boje, V. 2,5 cm; inv. br. 18905.
Zemljište Mirkovića, iskopavanje A. Poturičića 1903. god. bez terenske dokumentacije¹⁹.
54. *Surčin — Kor madin* (opć. Zemun) TABLA 5 : 10
Minijaturna posuda naglašenog trbuha i cilindričnog vrata, grube izrade, oštećena, oker boje, V. 1,9 cm; inv. br. 18906.
Kreculjev posjed, iskopavanje A. Poturičića 1902. god. bez terenske dokumentacije.
55. *Sv. Petar* (opć. Ludbreg) TABLA 5 : 9
Mala kupa na cilindričnoj nozi, grube izrade, oker boje, V. 1,2 cm; inv. br. 19535.
Iskopavanje K. Vinski-Gasparini 1960. god., • IV, jama 21.
56. *Viškovci — Gradina* (opć. Đakovo) TABLA 5:11
Duboka zdjelica, grube izrade, svijetlosmeđe i tamnosmeđe boje, V. 3,6 cm; inv. br. 6713.
Darovao R. Franjetić 1914. god., bez bližih podataka.
57. *Viškovci — Gradina* (opć. Đakovo) TABLA 5 : 12
Zdjelica nepravilnog oblika, grube izrade, svijetlosmeđe i tamnosmeđe boje, V. 2,2 cm; inv. br. 6714.
Darovao R. Franjetić 1914. god., bez bližih podataka.
58. *Viškovci — Gradina* (opć. Đakovo) TABLA 6 : 1
Mala kupa na plitkoj prstenastoj nožici, grube izrade, oker boje, V. 1,7 cm; inv. br. 6680.
Darovao R. Franjetić 1913. god., bez bližih podataka.
59. *Vuče do I* (opć. Vukovar) TABLA 6 : 8
Mala kupa na cilindričnoj nozi, grube izrade, smeđe boje V. 2,1 cm; inv. br. 18908.
Bez podataka.

¹⁹ Materijal iz položaja Kormadin signiran je kao Jakovo-Kormadin, a također kao i Surčin-Kormadin. Sam položaj geografski je bliži Surčinu, kao i zemlja Mirkovića, stoga

su neke posudice signirane kao Surčin-Kormadin, ali prema katastarskoj evidenciji položaj Kormadin potpada pod Jakovo.

60. *Vuče dol* (opć. Vukovar) TABLA 6 : 3
Mala šalica široke trakaste drške, dobro modelirana, oker boje, V. 3,3 cm;
inv. br. 18909.
Bez podataka.
61. *Vuče do I* (opć. Vukovar) TABLA 6 : 2
Mala zdjela nepravilnog oblika, ciglastocrvene boje, V. 3,1 cm; inv. br. 18910.
Bez podataka.
62. *Vuč e dol — Gradac* (opć. Vukovar) TABLA 6 : 5
Plitka zdjelica, dobro modelirana, tamnosive boje, V. 2,5 cm; inv. br. 8049.
Iskopavanje R. R. Schmidta 1938. god., • 6/1,20 m.
Lit. R. R. Schmidt, 1945, p. 91.
63. *Vučedol — Gradac* (opć. Vukovar) TABLA 6 : 4
Mala zdjela, dobro modelirana, oker boje V. 2,9 cm; inv. br. 8048.
Iskopavanje R. R. Schmidta 1938. god., • 6/1,20 m.
Lit. R. R. Schmidt, 1945, p. 91.
64. *Vučedol — Gradac* (opć. Vukovar) TABLA 6:7; 8:9
Duboka zdjelica, dobro modelirana, tamnosmeđe boje, V. 3,1 cm; inv. br. 8047.
Iskopavanje R. R. Schmidta 1938. god., • 5, 3/3,10 m.
Lit. R. R. Schmidt, 1945, p. 91.
65. *Vučedol — Gradac* (opć. Vukovar) TABLA 6:6
Duboka zdjelica, dobro modelirana, tamnosive boje, V. 3,2 cm; inv. br. 8044.
Iskopavanje R. R. Schmidta 1938. god., P. G./1,25 m.
Lit. R. R. Schmidt, 1945, p. 91.
66. *Vučedol — Gradac* (opć. Vukovar) TABLA 6 : 10
Mala amfora na cilindričnoj nožici, grube izrade, oštećena, tamnosive boje,
V. 3,3 cm; inv. br. 8058.
Iskopavanje R. R. Schmidta 1938. god., • 15, 15/1,10 m.
Lit. R. R. Schmidt, 1945, p. 91.
67. *Vučedol — Streimov vinograd* (opć. Vukovar) TABLA 6 : 9
Mala plitka zdjela, dobro modelirana, sive i oker boje, V. 2,6 cm; inv. br. 1300.
Iskopavanje J. Brunšmida 1897. god., bez terenske dokumentacije.
68. *Vučedol — Streimov vinograd* (opć. Vukovar) TABLA 7 : 3
Mala »žara«, prelomljenog trbuha, grube izrade, oštećena, svijetlosmeđe i
tamnosmeđe boje, V. 4,8 cm; inv. br. 1316.
Kupljena 1897. god. od N. Vlašića, bez bližih podataka.
Lit. V. Hoffiller, 1933, p. 10, T. 4: 10.
69. *Vučedol — Streimov vinograd* (opć. Vukovar) TABLA 7 : 2
Mala kupa na krstastoj nozi, vrlo grube izrade, tamnosive boje, V. 3,6 cm;
inv. br. 1448.
Kupljena 1897. god. od N. Vlašića, bez bližih podataka.

70. *Vukovar* (opć. Vukovar) TABLA 7 : 4
Zdjela zadebljalog ruba, grube izrade, tamnosive boje, V. 2,5 cm; inv. br. 891.
Zemljište Rendulovića, kupljeno 1894. god. od N. Vlašića, bez bližih podataka.
71. *Vukovar* (opć. Vukovar) TABLA 6 : 11
Mala kupa na prstenastoj nozi, oštećena, dobro modelirana, polirana, crne boje, V. 1,2 cm; inv. br. 18911.
Bez podataka.
72. *Vukovar* (opć. Vukovar) TABLA 7:1; 8 : 10
Mali vrč, kaneliranog trbuha, cilindričnog vrata, dobro modeliran, sive boje, V. 5,1 cm; inv. br. 18912.
Darovao Karasović, bez bližih podataka.
73. *Vukovar — Eltzov vinograd* (opć. Vukovar) TABLA 7:5; 8:1
Mala zvonolika posuda s dvije nasuprotno postavljene bradavičaste drške, grube izrade, oker boje, V. 4,2 cm; inv. br. 5199.
Kupljena 1902. god. od N. Vlašića, bez bližih podataka.
74. *Vukovar — Jankovićev vinograd* (opć. Vukovar) TABLA 7:7; 8:3
Mala »žara« dobro modelirana, svijetlosmeđe boje, V. 3,3 cm; inv. br. 975.
Kupljena 1896. god. od N. Vlašića, bez bližih podataka.
75. *Vukovar — Šanac* (opć. Vukovar) TABLA 7 : 8
Plitka zdjelica nepravilnog oblika, grube izrade, svijetlosmeđe i tamnosmeđe boje, V. 1,7 cm; inv. br. 1080.
Kupljena 1897. god. od N. Vlašića, bez bližih podataka.
76. *Vukovar — Zamfirov vinograd* (opć. Vukovar) TABLA 7 : 6
Amforica na visokoj nožici, trbuha ukrašenog s četiri bradavičasta ispupčenja i rombično modeliranog otvora, sive boje, V. 5,4 cm; inv. br. 1022.
Kupljena 1900. god. od N. Vlašića, bez bližih podataka.
77. *Nepoznato nalazište* TABLA 7 : 9
Plitka zdjelica, grube izrade, oker boje, V. 2,1 cm; inv. br. 18913.

POPIS I SADRŽAJ TABLI
TAFELNVERZEICHNIS

Tabla 1

Tafel 1

1—2, Apatovac. — 3, Bapska. — 4, Bogdanovci. — 5—8, Dalj. — 9, Draganlug. — 10—12, Jakovo-Kormadin. — Mj. (M.): 1:1.

Tabla 2

Tafel 2

1—6, 10—11, Jakovo-Kormadin. — 7—9, 13, Kiringrad. — 12, Lasinja. — Mj. (M.): 1: 1.

Tabla 3

Tafel 3

1, Osijek. — 2, Rakovac. — 3, Preseka. — 4—5, Samatovci. — 6—10, Sarvaš. — Mj. (M.): 1:1.

Tabla 4

Tafel 4

1—10, Sisak. — Mj. (M.): 1: 1.

* Crteže je izrad o K. Rončević, a predmete snimio A. Rendić-Miočević na čemu im obojici zahvaljujem,

- Tabla 5
Tafel 5
1, Sisak. — 2, Sot. — 3,6—8,10, Surčin. — 4—5, Sotin. — 9, Sv. Petar Ludbreški. — 11—12, Viškovci. — Mj. (M.): 1:1.
- Tabla 6
Tafel 6
1, Viškovci. — 2—10, Vučedol. — 11, Vukovar. — Mj. (M.): 1:1.
- Tabla 7
Tafel 7
1,4—8, Vukovar. — 2—3, Vučedol. — 9, Nepoznato nalazište (unbekannter Fundort). — Mj. (M.): 1:1.
- Tabla 8
Tafel 8
1,3,10, Vukovar. — 2, Kiringrad. — 4,6, Jakovo Kormadin — 5, Preseka — 7,8, Sarvaš — 9, Vučedol. — Mj. (M.): 1:1.

ZUSAMMENFASSUNG

VORGESCHICHTLICHE KLEINE SPIELZEUGGEFÄßE AUS DEM ARCHÄOLOGISCHEN MUSEUM IN ZAGREB

Beim Studium der archäologischen Literatur fällt auf, daß es fast keine vorgeschichtlichen Fundorte, insbesondere keine Ansiedlungen gibt, in deren Fundamentale keine Miniaturgefäße aus Keramik gefunden wurden. Diesen Funden wurde wenig Beachtung geschenkt und in der Literatur werden sie nur nebenbei erwähnt, meistens als Miniaturgefäße schlechtweg, beziehungsweise Miniaturgefäße für kultische Zwecke, oder als Miniaturgefäße mit unbekannter Bestimmung. In der älteren, und immer häufiger auch in der neueren Literatur, finden sie Erwähnung als Kinderspielzeug.¹ Gefäße die nicht die üblichen Dimensionen haben und nicht für den täglichen Gebrauch geeignet sind werden oft ganz ungerechtfertigt als Kultgegenstände betrachtet, mit Ausnahme der Miniaturgefäße aus Weihdepots. Diese kleinen und öfters unansehnlichen keramischen Gegenstände von vorgeschichtlichen Fundorten sind jedoch ebenfalls wichtige Zeugen des menschlichen Lebens in verschiedenen Zeitperioden. Es stellt sich hier die Frage nach der Kindheit als sehr wichtigem Abschnitt im menschlichen Leben, in dem das Spiel mit der Tonerde und die Nachahmung der Erzeugnisse der Erwachsenen die Funktion des Lernens und der Vorbereitung auf das Leben haben. Um Gefäße anzufertigen, die oft von hoher technischer Vollendung und künstlerisch-ästhetischer Qualität sind, dazu bedarf es der Zeit und der Erfahrung. Der Verfasser ist der Meinung, daß diese Lernphase durchaus am Beispiel dieser Spielzeuggefäße nachgewiesen werden kann.

In der vorliegenden Arbeit werden sämtliche Spielzeuggefäße aus dem Fundus des Archäologischen Museums in Zagreb erfasst, die von verschiedenen Fundorten und aus mehreren vorgeschichtlichen Zeitabschnitten stammen. Sie werden in Katalogform vorgelegt, ohne Rücksicht darauf, ob sie schon früher publiziert worden sind, und nur auf einige Exemplare im Vorwort wird auch aus chronologischer Sicht Bezug genommen. Nach der Qualität der Ausführung werden sie

in zwei grundlegende Gruppen eingeteilt, und zwar in die Gruppe von Kinderspielzeug, das von einem »Keramiker« hergestellt wurde, und in die Gruppe kleiner Gefäße, die von Kindern angefertigt wurden. Es muß jedoch festgestellt werden, daß es bei einer bestimmten Anzahl dieser kleinen Gefäße nicht möglich ist mit Sicherheit zu bestimmen, welcher von diesen beiden Gruppen sie angehören.²

Die erste Gruppe bilden Miniaturgefäße von guter Ausführung, die von der sicheren Hand eines »Keramikers« stammen, der nach dem Vorbild von Gefäßen für den täglichen Gebrauch auch diese Miniaturgefäße herstellte die als Kinderspielzeug dienten. Sie sind an den Fundorten durchschnittlich selten, wenn auch nicht sehr selten vertreten, denn in einigen Ansiedlungskomplexen kommen sie sogar in größerer Anzahl vor.³ Meistens haben sie nach Form, Faktur, Farbe und Ornament Merkmale der Kultur der sie angehören, so daß man sie zeitlich bestimmen kann. Wenn wir uns auf nur zwei Gefäße aus unserem Fundus beschränken, und zwar auf das kleine Gefäß (T. 7 : 7) und das Kannchen mit kanneliertem Bauch (T. 7 : 1), die beide aus Vukovar stammen, so erkennen wir sofort ihre kulturelle und chronologische Zugehörigkeit. Das Gefäß (T. 7 : 7) erinnert sehr an Urnen, die für die Gruppe Baiersdorf-Velatice der Ha A 2 Stufe charakteristisch sind, und wenn wir diese kleine »Urne« mit der Urne aus der Nekropole Zagreb-Horvati vergleichen, so ist die Ähnlichkeit evident.⁴ Das Kannchen seinerseits hat alle Merkmale der Kannchen mit kanneliertem Bauch, konischem Fuß, leicht geschweiftem Rand der Öffnung und einem Henkel (T. 7 : 1), die in den Nekropolen der Ha B 1 und Ha B 2 Stufe der Gruppe Dalj aus der jüngeren Urnenfelderkultur oft vorkommen.⁵ Bei diesen, wie auch bei einigen Exemplaren aus dem Katalogteil, z. B. dem Henkelgefäß von Vučedol (T. 6 : 3), dem Kannchen aus Sotin (T. 5 : 4) und dem kleinen Gefäß aus Sisak (T. 4 : 2) bemerkt man neben der guten Ausführung auch eine Sicherheit in der Modellierung der Form, die ihre chronologische und kulturelle Stellung im Rahmen des Fundortes fast immer klar erscheinen lassen.

Eine weitere, viel zahlreichere Gruppe, bilden Exemplare von Miniaturgefäßen, die von Kinderhand angefertigt wurden. In den meisten Fällen dienten auch ihnen die Gefäße des täglichen Gebrauchs als Vorbild. Manchmal ist die Ähnlichkeit nur angedeutet, und manchmal fällt sie sofort ins Auge. Man muß in Betracht ziehen, daß diese Gefäße in den meisten Fällen aus Resten von Tonerde angefertigt wurden, sodaß man sich bei der Determinierung nicht auf ihre Faktur und Farbe verlassen kann, daß andererseits aber ihre rustische Verarbeitung auch keine präzise Interpretation der Formen und Ornamente zuläßt. Jedenfalls muß man auch mit der Phantasie des Herstellers rechnen, in dessen Absicht es nicht immer lag, eine genaue Kopie eines Gefäßes herzustellen, sondern der etliche Einzelheiten von mehreren Gefäßen übernahm und aus diesen eine neue Form kreierte. Man kann nicht ausschließen, daß diese Formen auch in der üblichen Dimension hergestellt wurden, uns aber nur in der verkleinerten Ausführung erhalten blieben, jedoch aus diesem Grund nicht bekannt sind. Ein gutes Beispiel der Interpretierung bekannter Formen bieten Miniaturgefäße aus zahlreichen Ansiedlungen, von denen wir hier nur diejenigen erwähnen, die sich im Museums-

fundus befinden. So finden wir im Fundstoff aus Jakovo-Kormadin Miniaturgefäße, die größtenteils grob und rustisch gearbeitet sind, deren Vorbilder man aber trotzdem erkennen kann. Wenn wir z. B. die Miniaturschiissel mit Ausgufi (T. 2 : 1) mit einer Schüssel desselben Typs von derselben Fundstelle vergleichen, so bemerken wir, daß diese Miniaturschiissel ebenso wie die Schüssel mit der Standarddimension Merkmale der Vinča-D Stufe aufweist.⁶ Auch die kleinen, zum Spiel bestimmten Gefäße aus der mehrschichtigen Ansiedlung in Sarvaš und Vučedol bilden da keine Ausnahme. Beim Vergleich mit der Keramik innerhalb der Ansiedlungen können wir die Gleichartigkeit der Formen feststellen, nur durch die Dimensionen, und manchmal durch die Faktur entstehen Unterschiede.⁷ Wenn wir z. B. die kleine Fußschale (T. 3 : 6) aus Sarvaš mit den zahlreichen Schalen des Fundortes Sopot vergleichen, beziehungsweise mit Schalen der Stufe I-B und II dieser Kultur, so sind die Ähnlichkeiten derart evident, daß außer der Form auch die Feinheit der Faktur identisch ist.⁸ Dagegen ist die kleine Ringfußschale (T. 6 : 8) von etwas gröberer Ausführung, während die Kreuzfußschale (T. 7:2), beide aus Vučedol, besonders grob ausgeführt ist, und trotzdem haben beide die grundlegenden Merkmale der Schalen mit Standarddimensionen beibehalten. So treten Ringfußschalen ebenso wie Kreuzfußschalen in der B-1, und noch zahlreicher in der B-2 Stufe der Vučedol-Kultur auf, so daß man in Betracht analoger Exemplare von viel größeren Dimensionen auch diese kleinen Spielzeugschalen derselben Vučedol-Kultur, beziehungsweise ihrer B-Stufe, zuschreiben kann.⁹ Das Phänomen der Nachahmung kommt besonders bei den verschiedenartigen Formen von Schüsseln zu voller Geltung. Man muß in Betracht ziehen, daß eigens die Schüsseln wegen ihrer einfachen und funktionellen Form in den meisten vorgeschichtlichen Kulturen am häufigsten vertreten sind, und sehr lange in Gebrauch blieben. Aus dem Katalog ist ersichtlich, wie verschiedenartig Formen, Dimensionen, Faktur und Präzision der Ausführung sind. Das Exemplar aus Bogdanovci (T. 1 : 4) repräsentiert die einfachste Schüsselform aus diesem Fundus. Eigentlich handelt es sich um eine Tonkugel, in die ein Finger eingedrückt, und danach der Boden flachgedrückt wurde. Nach der Einfachheit der Ausführung ähnelt ihr die kleine Schüssel von Vučedol (T. 6 : 2), die etwas größer ist, während einzelne Schüsseln von Jakovo-Kormadin (T. 1 : 11; T. 2 : 5; T. 2 : 4), und Surčin (T. 5 : 3; T. 5:6) etwas präziser ausgeführt sind, beziehungsweise, der äußere Teil dieser Gefäße ist sorgfältiger behandelt. Zum Unterschied von den erwähnten Exemplaren sind die Schüsseln von der Burg Vučedol meistens gut modelliert (T. 6 : 7; T. 6:5) und unterscheiden sich von analogen Formen mit Standarddimensionen nur nach der etwas gröberen Faktur.¹⁰ Es ist bemerkenswert, daß gerade die sehr kleinformatigen Schüsseln mit größter Sorgfalt und Präzision modelliert sind. So ist das Schüsselchen von Jakovo-Kormadin (T. 2 : 10) nicht nur das kleinste Spielzeuggefäß aus dieser Gruppe, sondern es ist auch sehr sorgfältig und präzise ausgearbeitet. Die etwas größeren Schüsselchen von Sarvaš (T. 3 : 9) und Surčin (T. 5:3), die ebenfalls sehr sorgfältig modelliert sind, haben außerdem auch noch sehr dünne und geglattete Wandungen, so daß das Exemplar aus Sarvaš trotz seiner Kleinheit sehr an Schüsseln der Sopot-Kultur erinnert.¹¹ Zuletzt müssen auch noch die kleinen Gefäße aus Osijek (T. 3 : 1) und Preseka (T. 3 : 3) erwähnt

werden, die an Zylinderhalsurnen erinnern, die typisch für die Gruppe Baierdorf-Velatice der Ha A 2 Stufe sind, der auch die Urne aus der Nekropole Zagreb-Horvati angehört.¹² Ohne weiter auf die chronologische und kulturelle Analyse sämtlicher kleiner Gefäße dieser Gruppe einzugehen, was nicht der Zweck dieser Arbeit ist, wird nur aufgrund einiger Beispiele darauf hingewiesen, wie interessant sie für die Chronologie sind, vor allem aber wird hervorgehoben, daß sie einen wichtigen, wenn auch von der Wissenschaft vernachlässigten Aspekt des menschlichen Daseins interpretieren.

Es wurde schon erwähnt, daß man für einige dieser Gefäße nicht mit Sicherheit feststellen kann, welcher der beiden hier beschriebenen Gruppen sie angehören, beziehungsweise, ob sie von Kindern oder von Erwachsenen angefertigt worden waren. Als Beispiel weisen wir auf einige kleine Gefäße hin die diese Behauptung bekräftigen. Das Gefäß aus Vukovar (T. 7 : 6) hat auf den ersten Blick die charakteristische Form einer »kleinen Amphore« auf hohem Fuß mit rhombisch modellierter Öffnung, kann sich aber nach Qualität der Ausführung, Farbe, Faktur und Präzision der Ornamentierung nicht mit den Formen in Standarddimensionen messen. Diese Form ist uns in verschiedenen Größen bekannt, d. h. von größeren bis zu ganz kleinen, sie sind aber sämtlich von sehr guter Ausführung, wie man aufgrund zahlreicher analoger Exemplare schließen kann.¹³ Erwähnt werden muß auch das kleine Gefäß mit hohem Henkel (T. 4 : 1) aus Sisak, für das ebenfalls nur schwer festzustellen ist, zu welcher Gruppe es gehört. Es ist in allen wesentlichen Details eine Kopie von Schüsseln, die nach dem Vorbild verwandter Formen der Gruppe Baierdorf-Velatice entstanden sind, und oft in der Ha B 1 und Ha B 2 Stufe der westlichen Gruppe der jüngeren Urnenfelderkultur an den Fundorten Krupača und Velika Gorica vorkommen. Sie treten auch zahlreich während der ganzen Dauer der donauländischen Gruppe Dalj auf.¹⁴ Diese kleinen Gefäße, nebst einigen aus dem Katalogteil, könnte man als Erzeugnisse von »Keramikern« betrachten, die ohne viel Sorgfalt modelliert sind, bei denen jedoch die Form des Gefäßes genau interpretiert ist. Man könnte sie aber auch als Arbeiten von Kindern ansehen, welche die Technik der Tonmodellierung gut, aber nicht im vollen Umfang bevläufigt haben.

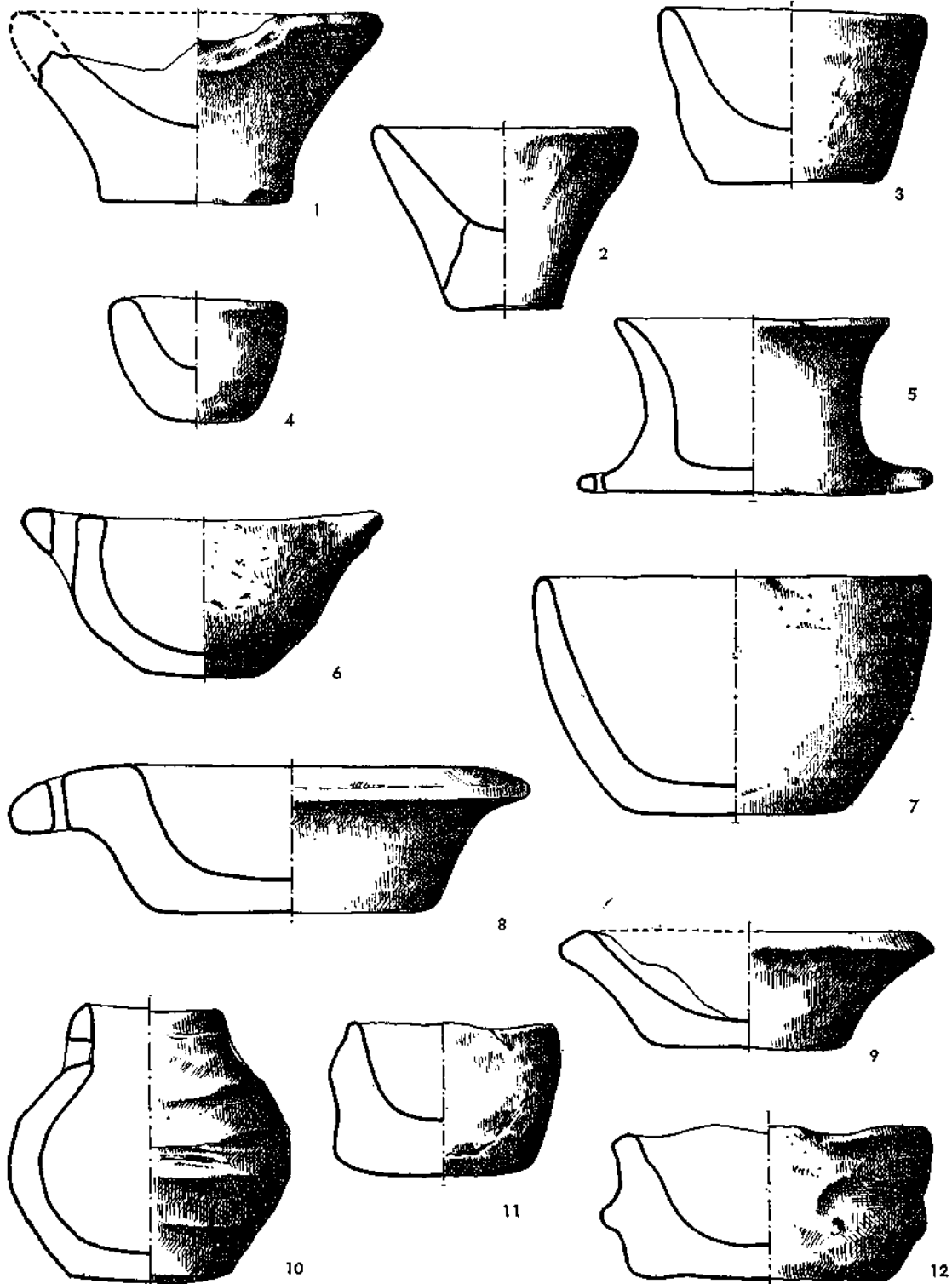
Am Ende dieses Beitrags müssen noch die Sauggefäße erwähnt werden, die zwar nicht zum Repertoire des Kinderspielzeugs gehören, aber doch wegen gewisser Merkmale in den Rahmen dieses Themas gehören. Es handelt sich um Gefäße von verschiedener Form und aus verschiedenen Zeitabschnitten der Vorgeschichte, die mit einem langen röhrenförmigen Ausguß versehen sind der sich zum Nähren von Kindern eignet. Ihre Funktion wird in der Literatur auf verschiedene Weise interpretiert. Es ist interessant, daß schon Schliemann annahm, daß Gefäße dieser Art, die er in Troja gefunden hatte, zum Füttern der Kinder gedient hatten.¹⁵ Eine synthetische Darstellung besteht nur für Gefäße mit verlängertem Ausguß aus dem Bereich der Urnenfelderkultur.¹⁶ Hier wird nur ein Exemplar reproduziert, und zwar das kleinste von dreien solcher Gefäße der Vinča-Kultur aus Jakovo-Kormadin (T. 2:11), die schon publiziert sind, und außerdem werden noch die übrigen Exemplare aus dem Fundus des Museums angeführt.¹⁷

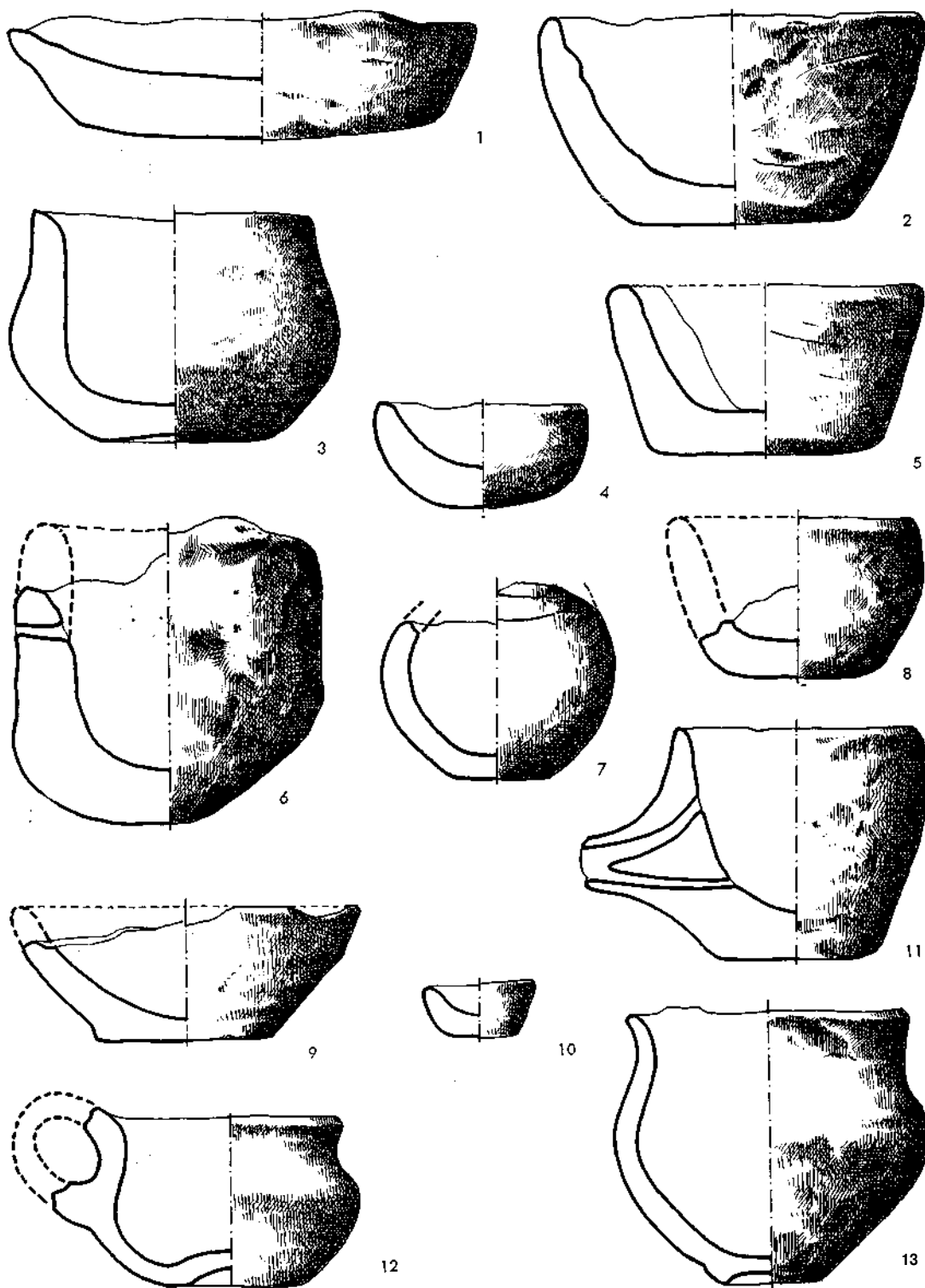
Zusammenfassend könnte man aufgrund des beschriebenen Fundstoffes feststellen, daß diese von Kindern oder von Erwachsenen hergestellten Gegenstände, die als Spielzeug dienten, auch eine kulturgeschichtliche Bedeutung haben und auf einen Aspekt des Lebens vorgeschichtlicher Menschen aufmerksam machen. Sie sind getreue Nachahmungen von Gegenständen des täglichen Gebrauchs und daher ein Widerschein der Kultur der sie angehören. Sie lassen Vermutungen zu über das Verhältnis der Erwachsenen zu den Kindern, oder der Kinder zu ihrer Umgebung, weil die Form des Spielzeugs, wie gezeigt wurde, in den meisten Fällen eben durch die nächste Umgebung inspiriert wurde. Die Nachahmung von Werken der Erwachsenen ist zuerst ein Spiel und ein Lernprozess aus dem sich später die Anfertigung von Keramikgefäßen als Bestandteil des Lebens entwickelt. In diesem Beitrag, der nicht alle Phänomene von Kinderspielzeug umfaßt, wurde der Versuch unternommen, auf einige Aspekte und Probleme dieser Thematik aufmerksam zu machen, ohne auch nur im entferntesten alle damit verbundenen Möglichkeiten auszuschöpfen. Zu erwähnen wäre z. B. die Verbindung von Kind und Kindheit mit dem Spielzeug, das zum Symbol abgewandelt wird und oft als Grabbeigabe dient, oder das Spielzeug aus Tonerde in zoomorphen und anthropomorphen Formen, die wir aus der Literatur ausschließlich als Idole kennen. Jeder dieser Aspekte wäre für sich ein neues Thema.

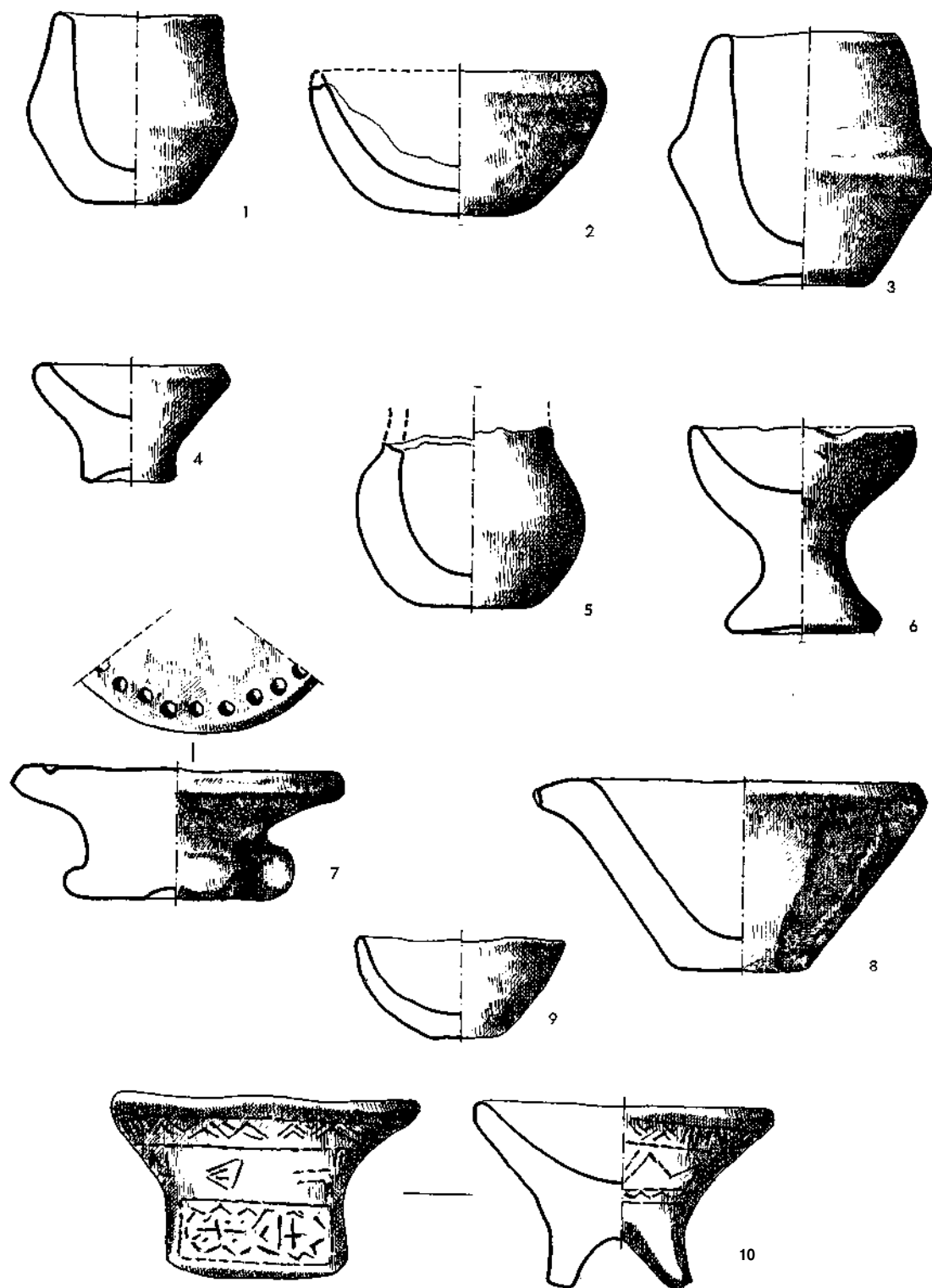

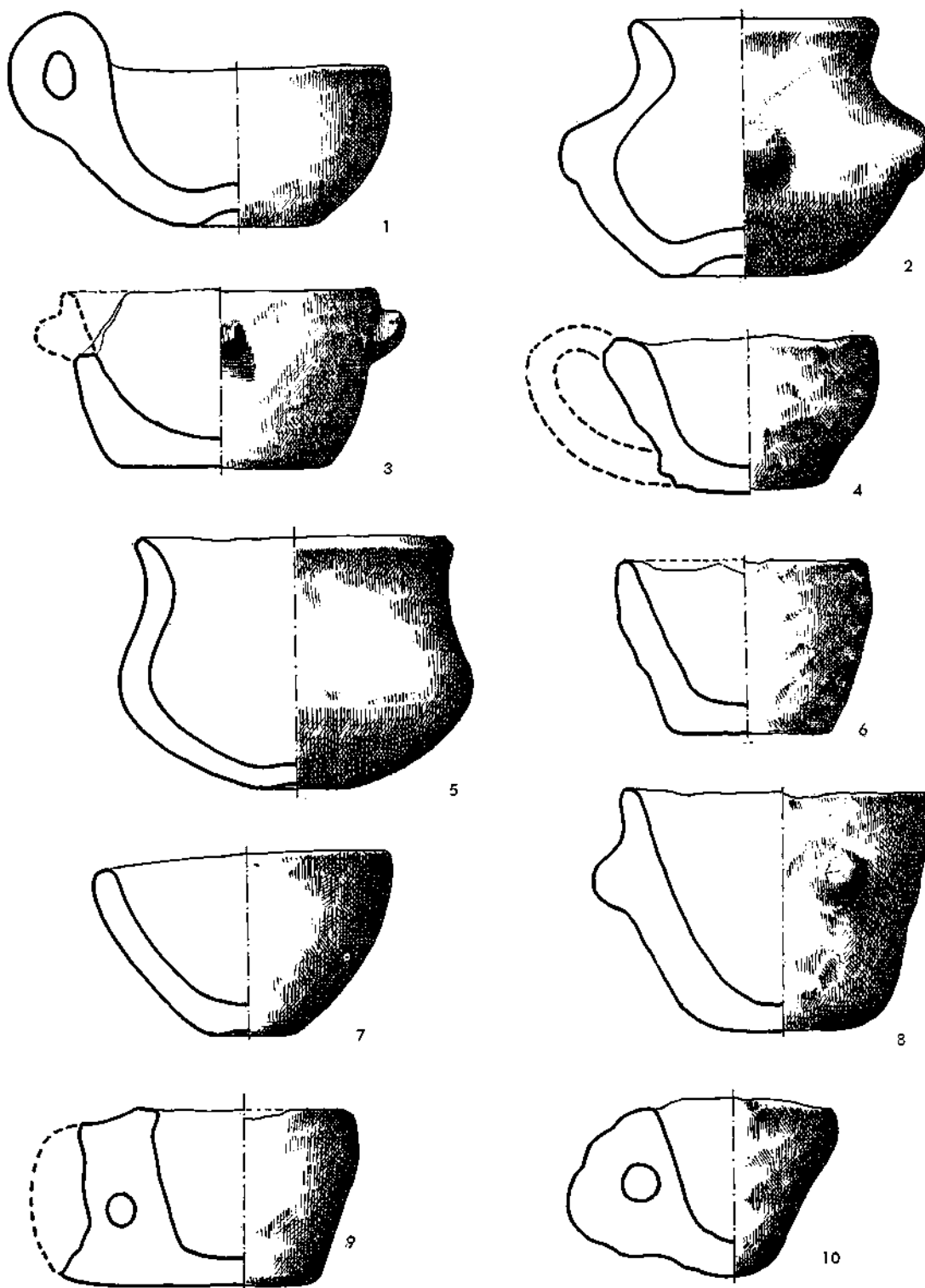

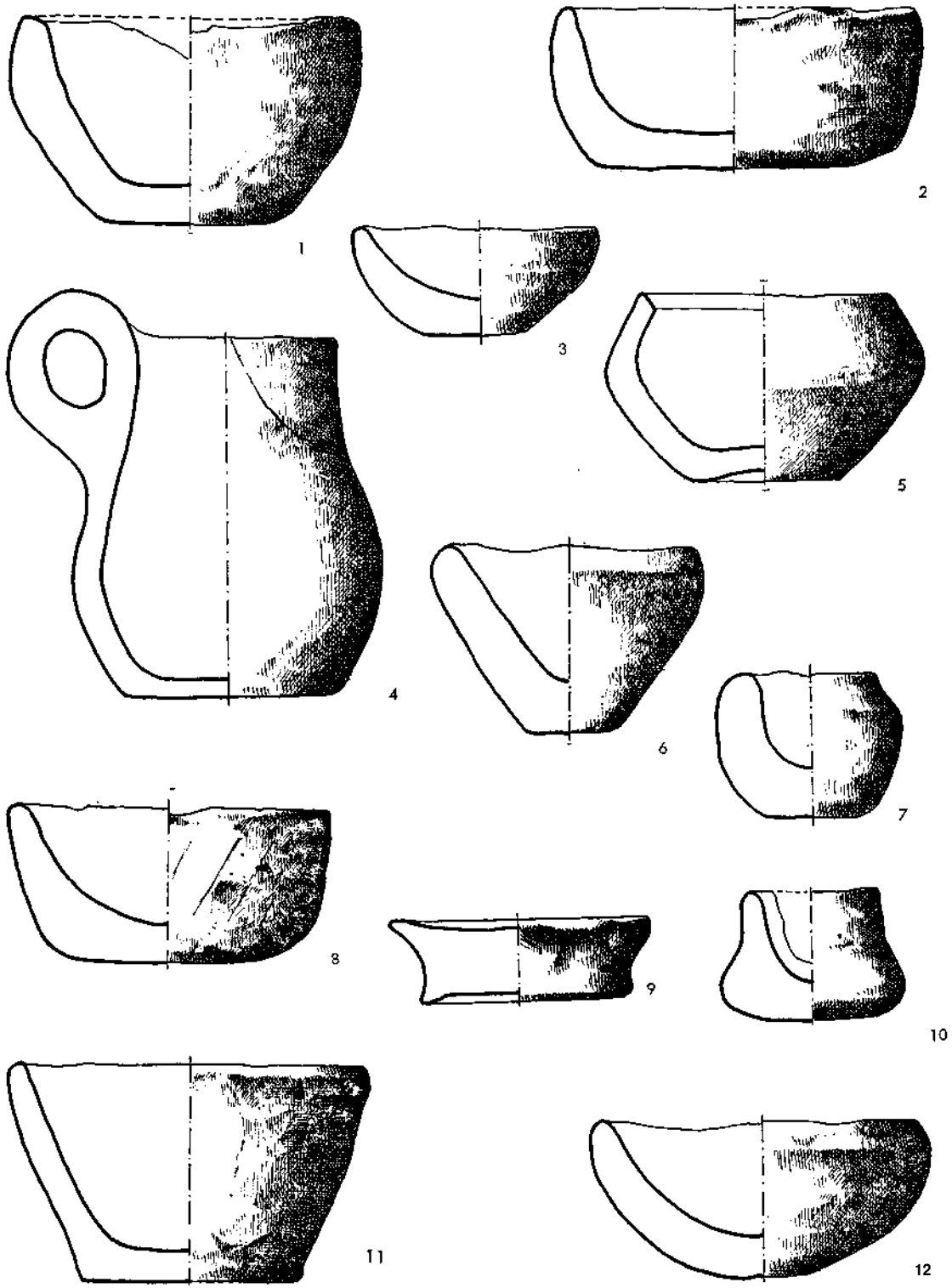

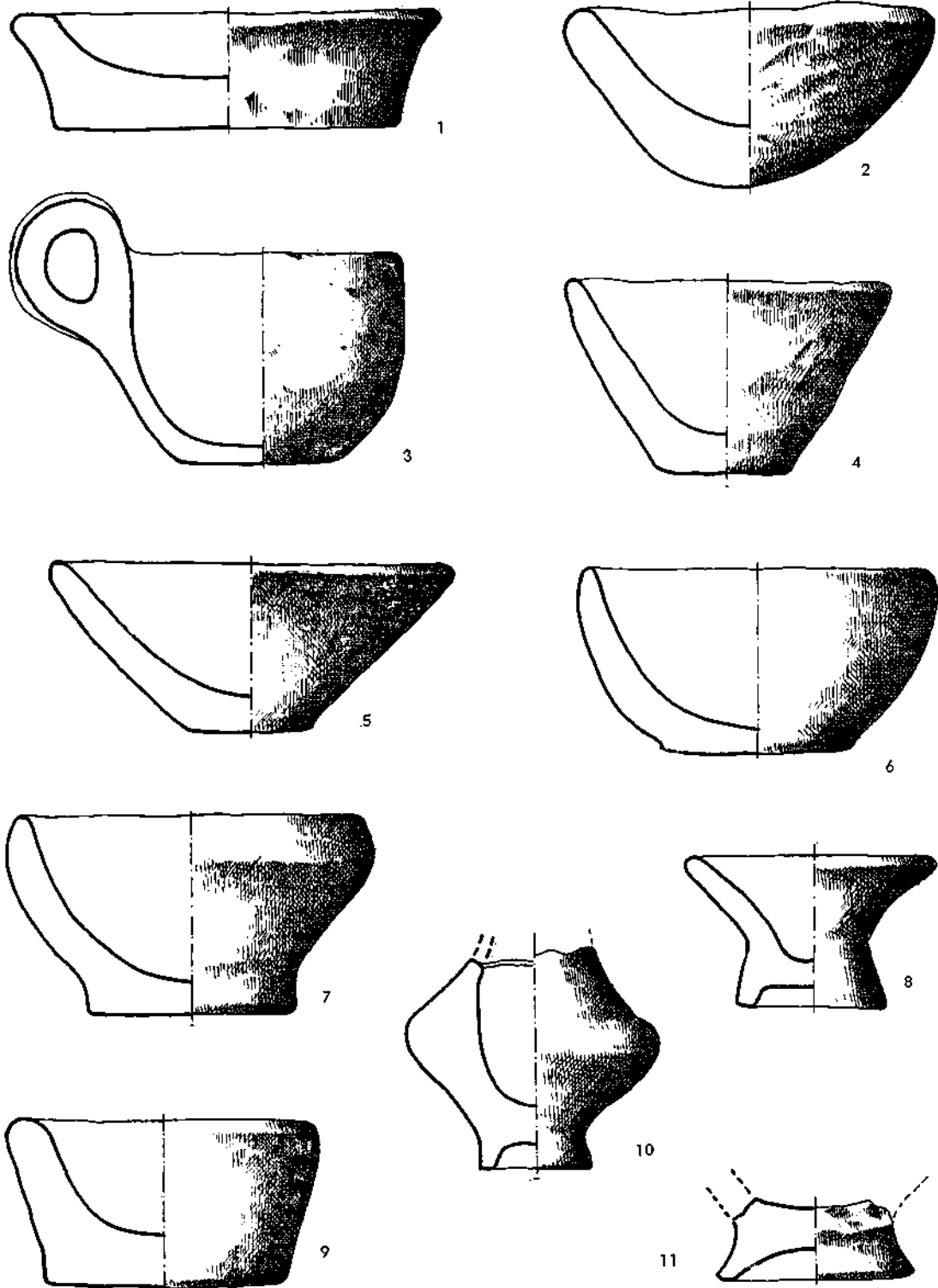

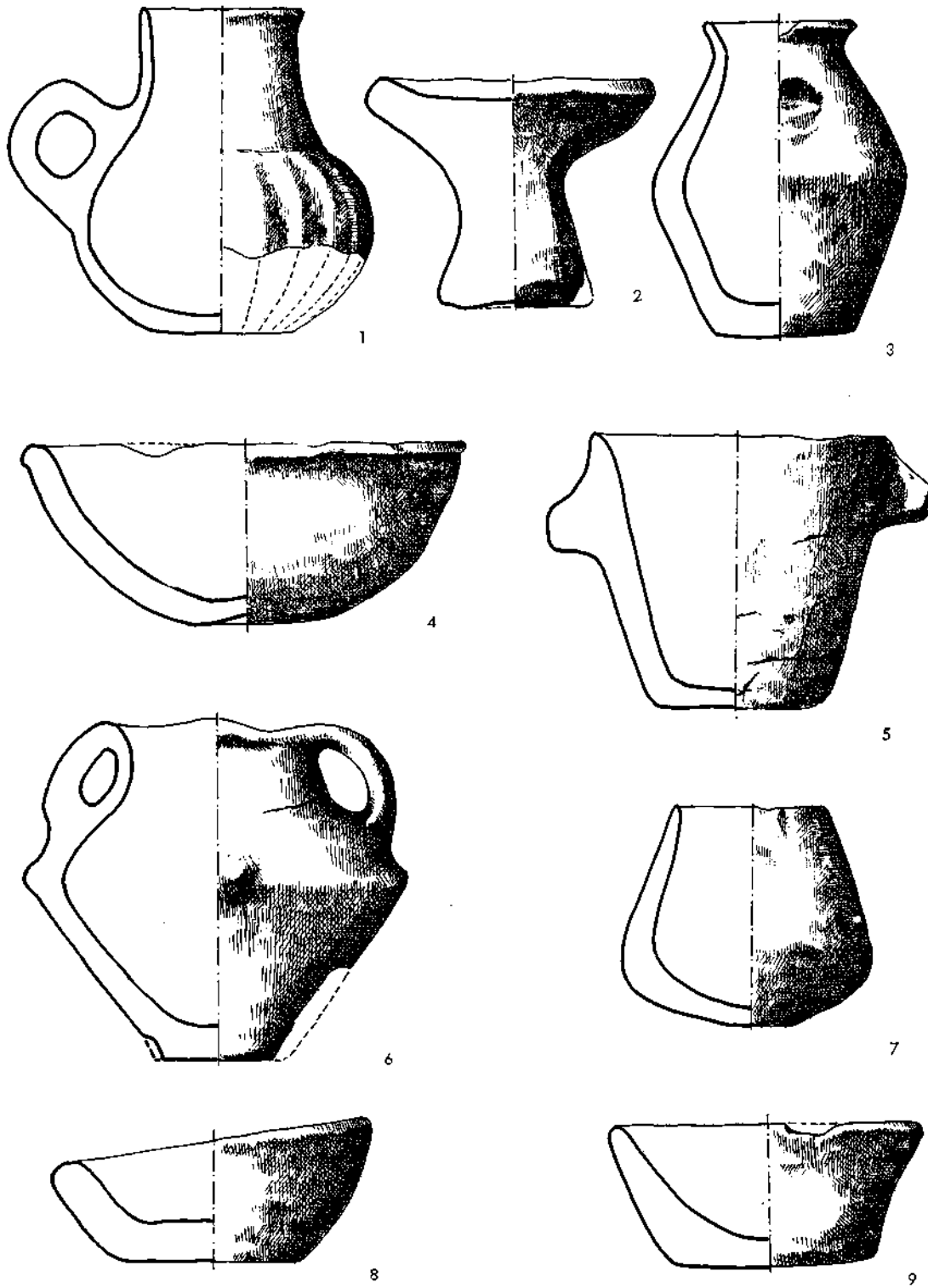

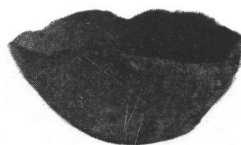

BRANKA VIKIC — VALERIJA DAMEVSKI

Arheološki muzej u Zagrebu

APULSKE VAZE GNATHIA STILA U ARHEOLOŠKOM
MUZEJU U ZAGREBU*

U studijskom katalogu obrađena je grupa apulskih vaza »Gnathia« stila iz Zbirke grčkih vaza AMZ. Pretežno potječu iz Južne Italije, a pet s područja naše obale (Stari Grad na Hvaru, Vis i Lumbarda na Korčuli). Zastupljeni su primjerci Ranog, Srednjeg i Kasnog Gnathia stila, a nekoliko ih je iz prijelaznih faza ovih stilova. Većinu vaza moglo se atribuirati majstoru, radionici ili radioničkom krugu. Pripadaju vremenskom razdoblju od 360—270 g. pr. n. e.

Predstavljene su slijedeći majstori i grupe: Konnakis i njegov krug, slikar »Ruže« i njegova radionica, »Naples Harp.« grupa, Dunedin grupa, »Side Winder« i »Laurel Spray« grupa.

Iako među obrađenim Gnathia vazama (59 kom.) nisu zastupljene sve apulske radionice, ipak one pružaju relativno dobar pregled o izboru oblika i ukrasa, kvaliteti gline i firnisa, te načinu izrade apulskih Gnathia od rane do najkasnije razvojne faze.

Gnathia vaze dobile su ime po nalazištu Egnathia (antička Gnathia) na istočnoj obali Apulije, gdje su otkrivene u velikom broju još u prošlom stoljeću, no kasnija su istraživanja pokazala da je bilo i drugih radionica ne samo u Apuliji nego i izvan nje¹. Pretpostavlja se da je u Tarentu bio centar proizvodnje ali se i Canosa također smatra važnim središtem produkcije vaza ovog stila.

* Najveći dio ovih vaza pripada zbirci koja je bila vlasništvo grofa L. Nugenta s Trsata, a za muzej je nabavljena 1894 god. Uglavnom potječu iz Južne Italije, ali bez točnog mjesta nalaza. Pet primjeraka nađeno je na našem tlu i to: kat. br. 6 (inv. 1161) i 53 (inv. 1164) u Lumbardi, 51 (inv. 1046) i 52 (inv. 1045) u Staromgradu na Hvaru, a 55 (inv. 1145) na Visu i poklon je prof. dr. B. Miklaušića iz Zagreba.

¹ A. Rocco, La ceramica di Gnathia, Memorie dell'Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti, Napulj 1942. str. 277 ss. — L. Forti, La ceramica di Gnathia, Napulj 1965. — J. R. Green, Gnathia pottery in the Akademisches Kunstmuseum Bonn, Mainz 1976, str. 1.

Karakteristično je za Gnathia vaze da su poKhromne, odnosno da se na crni firnis nanosi ukras bijele, žute, narančaste i crvene boje, ponekad smeđe, ružičaste i zelene, što im daje posebnu dekorativnost i draž.

Gnathia vaze su većinom manjih dimenzija jer stil ukrašavanja nije omogućavao oslikavanje velikih površina. Zbog toga su na njima najčešće prikazane vitice vinove loze i bršljana, grančice lovora, rozete, girlande, vijenci, viseće maske, ženske glave i si. a rjeđe cijele figure, što je sve odgovaralo njihovim oblicima prikladnim za razne svečanosti (amfore, pelike, vrčevi, skifosi i dr.).

Vaze Gnathia stila izrađivane su u Apuliji po prilici jedno stoljeće. U vezi vremenskog određivanja pojave i prestanka produkcije Gnathia vaza kod pojedinih autora postoje određene razlike u datiranju. Tako npr. Trendall smatra da je proizvodnja počela 370. g. pr. n. e., a Webster da su se prvi put pojavile 360. g. pr. n. e. Fortijeva pretpostavlja da je kraj Gnathia stila bio u drugoj polovici 3. st., a Webster precizira s godinom 272, pr. n. e. odnosno s padom Tarenta.

Za klasifikaciju Gnathia vaza iz apulskih radionica posebno su zaslužni Webster² i Green³, pa su njihovi radovi veoma važni ne samo za tipologiju i kronologiju nego i za određivanje majstora, grupa majstora, radionica ili radioničkog kruga.

Veliki je doprinos dao i Trendall⁴ koji je, proučavajući slikarstvo na južnoitalskim vazama, otkrio i pokazao odakle su slikari Gnathia stila crpili svoje uzore za oblike, motive ukrasa i dekorativne elemente. Tako je npr. u ranoj fazi Gnathia vaza bio dosta jak utjecaj Kasnog crveno-figuralnog stila u formama i detaljima crteža. U toku vremena Gnathia stil postaje sve neovisniji, a izbor ukrasa sve specifičniji.

Iako se Gnathia vaze javljaju paralelno s vazama Kasnog crveno figuralnog stila, one se ne mogu smatrati manje vrijednom podvrstom nego su obje komplementarne.

U znanstvenoj literaturi Gnathia vaze su podjeljene u tri osnovne grupe (I, II, III), odnosno na Rani Gnathia stil, na Srednji i na Kasni Gnathia stil.

Rani Gnathia stil počinje 370. ili 360. g. pr. n. e. i kako je već spomenuto dosta je vezan uz Kasni crvenofiguralni stil. Zato se na nekim vazama javljaju cijele figure, a biljni ukras tako dominantan u kasnijim fazama, ima u početku samo podređenu ulogu. Najpoznatiji majstor Ranog stila je slikar Konnakis koji je oko sebe okupio veći broj suradnika (Konnakis grupa). Međutim, krajem ove faze javlja se nova generacija majstora među kojima se posebno ističe slikar »Ruže« (Rose Painter) koji je uveo novi stil ukrašavanja, a dekoracija mu je fino i precizno izvedena. Dominira rozeta po kojoj mu je i dano ime. Djelovao je oko 350.

² Websterova klasifikacija Gnathije uslijedila je nakon izlaska Bernardinijeve publikacije o vazama Leccea: *Vasi dello stile di Gnathia* u JHS 83, 1963, str. 208; T. B. L. Webster, *Towards a classification of Apulian Gnathia* Institute of Classical studies, Bul. 15, London 1968, str. 1–33. (skraćeno BISC).

³ J. R. Green, *Some painters of Gnathia vases*, BISC 15, 1968, str. 34; *Gnathian Addenda*, BISC 18, 1971, str. 30–38 i bilješka pod 1. Green.

⁴ A. D. Trendall, *South Italian Vase-Painting*, London 1966, i A. D. Trendall — A. Campitoglou, *Apulian red-figured vase-painters of the plain style*, Arch. Inst. of America 1961.

g. pr. n. e. ali je nastavio raditi do 330 g. pr. n. e. pa zato pripada i ranoj fazi Srednjeg Gnathia stila.

Druga etapa razvitka, odnosno Srednji Gnathia stil, počinje oko 340. g. pr. n. e. i traje do 320 ili 315 g. pr. n. e. Smatraju ga najkompliciranijim u smislu unutrašnjeg razvitka i kronologije. U toj je fazi došlo do mnogih promjena u oblikovanju i ukrašavanju. Mjesto cijelih figura javljaju se glave između biljnog ukrasa ili između krila koja izviru iz floralnog ornamenta, zatim ptičice među cvijećem i biljem, grančice bršljana i lovora, valovite linije i dr., a od Ranog Gnathia stila uzete su vitice vinove loze s grozdovima, listovima i lozicama, rozete, listići bršljana, jajnica i dr.

Webster i Green uspjeli su u ovoj grupi vaza izdvojiti veći broj majstora i radionica⁵ među kojima dominiraju: slikar Lecce 1075, za kojeg se smatra da je učenik majstora »Ruže«, a koji je djelovao između 350. i 320 g. pr. n. e.; Grupa Dunedin sa svojim kovrčastim floralnim ukrasom i standardnim motivom ženske glave između krila (omiljeni oblik vaza su bočice i lekiti), te Grupa Lecce 1047 s karakterističnim ukrasom na gornjem dijelu vrata u obliku valovnica koje se sudaraju iznad crvene crte (clashing wave), a na tijelu su dekorirane grančicama sastavljenim iz točkica (odgovara Websterovoj »Dotted Spray Group«).

Oko 320. g. pr. n. e. pojavljuje se tehnika rebrastog raščlanjivanja površine vaze, odnosno kaneliranja⁶, koja će nešto kasnije biti općenito prihvaćena i primjenjena. Time je započela treća etapa u razvitku Gnathia vaza, odnosno Kasni Gnathia stil, koji djelomično nastavlja tradiciju Srednjeg Gnathia stila. Ova tehnika znatno je ograničila prostor za ukras i svela ga na uski pojas na trbuhu, ramenima, a najčešće samo na vratu. Omiljeni su ornamenta vitice bršljana, vinova loza, valovite linije, viseće girlande i mašne, palmete, rozete, rjeđe ženska glava, lik ptice, škrinjice i dr.

Kasni Gnathia stil traje do 270. g. pr. n. e., pa je vremenom došlo do opadanja kvalitete izrade. Mjesto finih zaobljenih kanelura koje su na vrhu brižljivo obrađene i bijelo obojene, javljaju se šire i uže, pliće ili dublje brazde, kadkad samo ugrebene, a ukras je sve skromniji.

Webster je prema vrstama ukrasa vaze Kasnog Gnathia stila podijelio na 12 tipova (RA — RL)⁷.

Apulske radionice Gnathia stila utjecale su i na neke druge radioničke centre izvan Apulije, no ovi još nisu dovoljno istraženi i proučeni⁸. One su razvile snažan eksport Gnathia vaza ne samo po Italiji nego i izvan njezinih granica i to: na

⁵ Webster je prema ukrasu podijelio Srednje Gnathia vaze na nekoliko grupa i to: crvenih grančica, žutih grančica, točkastih grančica, dok je Green izdvojio njih šest: Dunedin, E 48.294, grupu grančica s točkicama, Lecce 1047, slikara boce iz Louvra, grupu London F 560. Webster, o. c, str. 20—21 — Green, Some painters of Gnathia, str. 35—47 i Gnathian Addenda, str. 34.

⁶ Kaneliranje nije bila nova tehnika jer se javlja u Ateni u 5. st. pr. n. e. kao imitacija omiljenog metalnog posuđa, ali samo u ograničenom broju. Također se pojavila i u Apuliji već u 4. st. pr. n. e. ali se tek oko 315 pr. n. e. masovno primjenjuje. Green, Gnathia pottery, str. 11.

⁷ Webster, o. c, str. 23—31.

⁸ Npr. u Etruriji, Campaniji, Paestumu, Siciliji i dr.

Korziku, u Španiju, na Egejske otoke, u kopnenu Grčku, na Cipar, na našu obalu Jadrana, na istočni Mediteran, a stigle su u prvoj četvrtini 3. st. pr. n. e. i u Aleksandriju⁹.

Zbirka grčkih vaza u Arheološkom muzeju u Zagrebu, sadrži 59 vaza Gnathia stila iz apulskih radionica, različitih oblika i to: dvije amphorae, tri pelike, četiri oinochoae, sedam choesa, dvadesetšest skiphoi, osam cap-kotile, tri šalice na nozi, jedan kantharos, jedan epichysis, tri lončića ili vrčića i jednu bočicu.

Analiza ovih vaza pokazala je da su zastupljeni primjerci Ranog, Srednjeg i Kasnog Gnathia stila, zatim iz pojedinih njihovih faza — rana, srednja i kasna, te vaze prelaznog stila od Rane na Srednju Gnathiju. Manji broj primjeraka zbog slabije očuvanosti nije se moglo pouzdano odrediti ali su kataloški obrađeni.

I RANI GNATHIA STIL

Rani Gnathia stil predstavljen je s većim brojem vaza koje pripadaju vremenskom razdoblju od 350-330. g. pr. n. e. Od majstora su zastupljeni Konnakis i njegova grupa, slikar »Ruže« i slikar »Diagramskog floralnog ukrasa« (?).

Majstoru Konnakisu i njegovoj radionici mogu se pripisati tri skifosa (br. 1, 2, 3) i jedna dublja plitica s vodoravnim drškama br. 4 (cup-kotile), na kojima se javlja za njega karakteristična vitiea bršljana (Webster tip Kb).

Kod sva tri skifosa (T.2 : 1-4; 3 : 1,2) iz jajnice koja ukrašava rub spuštaju se dvostruke urezane vitice ili grančice koje s obje strane imaju listiće bršljana na dugim peteljka i plodove izvedene od tri bijele točkice, složene u trokut. Vitice zatvaraju dva polja u kojima je po jedna rozeta. Kod primjerka br. 3 na prednjoj strani je samo jedno polje obrubljeno s dvije bočne vitice u kojemu je osim rozete i bršljanov vijenac. Kako je oblik tih skifosa dosta vitak i visokih stijenki nemože ih se datirati u početke djelatnosti ove radionice jer su najraniji skifosi imali nešto šire dno. Stoga pripadaju vremenu od 350-340. g. pr. n. e.

Na plitici br. 4 (T. 1 : 1) vitiea bršljana istog karaktera položena je horizontalno i seže od drške do drške.

Konnakis bršljan bez ploda (Webster tip Kd) javlja se na skifosu br. 5 (T. 3 : 3,4) kod kojeg viseće urezane vitice zatvaraju dva polja s prednje strane (samo je u jednom rozeta) dok sa stražnje strane dvostruka urezana vitiea teče vodoravno od drške do drške, a iz nje visi središnja grančica. Prema načinu obrade i ukrasu također spada u Konnakisovu grupu.

Kasnoj fazi Ranog Gnathia stila pripada pelika br. 6 (T. 1 :4), veoma izlizana, na kojoj se nazire figura Erosa s dužim krilima, u sjedećem stavu, okrenuta udesno. Floralni ukras oko figure jedva je vidljiv. Na vratu je širi pojas s urezanom jajnicom obrubljen dolje i gore s dvije urezane linije. Prema analogiji s pelikom iz Tarenta istog oblika i vrlo sličnog dekora vjerojatno je proizvod slikara »Diagramskog floralnog ukrasa«, kojeg Webster svrstava u Konnakisovu grupu¹⁰. I ova vaza može se datirati između 350 i 340 g. pr. n. e.

⁹ Green, Gnathia pottery (uvodni dio).

¹⁰ Webster, o. c, str. 11.

Kasnijoj fazi Rane Gnathie pripada i pelika br. 7 (T. 1 : 3). Trbuh joj nisko leži a nožica je slična onoj kod zvonolikih kratera. Fine je fakture, a firnis ima visoki sjaj. Ukrašena je na vratu girlandom bijele boje.

Dublja plitica koso položenih drški br. 8 isto tako pripada ovom kasnijem razdoblju (T. 1 : 2). Stijenka joj je tanka, faktura kvalitetna a ukras vrlo precizno izveden: urezana jajnica i dvije jednostavne koso položene grančice bršljana, te rozete u metopnim poljima.

Nekoliko vaza proizvod su slikara »Ruže« i njegove radionice. Ovaj je majstor najznačajnija ličnost na prijelazu od Konnakisa prema Naples-Harp grupi (bršljan Webster tip K_j). Svoju djelatnost počeo je oko 350 g. pr. n. e. a kasnija njegova faza datira se 330 g. pr. n. e.¹¹ Ime je dobio po vrlo individualnom tretiranju rozete koja se sastoji od gustih latica trokutastog oblika. Za njega je karakteristično da mu je ukras jako vitičast i lijepo izveden, a ponekad iz njega izlazi i ženska glava. Voli polihromiju. Webster smatra, da su vaze s vrlo bogatim motivom vinove loze, koji je komponiran s obje strane crvene vodoravne trake u bijeloj i žutoj boji, također proizvod ovog majstora i njegove radionice¹².

Skifos br. 9 (T. 4 : 1,2) ukrašen je na rubu oslikanom gustom jajnicom ispod koje je pojas s isprekidanom valovnicom i niz bijelih točkica. U srednjem dijelu se nalazi bogato razvedena vitica vinove loze s grozdovima i listovima, raspoređenim naizmjenično ispod crvene trake, a s listovima i spiralnim lozicama (brkovima) iznad nje. Prema dnu je širi pojas s polegnutim volutama i bršljanovim listićima, a ispod i iznad ovog pojasa nižu se bijele točkice. Na stražnjoj strani ispod jajnice teče niz listića i plodova, dok se na bočnim stranama spuštaju duge bršljanove grančice sa sitnim listićima. U sredini metopnog polja naslikana je rozeta s gustim trokutastim laticama, karakterističnim za ovog majstora.

Skifos br. 10 (T. 5 : 3,4) sličan je prethodnom samo što je na rubu ukrašen osim jajnice s astragalom i nizom točkica s privjescima, a ispod motiva vinove loze ima pojas s polegnutim voluticama. Na stražnjoj strani izgleda da je ne dovršen. Jajasti niz i red točkica nisu do kraja izvedeni, a metopna polja su obrubljena samo s dvije urezane okomite crte koje zapravo predstavljaju nedovršene grančice bršljana. Rozete također nedostaju. Vinova loza i volutni vitičasti ukras rađeni su u stilu slikara »Ruže« i njegove radionice.

Na skifosu br. 11, unutar okvira vinove loze (sjenica) s grozdovima i listovima, javlja se tipična rozeta s gustim trokutastim laticama (T. 7 : 1).

Skifos br. 12 bogato je ukrašen i polihroman (T. 4 : 4,5). Ispod jajnice nalazi se pojas s borovom grančicom, a unutar sjenice vinove loze, koja s bočnih strana seže skoro do dna vaze, nalaze se malene ljestvice, siringa i rozeta trokutastih latica, što je sve omiljeni ukras ovog majstora i njegove radionice. Na nekim su grozdovima i listovima bijela i žuta boja nanese u pastoznom sloju. Na stražnjoj strani tri okomite i duge grančice s gustim listovima bršljana dijele površinu na dva polja s rozetom u sredini.

Skiphos br. 13 nešto je jače izlizan, te ima unutar okvira vinove loze s grozdovima lik ptičice i rozetu trokutastih latica. Sa stražnje strane ispod oslikane

¹¹ Green, Gnathian Addenda, str. 30–32.

¹² Webster, o. c, str. 12.

jajnice, nalaze se skupine bijelih točkica, složenih u trokut, koje predstavljaju stilizirane plodove (tradicija majstora Konnakisa), dok je u sredini rozeta. Lijeva grančica ostala je nedovršena (T. 4 : 3; 7 : 2).

Skifos br. 14 koji također pripada radionici slikara »Ruže« nije potpuno oslikan: urezana jajnica nije ispunjena bojom, a graničice sa stražnje strane ostale su bez listića. Od niza točkica složenih u trokut potpuno je izrađena samo jedna skupina. Iako je prednja strana dosta izlizana čini se da je unutar okvira od vinove loze prikazana ptičica jer se naziru konture tijela. Pri dnu prednje strane naslikan je akantov žbun (T. 7:3).

Nešto veći skifos br. 15 ima vrlo finu fakturu i bogato je ukrašen vitičastim biljem koji flankira žensku glavu u profilu, lijevo. Kosa joj je skupljena u mrežicu, a izvedena je u bijeloj boji, pastozno nanesejoj. Sa svake strane glave nalazi se po jedan sistrum. Prikaz je s donje strane obrubljen pojasom plitko urezanih jajnica i nizom bijelih točkica. Na stražnjoj strani su tri viseće grančice sa sitnim listićima bršljana koje zatvaraju dva metopna polja s rozetom.

Za ovaj primjerak ne može se sa sigurnošću reći da je rad slikara »Ruže« jer su i majstori »Boston grupe« izrađivali slične vaze. Boston grupa se zapravo nadovezuje na kasni period spomenutog majstora (330 g. pr. n. e.), čest joj je motiv ženska glava flankirana s bogatim biljnim ukrasom, a voli i raznobojnost¹³. (T. 5 : 1,2).

Slično je i s pelikom br. 16 (T. 6 : 1) koja je ukrašena gotovo identičnim vitičastim i spiralnim biljnim dekorom, između kojeg je naslikana bijela škrinjica, otvorenog poklopca. Ovim ornamentalnim viticama pokriven je i donji dio vrata i ramena, a kao gornji i donji obrub javlja se pojas s jajastim nizom i bijelim točkicama. S obzirom na finu kvalitetu izrade, polihromnost i sjaj firnisa, ova pelika bi se mogla prije pripisati radionici slikara »Ruže« nego Boston grupi.

Epihisis br. 17 (T. 6 : 2), elegantnih obrisa, vremenski je ograničen već po svom obliku, jer ova forma ne traje dulje od Ranog Gnathia perioda. Ukrašen potvrđuje ovo datiranje. Na vratu je skraćeni pojas s pravilno urezanim jajnicom i to samo na prednjoj strani a slijedi traka s isprekidanom bijelom valovnicom, obrubljena urezanim crtom. Trbuh je oslikan crvenom debljom linijom s grozdovima i viticama vinove loze u bijeloj i žutoj boji. Fina izradba i visoki sjaj firnisa uz karakterističan ornament i polihromiju dozvoljavaju pretpostavku da pripada radionici majstora »Ruže«.

Dosta izlizani skifos br. 18 (T. 7 : 4,5) šireg dna i deblje stijenke sa slabo vidljivim crvenim okvirom i obostrano raspoređenim viticama i grozdovima vinove loze također pripada ovoj radionici, kao i nedovršeni skifos br. 19 posve istog oblika na kojem se vidi samo urezana jajnica i na stražnjoj strani tri okomite crte kojima nedostaju listići (vjerojatno nedovršen posao).

Na prijelazu od kasne faze Ranog Gnathia stila u Srednji Gnathia stil, javlja se majstor *Naples-Harp* i njegova radionica. Ime je odredio Green, a Webster ga je prihvatio i podijelio proizvode Naples-Harp radionice na pet grupa sa signaturom od A-R¹⁴. Postoji očita veza između ove radionice i Konna-

¹³ Green, Gnathian, Addenda, str. 33.

» Webster, o. c, str. 13–19.

kisove, odnosno njezine kasnije faze kad je djelovao slikar »Ruže«. To se najbolje vidi u pojavi vrlo sličnih motiva ukrasa kao što su npr. crveni okvir (sjenica) s vinovom lozom, grančice bršljana, rozete i dr. No ova grupa ima i neke specifične ukrasne elemente.

Posebno se ističe grupa A s vrlo individualnim prikazom vinove loze kod koje su peteljke listova i grozdova u donjem redu postavljene bočno. Prema jednoj šalici na nozi iz Oxforda, na kojoj se javlja ovakva loza, dobila je ime »Oxfordska loza«.¹⁵

Cup-Kotile br. 20 i skifos br. 21 (dosta izlizan) pripadaju Naples-Harp grupi A jer su ukrašeni Oxfordskom lozom (T. 8 : 1,2).

Grupi Naples-Harp B mogu se pripisati dva skifosa. Skifos br. 22 (T. 8 : 3,4) ukrašen je uz rub jajnicom i isprekidanom valovnicom, a na prednjoj je strani crveni okvir s vinovom lozom koja je obrubljena s dvije girlande od bršljana. Petlje vinove loze idu udesno (Oxfordska loza). U donjem dijelu je vijenac, alabastron i rozeta.

Kod skifosa br. 23 (T. 8 : 5) umjesto jajnice nalazi se pojas s meandrom, obrubljen debelom bijelom linijom. Vinova loza koja je djelomično izlizana slična je prethodnom primjerku. Pri dnu s prednje strane nalazi se palmeta bijelih rubova i niz točkica. Bočno vise dugi privjesci s bršljanovim listićima.

Dugi privjesci poput girlandi upravo su karakteristični za grupu B Naples-Harpradionice.¹⁶

II SREDNJI GNATHIA STIL

Vaze Srednjeg Gnathia stila najbolje su zastupljene u našoj zbirci i na njima su predstavljene sve faze razvitka — rana, srednja i kasna faza. Mogu se datirati u vrijeme između 340 i 320 g. pr. n. e.¹⁷

Primjerci rane faze rađeni su u stilu vrlo bliskom slikaru »Ruže« jer kasnija faza ovog majstora seže do Srednjeg Gnathia perioda. To su slijedeće vaze:

Šalica br. 24 (cup -kotyle) s vodoravnim drškama, previnutim nagore, ima uz rub urezanu šiljatu jajnicu iz koje se spuštaju tri jednostavne grančice bršljana u cik-cak liniji. Listići su sitni i jedva se naziru. U oba metopna polja nalazi se rozeta, dosta izlizana (T. 9:1).

Šalica na višoj nožici br. 25 (stemmed-cup) jače je oštećena po cijeloj površini, pa se između urezane jajnice i crvene trake slabo naziru rozete. Dublja šalica br. 26 ostala je nedovršena ali po dispoziciji ukrasa spada u ovu grupu.

Skifos br. 27 oslikan je motivom vinove loze koji pripada izboru ukrasa slikara »Ruže«, osobito u njegovoj drugoj fazi rada, no ovdje je nešto površnije izveden. Listovi i lozice su dosta rasplinuti i nalaze se s obje strane crvene trake. Šire dno skifosa govori za ranije vrijeme Srednjeg Gnathia stila. I skifos

¹⁵ Ibid., str. 14.

¹⁶ Webster, o. c, str. 14.

¹⁷ Green, Some painters of Gnathia vases, str. 48.

br. 28. pokazuje određeno opadanje kvalitete izrade i izvedbe ovog motiva. Jajnica, djelomično urezana a djelomično oslikana, položena je u različitim smjerovima, isprekidana valovnica je gotovo posve rasplinuta, a motiv vinove loze dosta površno oslikan.

Dva kotila i dvije šalice na nožici (br. 29—32) pripadaju također u ovu raniju grupu Srednjeg Gnathia stila. Kod tri primjerka je motiv vinove loze vrlo slično obrađen. Bijela i žuta boja nanese su u tankom sloju a sve djeluje kao da je šatirano, tako da se dobiva impresionistički ugođaj. Na stražnjoj se strani ispod ruba nalazi niz nepravilnih većih i manjih točkica, zatim dvije obojene linije ispod kojih su rozete složene od osam bijelih točaka s najvećom središnjom (T. 9 : 4). Dublja šalica br. 32 je veoma izlizana tako da je gotovo sav firnis otpao ali se ipak nazire motiv vinove loze, tretiran na sličan način kao kod prethodnih primjeraka.

Motiv vinove loze vrlo je lijepo i slikovito prikazan na vazama tzv. »*Side Winder*« grupe kojoj se mogu pripisati tri vrča iz naše zbirke: br. 33 (T. 10 : 1), br. 34 (T. 10 : 2) i br. 35 (T. 10 : 3). Naime, za ovu grupu karakteristična je specifična obrada vitice vinove loze tako, da se iznad crvene trake redaju listovi i lozice, spiralno svijene i okomito postavljene, a ispod trake grozdovi, lozice i listovi naizmjenično, s time da je u donjem redu središnji grozd veći i crveno obojen. Vaze ove grupe stručnjaci datiraju između 330 i 320 g. pr. n. e.¹⁸

Kod sva tri vrča na vratu su različite kombinacije ukrasa: široki pojas s jajnicom, traka s isprekidanom bijelom linijom i nizom točkica, zatim jajnica i vitica s bršljanovim listićima na dugoj peteljci i plodovima u obliku frozetica.

Dunedin grupi, koja je gotovo dominantna u Srednjem Gnathia periodu, pripada samo jedna manja boca br. 36 (T. 11 : 1,4).

Kod *Dunedin* grupe tradicionalni ukrasi se gube, a najomiljeniji je motiv ženska glava u profilu koja izlazi iz većih krila, te vitičasto i spiralno svijeni floralni ukras. Čest oblik vaze je boca većih i manjih dimenzija, trbušasta tijela i vodoravnog ruba. Ovakve su bočice u kasnoj fazi Ranog Gnathia stila zamijenile uobičajen alabastron, pa se od tog vremena stalno upotrebljavaju.¹⁹

Glava na našoj bočici prikazana je u profilu desno, ima kosu skupljenu u sakkos, a deblji vrat joj je ukrašen ogrlicom. Gornja kontura krila izvedena je debljom bijelom linijom, a perje dužim i kraćim potezima bijele boje preko crvene podloge. Vrat bočice je ornamentiran pojasom dugih jezičaka i užim pojasom polegnutih volutica, dok se na donjem dijelu trbuha nalazi šira traka s jajnicom. Nema urezanih linija, iako se kod ove grupe one ponekad javljaju što nije mjerodavno za raniju dataciju. Prema analogijama ovaj primjerak pripada vremenu oko 330—325 g. pr. n. e. Međutim, bogati vitičasti ukras koji se javlja na našoj bočici povezuje *Dunedin* grupu sa slikarima *Stockport* grupe²⁰.

»*Laurel Spray*« grupe mogu se pripisati tri vaze naše zbirke ukrašene grančicama lovora i to dva skifosa i jedan chous (br. 37, 38 i 39).

¹⁸ Grenn, *Gnathia Pottery*, str. 9.

¹⁹ Webster, o. c., str. 2 i 3.

²⁰ Green, *Some painters of Gnathia vases*, str. 44.

Ova radionička grupa predstavlja prijelaz od rane prema srednjoj fazi Srednjeg Gnathia Stila²¹. Ime je dobila po omiljenom motivu — grančicama lovora — koje su postavljene okomito da zatvaraju metopna polja. Kod sva tri naša primjerka u ovim se poljima nalaze stilizirani grozdovi, izvedeni u bijeloj i žutoj boji, ponekad vrlo pastozno nanesejoj kao npr. kod skifosa br. 39. Kod primjerka br. 37 (T. 11 : 2,3) bijela boja je nešto tanje nanijeta pa se briše, ali je motiv jasno uočljiv, dok se kod chousa vidi samo tamna podloga grozdova i grančica (br. 38). Slikari ove grupe djelovali su oko 330 g. pr. n. e.

Kasnoj fazi Srednje Gnathia stila pripada nekoliko vaza koje se okvirno mogu datirati između 325 i 320 g. pr. n. e. To su slijedeći primjerci:

Dva vrča (choes) br. 40 i 41 oslikana su viticom bršljana, vodoravno položenom koja je posve različito tretirana. Finije rađeni chous (T. 12 : 2) ima na vratu dva niza bijelih točkica, a na ramenima bogato razvedenu viticu bršljana s dugim peteljkama tako da djeluje kao da je tročlana. Plodovi su naznačeni s četiri točkice. Firnis je visokog sjaja.

Drugi chous (T. 12 : 3) ima na vratu nekoliko bijelih traka, a ispod slijedi bijela valovnica s nizom od po tri točkice, složene u trokut. Trbuh je ukrašen granom bršljana na kojoj se listovi izmjenjuju s plodovima u obliku rozetice. Detalji su izvedeni u pastoznom namazu bijele boje.

Šalica na višem postolju (cup-cotyle) br. 42 također je ukrašena viticom bršljana samo što je veoma stilizirana. Ona je prikazana kao gusta valovnica iz koje se odvajaju s većim razmakom peteljke s bršljanovim listićima, oblikovanim kao zvončići (T. 12 : 1). Između listića su plodovi od tri bijele točkice složene u trokut. Sve je izvedeno debljim slojem bijele boje. Ovoj kasnijoj fazi pripada i chous br. 43 koji ima oblik Webster 3. Ukrašen je dugim jezičcima, radialno raspoređenim i nizom kopljastih listova na prijelazu od ramena u trbuh, koji završavaju u žutoj boji, te viticama nanizanim na crvenu traku što podsjeća na veoma stiliziran motiv vinove loze (T. 13 : 1).

Dva skifosa br. 44 i br. 45 s vrlo pojednostavljenim ukrasom mogu se također pripisati kasnijoj fazi Srednjeg Gnathia stila. Jedan ima s obje strane urezanu viticu bez listića, a drugi ima uz rub kratke jezičce, dok na tijelu bijele vodoravne linije i crvenu traku (T. 13 : 2).

Dva mala vrčića (mug) ljevkastog vrata i prstenaste drške (br. 46 i 47) ukrašena su na vratu s dva niza bijelih točkica. Kod primjerka br. 46 (T. 13 : 3) oba ova niza dijeli bijela pruga. Sam oblik je bio omiljen u kasnoj fazi Srednjeg Gnathia stila te traje i dalje kroz cijeli Kasni Gnathia stil, samo što jle tada kaneliran ili prekriven urezanom mrežicom²².

U Srednji Gnathia period mogu se uvrstiti dva nedovršena i izlizana skifosa (br. 48 i 49). Na jednom je započet motiv meandra, izveden bijelim točkicama, a kod drugog je oslikan crveni okvir i jedan središnji grozd dok svi drugi detalji omiljenog prikaza sjenice vinove loze nedostaju.

²¹ Webster., o. c., str. 19.

²² Green, Gnathian pottery., str. 10., T. 21, br. 20.

III KASNI GNATHIA STIL

Kasni Gnathia stil za koji je karakteristična razvedenost površine vaza dubljim ili plićim brazdama, također se dijeli na ranu, srednju i kasnu fazu, upravo prema načinu kako su tretirane kanelure. Ovaj stil traje od 320 do 270 g. .pr. n. e.

U našoj zbirci Kasna Gnathia je zastupljena s devet primjeraka i to: dvije amfore, dva vrča (oinochoae), dva choesa, dva skifosa, s jednim kantarosom i malim vrčićem (mug).

Ranoj fazi (320—300 pr. n. e.) pripada amfora br. 50 (T. 14 : 1) vrlo elegantnih oblika s gustim kanelurama, oblo završenim i ispunjenim bijelom bojom. Na prednjoj strani vrata, do linije ramena, ukrašena je palmetom koja je fJankirana s kovrčastim viticama. Ove su vitice uzete iz ornamentalne baštine Srednjeg Gnathia stila.

Dva vrlo lijepo izrađena vrča, otkrivena u Staromgradu na Hvaru²³ također pripadaju ovoj grupi (T. 14 : 2,3). Jedan je vitkijeg tijela (br. 51) s visoko postavljenim ramenima, a dno mu je nešto suženo. Vrat je ukrašen valovitom urezanom grančicom bršljana tipa Webster Kg. Drugi je vrč malo zdepastiji zbog šireg vrata i dna (br. 52), a na vratu je ukrašen urezanom kovrčastom viticom. Kod oba su kanelure vrlo fino i pravilno izvedene i ispunjene bijelom bojom isto kao i vitica na vratu. Drške na gornjem kraju završavaju u obliku lista.

Još jedna amfora (br. 53) slična trbušastom vrču s dvije drške, ima lijepo izrađene kanelure, zaobljene na vratu i ispunjene bijelom bojom, koje su karakteristične za ranije proizvode Kasnog Gnathia stila. Na vratu se naziru dva niza točkica, a između njih je položena grančica lovora. Uski rameni pojas ukrašava niz kratkih jezičaca (Nal. Lumbarda).

Prijelazu rane i srednje faze (300—290 g. pr. n. e.) mogu se pripisati dva vrča tipa chous s trolisnim otvorom kao i jedan kantaros. Prvi chous (br. 54) ima oblik Webster 4 i razveden je finim kanelurama koje završavaju pri dnu vrata. Ljevkasti vrat je ukrašen bijelo obojenom viticom bršljana i plodova iz koje se spušta središnja grančica slična palminoj (T. 15 : 1). Ovaj vrč spada u Websterovu grupu RD²⁴ u kojoj su choesi po kvaliteti vrlo bliski grupi RA. Naš primjerak potkrijepljuje Websterovo mišljenje jer ima finu fakturu i visoki sjaj firnisa, što je svojstveno ranijoj fazi Kasnog Gnathia stila.

Drugi vrč (br. 55) ima oblik Webster 3, te je na ramenom pojasu ukrašen visećim i previjenim tenijama, figuricom goluba i žutim grančicama. Kanelure na kruškolikom tijelu su nešto pliće i prekinute u srednjem dijelu glatkim pojasom (T. 15 : 2). Ovaj vrč spada u Grupu Webster RE koja se nalazi na prijelazu od rane u srednju fazu Kasnog Gnathia stila²⁵. Dosta je ovisna o Srednje Gnathia stilu (Nal. Vis).

²³ P. Lisičar, Cenni sulla ceramica antica, Arch. Jugoslavica, XIV, Beograd 1973, T. XI, 32 i 33.

²⁴ Webster, o. c., str. 27 i 28.

²⁵ Ibič, str. 28 i 29.

U grupu RD po Websteru može se uvrstiti mali kantaros br. 56 s dvije prstenaste drške i lijepo izvedenim plićim brazdama. S prednje strane, uz sam rub, nalazi se pojas s viticom bršljana, koji je prekinut središnjom figuricom goluba²⁶. Na drugoj strani su dvije vodoravno položene grančice, slične palminim, koje se sastaju u središnjem bijelom kružiću, a ispod njih je deblja bijela linija (T. 16 : 1,2).

Ovaj primjerak je tijesno vezan kao i cijela grupa RD uz radionicu London F 560, a pokazuje i utjecaj radioničkog kruga slikara Ambroziana²⁷.

Srednjoj fazi Kasnog Gnathia stila (300—280 g. pr. n. e.) može se pripisati vrčić br. 57 širokog ljevkastog vrata, koji je ukrašen od ruba prema dolje: šiljastom jajnicom, prekinutom valovnicom, širim pojasom lomljenih linija u obliku slova V, te nizom točkica — sve u pastozno nanesenom sloju bijele i žute boje. Trbušasto tijelo ima dosta pravilne pliće brazde, a šire postolje je lijepo profilirano (T. 15 : 3). Ukras deblje isprekidane valovnice preuzet je iz Srednje Gnathia stila.

Dva skifosa (br. 58 i 59) s vrlo plitko ugrebenim brazdama, predstavljaju po obliku i ukrasu kasnu fazu Kasnog Gnathia stila. Brazde su raspoređene u širokom pojasu na trbuhu, koji je gore i dolje obrubljen s dvije urezane linije. Ispod ruba se nalazi deblja bijela linija s kratkim oblim jezičcima. Primjerak br. 59 je veoma izlizan i ornament se jedva nazire (T. 16 : 3,4). Oba se mogu datirati u vrijeme od 280—270 g. pr. n. e.

Iako u zbirci južnoitalskih vaza našeg muzeja nisu zastupljene sve apulske radionice, koje su izrađivale vaze Gnathia stila, naši primjerci nam ipak daju relativno dobar pregled o izboru oblika i ukrasa, o kvaliteti gline i firnisa, te načinu obrade Gnathia vaza od njihove rane do najkasnije faze razvitka.

²⁶ Sličan prikaz vitice na chousu iz Hamburga i Clevelanda, Webster, o. c, T. IV (b).

²⁷ Webster, o. c, str. 28 i Green, Some painters of Gnathia, str. 37.

KATALOG

1. Inv. 65 TABLA 2 : 1,2
 Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisan a vanjska površina ukrašena.
 Strana A — Ispod ruba je motiv urezane jajnice između tanko urezanih vodoravnih linija i niz točkica s privjescima. Tri viseće vitice bršljana s plodovima tvore dva metopna polja s rozetom u svakom.
 Strana B — Identičan ukrasni motiv s dvije spuštene vitice i jednom rozetom. Pri dnu i na stajaćoj plohi su široke i uske smeđastocrvene i crne trake.
 Firnis zelenkastocrn. Glina crvena, ukras izveden bijelom bojom.
 Visina 0,106 m. širina otvora 0,100 m. širina dna 0,045 m.
 Rani Gnathia stil — radionica slikara Konnakis
 350 — 340 pr. n. e.
 A. Rocco CVA Napoli, XXIV/III, t. 59,5.
2. Inv. 322 TABLA 2 : 3,4
 Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena.
 Strana A — Ispod ruba motiv urezane jajnice između vodoravnih tanko urezanih linija, a između dvije spuštene vitice bršljana s plodovima nalaze se dvije rozete i bršljanov vijenac u sredini.
 Strana B — Tri slične vitice bršljana zatvaraju dva metopna polja s rozetom u sredini.
 Pri dnu i na stajaćoj plohi su široke i uske smeđastocrvene i crne trake.
 Firnis sivkastocrn, sjajan. Glina crvena, ukras izveden bijelom bojom.
 Visina 0,079 m. širina otvora 0,069 m. širina dna 0,033 m.
 Rani Gnathia stil — radionica slikara Konnakis
 350 — 340 pr. n. e.
3. Inv. 82 TABLA 3 : 1,2
 Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena. Na obje strane ispod ruba između tanko urezanih vodoravnih linija je motiv jajnice, od kojeg se na jednoj strani spuštaju tri, a na drugoj dvije vitice bršljana s listovima i plodovima. Pri dnu tijela i na stajaćoj plohi su široke i uske smeđastocrvene i crne trake.
 Firnis crn, sjajan, ljušti se. Glina crvena, ukras izveden bijelom i žutom bojom.
 Visina 0,106 m. širina otvora 0,100 m. širina dna 0,047 m.
 Rani Gnathia stil — radionica slikara Konnakis
 350 — 340 pr. n. e.
4. Inv. 201 TABLA 1 : 1
 Šalica. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Visok i profiliran stajaći prsten. Cijela je firnisana, a vanjska površina ukrašena. Ispod ruba

na obje strane pruža se urezana bršljanova vitica s listovima na dugoj peteljci i plodovima.

Pri dnu na tijelu su dvije vodoravne urezane linije.

Firnis crn, sjajan, mjestimično otpada. Glina svjetlocrvena, ukras izveden bijelom bojom.

Visina 0,060 m. širina otvora 0,080 m. širina dna 0,065 m.

Rani Gnathia stil — radionica slikara Konnakis

350 — 340 pr. n. e.

5. Inv. 84

TABLA 3 : 3,4

Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisiran, vanjska površina ukrašena.

Strana A — Ispod ruba je motiv urezane jajnice između vodoravnih tanko urezanih linija, a tri spuštene vitice bršljana s plodovima čine dva metopna polja s rozetom u jednom od njih.

Strana B — Ispod ruba je vodoravno položena vitica bršljana s listovima na dugim peteljkama, a na sredini jedna okomito spuštenu viticu.

Pri dnu i na stajaćoj plohi su smeđastocrvene i crne široke i uske trake.

Firnis crn, sjajan, mjestimično se ljušti. Glina crvenkasta, ukras izveden bijelom bojom.

Visina 0,091 m. širina otvora 0,072 m. širina dna 0,033 m.

Rani Gnathia stil — radionica slikara Konnakis

350 — 340 pr. n. e.

6. Inv. 1161

TABLA 1 : 4

Pelike. Rub nakošen, obod zaobljen. Drške oble. Postolje visoko profilirano. Unutrašnjost otvora i vanjska površina prevučeni firnisom, na tijelu pri dnu je uska crvena traka, na postolju široka crna. Prednja strana ukrašena. Na vratu: horizontalno ugrebenim tankim linijama između kojih je motiv jajnice, a na tijelu je prikazan lik sjedećeg Erosa s velikim krilima. U desnoj ruci drži vijenac. Cijeli lik je vrlo slabo vidljiv zbog oljuštene boje i firnisa, a isto tako se jedva nazire biljni ukras.

Firnis crn, nejednako nanesen i otpada. Glina svjetlocrvena, ukras izveden bijelom bojom.

Visina 0,238 m. širina otvora 0,105 m. širina dna 0,085 m.

Rani Gnathia stil (kasnija faza) — grupa Konnakis (slikar dijagramskog floralnog ukrasa)

350 — 340 pr. n. e.

Pelika iz Tarenta, Webster, p. 11.

7. Inv. 1163

TABLA 1 : 3

Pelike. Rub širok horizontalan, obod nakošen. Drške oble. Nožica niska tanjurasto se proširuje, ima uzdignut profiliran rub.

Unutrašnjost otvora i vanjska površina prevučeni firnisom, tijelo pri dnu ima široku svjetlocrvenu traku kao i rub nožice. Prednja strana ukrašena. Na vratu girlandom, a na trbuhu se naziru dva niza sitnih točkica.

Firnis crn, nejednako nanesen, otpada. Glina svjetlocrvena.

Ukras izveden bijelom i žutom bojom.

Visina 0,314 m. širina otvora 0,155 m. širina dna 0,137 m.

Rani Gnathia stil — kasnija faza.

350 — 340 pr. n. e.

Trendall, Vaši, fasc. II, t. 57, Z 49.

8. Inv. 202 TABLA 1 : 2
 Šalica. Rub ravan. Dvije oble vodoravne drške na gore savinute. Nožica niska profilirana. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena. Na obje strane ispod ruba je motiv urezane jajnice između vodoravnih tanko urezanih linija, a spuštene vitice čine metopna polja s rozetom u svakom.
 Pri dnu tijela i na nožici su široke i uske smeđastocrvene i crne trake.
 Firnis crn, sjajan. Glina crvenkasta, ukras izveden bijelom bojom.
 Visina 0,061 m. širina otvora 0,092 m. širina dna 0,047 m.
 Rani Gnathia stil — (kasnija faza) — grupa slikara Konnakis.
 350 — 340 pr. n. e.
9. Inv. 70 TABLA 4 : 1,2
 Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena.
 Strana A — Ukras izveden u horizontalnim nizovima. Ispod ruba između tanko urezanih linija je motiv jajnice s točkama, prekinute valovite linije, te sitnih točkica. Široki središnji pojas ispunjen je listovima vinove loze, grozdovima i viticama, gusto nanizanim s obje strane tamnocrvene trake. Prema dnu polegnutom volutom, srcolikim listićima i nizom krupnijih točkica s prijevskom.
 Strana B — Uz rub motiv jajnice, listića i plodova, te dvije spuštene grančice sa sitnim listićima između kojih je jedna rozeta trokutastih latica.
 Pri dnu i na stajaćoj plohi su široke i uske smeđastocrvene i crne trake.
 Firnis crn, sjajan. Glina crvena, ukras izveden bijelom, žutom i tamnocrvenom bojom.
 Visina 0,093 m. širina otvora 0,079 m. širina dna 0,035 m.
 Rani Gnathia stil — kasnija faza.
 340 pr. n. e.
 A. Rocco, CVA Napoli XXIV/III, t. 73,10.
10. Inv. 72 TABLA 5 : 3,4
 Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena.
 Strana A — Ispod ruba između tanko urezanih vodoravnih linija je motiv jajnice, astragala i sitnih točkica. Središnji pojas ispunjava niz listova vinove loze, vitica i grozdova, gusto raspoređenih s obje strane tamnocrvene trake. U donjem dijelu motiv polegnutih voluta, srcolikih listića, te niz sitnih točkica.
 Pri dnu i na stajaćoj plohi su široke i uske smeđastocrvene i crne trake.
 Firnis crn, sjajan. Glina crvena, ukras izveden bijelom, žutom i tamnocrvenom bojom.

Visina 0,094 m. širina otvora 0,075 m. širina dna 0,037 m.
 Rani Gnathia stil — kasnija faza.
 340 pr. n. e.
 A. Rocco, CVA Napoli, XXIV/III, t. 73,10.

11. Inv. 71 TABLA 7: 1
 Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisiran, vanjska površina ukrašena.

Strana A — Ispod ruba, između tanko urezanih vodoravnih linija je motiv jajnice, astragala i sitnih točkica. Široko središnje polje ispunjava sjenica vinove loze s listovima, viticama i grozdovima između kojih je smještena jedna rozeta trokutastih latica i alabastron.

Strana B — Uz rub identičan motiv jajnice i dvije spuštene grančice sa sitnim listićima i jednom rozetom između njih. Ukrašenje je vrlo slabo vidljivo, boja je skinuta.

Pri dnu i na stajaćoj plohi je široka svjetlocrvena traka i uže crne.

Firnis zelenkastocrn, tanko nanesen. Glina svjetlocrvena, ukras izveden bijelom žutom i tamnocrvenom bojom.

Visina 0,103 m. širina otvora 0,094 m. širina dna 0,045 m.

Rani Gnathia stil — kasnija faza — radionica slikara »Ruže«.

340 pr. n. e.

A. Rocco, CVA Napoli, XXIV/III, t. 73,5.

12. Inv. 64 TABLA 4 : 4,5
 Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cijel je ukrašen.

Strana A — Ispod ruba, između tanko urezanih vodoravnih linija je motiv jajnice i borove grančice. Široko središnje polje ispunjeno je sjenicom vinove loze s grozdovima i viticama, te malim ljestvicama, siringom i rozetom trokutastih latica.

Strana B — Uz rub identičan motiv jajnice, a tri spuštene grančice sa srčolikim listićima tvore dva metopna polja s jednom rozetom u svakom.

Pri dnu i na stajaćoj plohi su široke i uske smeđastocrvene i crne trake.

Firnis sivkastocrn, sjajan, mjestimično se ljušti. Glina crvena, dekor izveden bijelom, žutom i tamnocrvenom bojom.

Visina 0,113 m. širina otvora 0,095 m. širina dna 0,050 m.

Rani gnathia stil — kasnija faza — radionica slikara »Ruže«.

340 pr. n. e.

Skifos iz Baria 985, Green, BICS 18 t. V, b.

13. Inv. 74 TABLA 4:3; 7:2
 Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisiran, vanjska površina ukrašena.

Strana A — Između tanko urezanih vodoravnih linija, ispod ruba, motiv urezane jajnice, prekinuta traka i niz točkica. Široki središnji pojas ispunjen je sjenicom vinove loze s listovima, viticama i grozdovima, te likom male ptičice.

Strana B — Ispod ruba identičan motiv jajnice i niz točkica složenih u trokut, a dvije spuštene grančice čine metopno polje s rozetom u sredini.

Pri dnu tijela i na stajaćoj plohi su široke i uže smeđastocrvene i crne trake. Visina 0,092 m. širina otvora 0,082 m. širina dna 0,047 m.

Rani Gnathia stil — kasnija faza — radionica slikara »Ruže«.
340 pr. n. e.

14. Inv. 63

TABLA 7 : 3

Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cjel je firnisan, vanjska površina ukrašena.

Strana A — Ispod ruba, između tanko urezanih vodoravnih linija motiv urezane jajnice, borove grančice i niz točkica. Središnji široki pojas ispunjava sjenica vinove loze (crveni okvir) s listovima, grozdovima i viticama u kojoj je smještena mala ptičica, dosta izlizana, a pri dnu akantov žbun.

Strana B — Motiv jajnice između tanko urezanih vodoravnih linija i tri spuštene grančice sa srcolikim listićima, od kojih su dvije nedovršene.

Pri dnu i na stajaćoj plohi su široke i uske smeđastocrvene i crne trake.

Firnisan crn, sjajan. Glina crvena, ukras izveden bijelom, žutom i tamno crvenom bojom.

Visina 0,114 m. širina otvora 0,095 m. širina dna 0,045 m.

Rani Gnathia stil — kasnija faza.

340 pr. n. e.

A. Rocco, CVA Napoli XXIV/III, t. 73, 10; Green, BICS 18, t. V, c.

15. Inv. 62

TABLA 5 : 12

Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena.

Strana A — Ispod ruba između tanko urezanih vodoravnih linija motiv jajnice s točkom, borove grančice i niz točkica. Isti motiv je i na donjem dijelu tijela. Središnje polje ispunjeno je ženskim poprsjem u profilu ulijevo, s kosom skupljenom u mrežu, koje flankira splet vitica.

Strana B — Uz rub motiv jajnice između tankih urezanih linija i tri spuštene grančice sa srcolikim listićima koje zatvaraju dva metopna polja s jednom rozetom u svakom.

Pri dnu i na stajaćoj plohi su široke i uske smeđastocrvene i crne trake.

Firnisan crn, sjajan. Glina crvena, ukras izveden bijelom, žutom i narandžastom bojom.

Visina 0,115 m. širina otvora 0,099 m. širina dna 0,046 m.

Rani Gnathia stil — kasna faza — Boston grupa (?)

340 — 330 pr. n. e.

A. Rocco, CVA Napoli XXIV/III, t. 59,5 i t. 68,14; sličan motiv na peliki iz Barija (1156), Green, BICS 18 t. V, d.

16. Inv. 1160

TABLA 6: I

Pelike. Rub nakošen, obod zaobljen. Drške oble. Postolje široko profilirano. Unutrašnjost otvora i vanjska površina prevučeni firnisom, na tijelu pri dnu

široka svjetlocrvena traka, na postolju uska crna. Prednja strana je ukrašena. Na vratu i truhu tankim vodoravno urezanim linijama između kojih je motiv jajnice i niz sitnih točkica, a široko polje je ispunjeno gusto savijenim viticama, rozetom i otvorenom cistom u sredini. Firnis crn, sjajan. Glina ružičasta, ukras izveden bijelom i žutom bojom.

Visina 0,236 m. širina otvora 0,115 m. širina dna 0,090 m.

Rani Gnathia stil — kasnija faza — radionica slikara »Ruže«.

340 pr. n. e.

17. Inv. 1019

TABLA 6 : 2

Epihisis. Tijelo trbušasto, vrat tanak, dug uzak kljun. Visoka trakasta drška, koljenasto savijena. Široka, niska i profilirana nožica. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena. S prednje strane na vratu su tanke vodoravne urezane linije između kojih je jajasti niz i dvobojna traka, te red kratkih okomitih jezičaca s točkom. Široki pojas na tijelu ispunjen je debljom tamnije crvenom trakom na koju su s obje strane gusto nanizani grozdovi, listovi i vitice vinove loze. Na donjem dijelu tijela su opet urezane tanke vodoravne linije, niz sitnih točkica i jednostruki meandar. Na nožici široka svjetlocrvena i crna traka.

Firnis crn, sjajan, ljušti se. Glina blijedožućkasta, ukras izveden bijelom i tamnocrvenom bojom, koja je jače izlizana.

Visina 0,172 m. širina trbuha 0,071 m. širina dna 0,054 m.

Rani Gnathia stil — kasnija faza.

340 pr. n. e.

18. Inv. 69

TABLA 7 : 4,5

Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Na dnu širi stajaći prsten. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena.

Strana A — Ispod ruba motiv jajnice i prekinuta traka između vodoravnih tanko urezanih linija. Široki pojas ispunjen je crvenim okvirom (sjenica) s gusto nanizanim listovima vinove loze, viticama i grozdovima.

Strana B — Idućičan motiv jajnice između tankih vodoravnih linija i niz sitnih točkica, te dvije spuštene grančice sa srcolikim listićima koje zatvaraju metopno polje s jednom rozetom u njemu.

Pri dnu je smeđastocrvena traka, a na prstenu uža crna. Firnis crn, nejednako nanesen, ljušti se, kao i ukras koji je izveden bijelom, žutom i tamnocrvenom bojom.

Rani Gnathia stil — kasnija faza — grupa slikara »Ruže«.

340 — 330 pr. n. e.

19. Inv. 68

Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Na dnu stajaći prsten. Cijel je firnisan, ukras na vanjskoj površini nedovršen.

Ispod ruba na obje strane su uresane tanke vodoravne linije i motiv jajnice, te tri okomite linije (nedovršene grančice) samo s jedne strane.

Pri dnu i na stajaćem prstenu su uske crne i široka smeđastocrvena traka.

Firnis crn, sjajan. Glina crvena.
 Visina 0,088 m. širina otvora 0,079 m. širina dna 0,047 m.
 Rani Gnathia stil — kasna faza.
 340 — 330 pr. n. e.

20. Inv. 196 TABLA 8 : 1,2
 Šalica. Rub ravan. Dvije oble vodoravne drške na gore savinute. Nožica niska profilirana. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena.
 Strana A — Ispod ruba je motiv jajnice, isprekidana traka između vodoravnih tanko urezanih linija i niz točkica. Široki pojas je ispunjen gusto nanizanim listovima vinove loze i viticama iznad crvene trake, a grozdovima, listovima i viticama ispod nje.
 Strana B — Ispod ruba samo motiv jajnice između tanko urezanih vodoravnih linija i niz točkica, te dvije spuštene grančice sa srcolikim listićima.
 Pri dnu tijela i na nožici su široke i uže smeđastocrvene i crne trake.
 Firnis crn, sjajan. Glina crvena, ukras izveden bijelom, žutom i tamnocrvenom bojom.
 Visina 0,063 m. širina otvora 0,095 m. širina dna 0,047 m.
 Prijelaz Ranog Gnathia stila na Srednji — radionica Naples Harp (grupa A).
 340 — 330 pr. n. e.
 A. Rocco, CVA Napoli XXIV/III t. 73,10; CVA Roumanie 1, 1965, t. 40,6.
21. Inv. 77
 Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene, prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena.
 Strana A — Ispod ruba motiv jajnice, meandar i niz sitnih točkica, između vodoravnih, tanko urezanih linija. Široki pojas je ispunjen crvenim okvirom s gusto nanizanim listovima vinove loze, viticama i grozdovima.
 Strana B — Identičan motiv jajnice između vodoravnih linija ispod ruba, te dvije tanko urezane vertikalne linije za nedovršene grančice.
 Pri dnu i na stajaćoj plohi su široke i uske svjetlocrvene i crne trake.
 Firnis crn, sjajan, ljušti se. Glina smeđastocrvena, ukras izveden bijelom, žutom i tamnocrvenom bojom koja je jače izlizana.
 Visina 0,095 m. širina otvora 0,083 m. širina dna 0,042 m.
 Prijelaz Ranog Gnathia stila na Srednji.
 340 — 330 pr. n. e.
22. Inv. 75 TABLA 8 : 3,4
 Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena.
 Strana A — Ispod ruba motiv jajnice i isprekidana valovita linija. Široki pojas je ispunjen nizom listova vinove loze, vitica i grozdova, te dvije spuštene girlande između kojih je jedna velika rozeta, vijenac i alabastron.
 Strana B — Ispod ruba su dva niza srcolikih listića i tanka urezana linija između njih.
 Firnis crn, sjajan. Glina crvena, ukras izveden bijelom, žutom i tamnocrvenom bojom.

Visina 0,082 m. širina otvora 0,075 m. širina dna 0,037 m.
Prijelaz Ranog Gnathia stila na Srednji — radionice »Naples — Harp« (grupa B).

340 — 330 pr. n. e.

CVA Roumanie 1, 1965, t. 40,7.

23. Inv. 73 TABLA 8 : 5

Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisiran, vanjska površina ukrašena. S prednje strane ispod ruba nalazi se jednostruki meandar obrubljen dvostrukim linijama. Slijedi vitica vinove loze s grozdovima, lozicama i listovima. Dvije spuštene girlande i vodoravni niz točkica čine metopno polje ispunjeno lepezastom palmetom. Pri dnu tijela i na stajaćoj plohi su široke i uže smeđastocrvene i crne trake. Firnis crn, sjajan. Glina crvena, ukras izveden bijelom i žutom bojom koja je mjestimično posve nestala.

Visina 0,102 m. širina otvora 0,083 m. širina dna 0,040 m.

Prijelaz Ranog Gnathia stila na Srednji — radionice »Naples — Harp« (grupa B).

340 — 330 pr. n. e.

24. Inv. 203 TABLA 9 : 1

Šalica. Rub ravan. Dvije oble vodoravne drške na gore savinute. Nožica niska profilirana. Cijel je firnisiran, vanjska površina ukrašena. Na obje strane ispod ruba vodoravnim tanko urezanim linijama između kojih je motiv jajnice. Od njih se spuštaju na jednoj strani dvije, a na drugoj tri grančice s malim listićima i po jednom rozetom u svakom polju.

Pri dnu i na nožici su široke smeđastocrvene i crne trake.

Firnis crn, tanko nanesen. Glina blijedocrvenkasta, ukras izveden bijelom i tamnijecrvenom bojom.

Visina 0,064 m. širina otvora 0,086 m. širina nožice 0,054 m.

Srednji Gnathia stil — rana faza.

340 — 330 pr. n. e.

CVA Roumanie 1, 1965, t. 40,8.

25. Inv. 204

Šalica na nožici. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Nožica visoka profilirana. Cijela je firnisana, vanjska površina ukrašena.

Strana A — Ispod ruba motiv jajnice i niz točkica između vodoravnih tanko urezanih linija. Široki pojas ispunjavaju listovi vinove loze, grozdovi i vitice gusto nanizani na tamnocrvenu traku.

Strana B — Dvije vodoravne linije tanko urezane između dva niza točkica ispod ruba.

Pri dnu tijela i na nožici su široke i uske smeđastocrvene i crne trake.

Firnis crn, sjajan. Glina crvena, ukras izveden bijelom, žutom i tamnocrvenom bojom, koja je mjestimično posve nestala.

Visina 0,064 m. širina otvora 0,075 m. širina dna 0,035 m.

Srednji Gnathia stil — rana faza.

340 — 330 pr. n. e.

CVA Great Britain, fasc. 1, British Mus. 1925, t. 7,3; A. Rocco, CVA Napoli, XXIV/III, t. 63,5 i t. 73,12.

26. Inv. 205

Šalica. Rub ravan. Dvije oble vodoravne drške na gore savinute. Nožica niska profilirana. Cijela je firnisana, vanjska površina ukrašena. Na obje strane ispod ruba motivom jajnice između vodoravnih tanko urezanih linija. Na jednoj strani se vidi crvena traka, a na drugoj dvije vertikalne urezane linije za grančice. Pri dnu tijela i na nožici su široke i uske svjetlocrvene i crne trake.

Firnis crn, sjajan, mjestimično otpao. Glina ružičasta, a boja od ukrasa vidljiva samo tamnocrvena.

Visina 0,051 m. širina otvora 0,073 m. širina dna 0,043 m.

Srednji Gnathia stil — rana faza.

340 — 330 pr. n. e.

27. Inv. 67

Skifos. Dvije oble drške vodoravno položene. Na dnu uski prsten. Cijel je ukrašen.

Strana A — Ispod ruba između tanko urezanih vodoravnih linija je motiv jajnice, lažne volute i niz sitnih točkica. Središnje široko polje ispunjava dvostruki niz listova vinove loze, grozdova i vitica gusto nanizanih na široku tamnocrvenu traku.

Strana B — Ispod ruba su samo dvije tanko urezane vodoravne linije između dva niza točkica.

Pri dnu je široka smeđastocrvena traka, a na prstenu uska crna.

Firnis sivkastocrn, sjajan. Glina crvena, ukras izveden bijelom, žutom i tamnocrvenom bojom koja je mjestimično posve nestala.

Visina 0,080 m. širina otvora 0,078 m. širina dna 0,045 m.

Srednji Gnathia stil — rana faza.

340 — 330 pr. n. e.

A. Rocco, CVA Napoli XXIV/III, t. 73,10 i 12; Beazley's Gifts, Ashmolean Museum, no. 512, t. LXIX.

28. Inv. 66

Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Na dnu stajaći prsten. Cijel je firnisana, vanjska površina ukrašena.

Strana A — Ispod ruba motiv jajnice i prekinute valovnice između tanko urezanih vodoravnih linija, te niz točkica. Središnji pojas ispunjava dvostruki niz listova vinove loze, vitica i grozdova nanizanih na tamnocrvenu traku.

Strana B — Ispod ruba su samo dvije vodoravne, tanko urezane linije i dva niza točkica.

Pri dnu je široka svjetlocrvena traka, a na prstenu uska crna.

Firnis crn. Glina svjetlocrvena, ukras izveden bijelom, žutom i tamnocrvenom bojom.

Visina 0,079 m. širina otvora 0,085 m. širina dna 0,044 m.

Srednji Gnathia stil — ranija faza.

340 — 330 pr. n. e.

CVA Great Britain, 1925, fasc. 1, t. 8, 6; A. Rocco, CVA Napoli, XXIV/III, t. 73, 12.

29. Inv. 197

Šalica na nožici. Rub ravan. Dvije oble vodoravne drške na gore savinute. Nožica niža profilirana. Cijela je firnisana, vanjska površina ukrašena.

Strana A — Ispod ruba je stilizirana lažna spirala između vodoravnih tanko urezanih linija, a široki pojas ispunjava niz listova vinove loze, vitica i grozdova.

Strana B — Ispod ruba je samo jedna vodoravna linija između dva niza sitnih točkica.

Pri dnu tijela i na nožici su široke i uže svjetlocrvene i crne trake.

Firnis sivkastocrn, sjajan. Glina crvenkasta, ukras izveden bijelom i žutom bojom.

Visina 0,065 m. širina otvora 0,080 m. širina dna 0,036 m.

Srednji Gnathia stil — ranija faza.

340 — 330 pr. n. e.

30. Inv. 198

TABLA 9 : 2

Šalica na nožici. Rub ravan. Dvije oble vodoravne drške na gore savinute. Nožica niža, profilirana. Cijela je firnisana, površina ukrašena.

Strana A — Ispod ruba su urezane tanke vodoravne linije, između kojih je motiv jajnice, a ispod njih viseći grozdovi, listovi i vitice vinove loze.

Strana B — Ispod ruba su samo dvije tanke vodoravne urezane linije između dva niza sitnih točkica.

Na nožici uske i šire svjetlocrvene i crne trake.

Visina 0,055 m. širina otvora 0,080 m. širina nožice 0,040 m.

Srednji Gnathia stil — ranija faza.

340 — 330 pr. n. e.

31. Inv. 199

TABLA 9:3,4

Šalica na nožici. Rub ravan. Dvije oble vodoravne drške na gore savinute. Nožica viša profilirana. Cijela je firnisana, vanjska površina ukrašena.

Strana A — Ispod ruba je lažna spirala između vodoravnih tanko urezanih linija, a središnji široki pojas ispunjava niz listova vinove loze, vitica i grozdova, te tri rozete.

Strana B — Ispod ruba tanka vodoravna urezana linija između dva niza točkica i tri rozete.

Pri dnu tijela i na nožici su smeđastocrvene i crne široke i uske trake.

Firnis sivkastocrn, sjajan, mjestimično se ljušti. Glina svjetlocrvena, ukras izveden bijelom i žutom bojom.

Visina 0,062 m. širina otvora 0,081 m. širina nožice 0,038 m.

Srednji Gnathia stil — ranija faza.

340 — 330 pr. n. e.

32. Inv. 206
 Šalica. Rub ravan. Dvije oble vodoravne drške na gore savinute. Nožica niska profilirana. Cijela je firnisana, vanjska površina ukrašena. Sada su vidljive samo na obje strane ispod ruba vodoravne tanko urezane linije, a na tijelu pri dnu i na nožici široke svjetlocrvene i tanke crne trake.
 Firnis crn, gotovo posve oljušten. Glina blijedoružićasta.
 Visina 0,051 m. širina otvora 0,080 m. širina nožice 0,041 m.
 Srednji Gnathia stil — ranija faza.
 340 — 330 pr. n. e.
33. Inv. 703 TABLA 10 : 1
 Vrč. Tijelo trbušasto, trolisni otvor, trakasta drška, koljenasto savijena. Na dnu uski stajaći prsten. Unutrašnjost otvora i vanjska površina firnisani, pri dnu tijela široka tamnijecrvena traka, uska crna na prstenu, a široki crveni križ na dnu. Prednja strana je ukrašena. Na vratu tankim urezanim vodoravnim linijama između kojih su ukomponirani motiv jajnice s točkom i dva niza sitnih srololikih listića. Na trbuhu su dva niza stiliziranih listova vinove loze, grozdova i duljili spiralnih lozica gusto nanizanih s obje strane široke tamnocrvene trake.
 Firnis crn, slabijeg sjaja, mjestimično se ljušti. Glina žućkasta, a ukras izveden bijelom i žutom bojom.
 Visina 0,167 m. širina dna 0,062 m.
 Srednji Gnathia stil — srednja faza — grupa »Side Winder«.
 330 — 320 pr. n. e.
 Green, Gnathia pottery, no. 13, t. 15.
34. Inv. 743 TABLA 10 : 2
 Vrč. Tijelo trbušasto, trolisni otvor, drška obla, koljenasto savijena. Na dnu stajaći prsten. Unutrašnjost otvora i vanjska površina firnisani, pri dnu tijela su naizmjenično široke i uže svjetlocrvene i crne trake. Prednja strana je ukrašena. Na vratu tankim vodoravno urezanim linijama između kojih su ukomponirani motiv jajnice s točkom, isprekidana valovita traka i niz sitnih točkica. Na trbuhu su dva niza stiliziranih listova vinove loze, grozdova i spiralnih dugih lozica, nanizanih s obje strane široke crvene trake.
 Firnis crn, slabijeg sjaja, nejednako nanesen, mjestimično otpada. Glina ružičasta, ukras izveden bijelom i žutom bojom.
 Visina 0,240 m. širina dna 0,065 m.
 Srednji Gnathia stil — grupa »Side Winder«.
 330 — 320 pr. n. e.
 CVA Deutschland, München 1952, fasc. 8, Karlsruhe Bd. 2., t. 83, 9 (B 20);
 CVA Roumanie 1, 1965, t. 40,1; vrč iz Gustav-Liibcke Museum Hamm, Jdl, 63/64, 1948/49, str. 160, si. 35.
35. Inv. 745 TABLA 10 : 3
 Vrč. Tijelo trbušasto, trolisni otvor, drška trakasta, koljenasto savijena. Na dnu stajaći prsten. Unutrašnjost otvora i vanjska površina firnisani, pri dnu

tijela je široka svjetlocrvena traka, a na prstenu uska crna. Vrat je ukrašen bršljanovom viticom s listićima i sitnim cvjetićima, na trbuhu dvostrukim nizom stiliziranih listova vinove loze, grozdova i lozica nanizanih na tamnocrvenu vodoravnu traku.

Firnis crn, sjajan. Glina žućkasta, ukras izveden bijelom i žutom bojom.

Visina 0,214 m. širina dna 0,063 m.

Srednji Gnathia stil — srednja faza — grupa »Side Winder«.

330 — 320 pr. n. e.

36. Inv. 773

TABLA 11 : 1,4

Boca. Tijelo trbušasto, vrat uzak, grlo široko s profiliranim ovratnikom. Nožica niska na profiliranom postolju. Cijela je firnisana, vanjska površina ukrašena. Na vratu koncentričnim kružnicama u nekoliko nizova, okomitim zrakastim linijama i lažnom spiralom. Široki pojas na tijelu ispunjen je razvedenim spiralnim viticama, a s prednje strane je ženska glava između velikih krila u profilu udesno. Kosa je skupljena u sakkos, a oko vrata ima ogrlicu. Rub krila je bijele boje. Pri dnu su ponovo koncentrične kružnice i stilizirani motiv astragala. Na nožici i postolju je široka svjetlocrvena i crna traka. Firnis crn, nejednako nanesen, glina ružičasta, ukras izveden bijelom, žutom i tamnijecrvenom bojom.

Visina 0,152 m. širina otvora 0,048 m. širina nožice 0,050 m.

Srednji Gnathia stil — Dunedin grupa.

330 — 325 pr. n. e.

ANAL. za glavu GREEN, BICS 15, t. VII a, b; za vitice Green, Gnathia pottery, t. 5 no. 4.

37. Inv. 78

TABLA 11:2,3

Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Na dnu uski stajaći prsten. Cijel je firnisana, vanjska površina ukrašena.

Strana A — Ispod ruba je motiv jajnice, vodoravne tanko urezane linije između kojih prekinuta valovnica, a u širokom središnjem pojasu spuštene su tri lovorove grančice u obliku dva metopna polja sa stiliziranim grozdom.

Strana B — Ispod ruba dvije tanke urezane linije s dva niza lovorovih listića i plodova.

Pri dnu i na stajaćem prstenu su široke i uske svjetlocrvene i crne trake.

Firnis zelenkastocrn. Glina svjetlocrvena, ukras izveden bijelom i tamnocrvenom bojom.

Visina 0,088 m. širina otvora 0,086 m. širina dna 0,049 m.

Srednji Gnathia stil — srednja faza — »Laurel spray« grupa.

330 pr. n. e.

Green, Gnathia pottery, t. 8, no. 7 (analogija za stranu B).

38. Inv. 83

Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene, šira stajaća ploha.

Cijel je firnisiran, vanjska površina ukrašena. Radi jače oštećenosti ukrasni motivi djelomično se naziru. Ispod ruba s jedne strane su tanke urezane vodoravne linije i prekinuta valovnica, a središnji pojas je ispunjen spuštenim grančicama u obliku dva metopna polja sa stiliziranim grozdom u svakom. Pri dnu i na stajaćoj plohi su široke i uže svjetlocrvene i crne trake. Firnis zelenkastocrn, ljušti se. Glina crvena, ukras izveden bijelom i žutom bojom.

Visina 0,090 m. širina otvora 0,085 m. širina dna 0,040 m.

Srednji Gnathia stil — prijelaz na srednju fazu »Laurel spray« grupa.

330 pr. n. e.

39. Inv. 1123

Vrč. Tijelo Kruškoliko, široki trolisni otvor, trakasta drška koljenasto savijena. Na dnu stajaći prsten. Unutrašnjost otvora i vanjska površina firnisani, pri dnu tijela široka svjetlocrvena traka, na prstenu crna. Prednja strana je ukrašena. Na vratu tanko urezanim vodoravnim linijama između kojih je motiv jajnice i prekinute valovnice, a na trbuh se spuštaju tri viseće lovorove grančice i stilizirani grozdovi.

Firnis crn, tanko nanesen i većim dijelom otpao. Glina žućkasta a boja kojom je izveden ukras posve je nestala.

Visina 0,170 m. širina dna 0,061 m.

Srednji Gnathia stil — prijelaz na srednju fazu — »Laurel spray« grupa.

330 pr. n. e.

40. Inv. 744

TABLA 12 : 2

Vrč. Tijelo trbušasto, trolisni otvor, trakasta drška, koljenasto savijena. Na dnu stajaći prsten. Vanjska površina i unutrašnji dio otvora firnisani, s prednje strane je ukrašen. Na vratu tankom vodoravnom linijom i dvostrukim nizom bijelih točkica, na trbuhu bršljanovom viticom s listićima i stiliziranim plodovima u obliku cvjetića, koji su sastavljeni od četiri sitne točkice. Sve je izvedeno žutom bojom.

Firnis sivkastocrn, sjajan. Glina smeđastocrvena.

Visina 0,240 m. širina dna 0,081 m.

325 — 320 pr. n. e.

41. Inv. 700

TABLA 12:3

Vrčić. Tijelo trbušasto, trolisni otvor, drška trakasta koljenasto savijena. Na dnu stajaći prsten. Unutrašnjost otvora i vanjska površina firnisani, pri dnu tijela široka smeđastocrvena traka, a na prstenu uska crna. Prednja strana je ukrašena. Na vratu tankim jednobojnim linijama i širokom prekinutom valovnicom, te tankom valovnicom i točkicama. Na trbuhu je bršljanova vitica s listićima i cvjetovima.

Firnis srebrnastocrn, sjajan. Glina svjetlocrvena, ukras je izveden žutom, bijelom i tamnocrvenom bojom.

Visina 0,116 m. širina dna 0,043 m.

Srednji Gnathia stil — kasnija faza.

325 — 320 pr. n. e.

42. Inv. 200 TABLA 12 : 1
 Šalica. Rub ravan. Dvije oble vodoravne drške na gore savinute. Nožica niska profilirana. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena. Na obje strane ispod ruba stiliziranom granom bršljana s listovima i cvjetićima. Pri dnu tijela i na nožici su široke i uske smeđastocrvene i crne trake.
 Firnis sivkastocrn, sjajan. Glina crvena, ukras izveden žutom bojom.
 Visina 0,058 m. širina otvora 0,080 m. širina dna 0,041 m.
 Srednji Gnathia stil — kasnija faza.
 320 pr. n. e.
43. Inv. 704 TABLA 13 : 1
 Vrč. Tijelo trbušasto, manji trolisni otvor, drška obla lučno savijena. Nožica niska. Unutrašnjost otvora i vanjska površina firnisani, pri dnu tijela je široka svjetlocrvena traka, a na nožici crna. Prednja strana je ukrašena. Na vratu dugim bijelim jezicima sa žutim završetkom, a na tijelu stiliziranim duguljastim listovima i viticama nanizanim na široku vodoravnu crvenu traku.
 Firnis crn, nejednako nanesen, mjestimično otpada, a ukras je dosta izlizan. Glina ružičasta, ukras izveden bijelom i žutom bojom.
 Visina 0,196 m. širina dna 0,067 m.
 Srednji Gnathia stil — kasnija faza.
 325 — 320 pr. n. e.
44. Inv. 719
 Šalica. Rub ravan. Drške nedostaju. Nožica niska profilirana. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena. Na obje strane ispod ruba urezana vitica bršljana bez listova i cvjetića. Pri dnu i na nožici su široke i uske svjetlocrvene i crne trake.
 Firnis crn, sjajan, mjestimično se ljušti. Glina svjetlocrvena.
 Visina 0,061 m. širina otvora 0,105 m. širina dna 0,053 m.
 Srednji Gnathia stil — kasnija faza.
 325 — 320 pr. n. e.
45. Inv. 79 TABLA 13 : 2
 Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Šira stajaća ploha. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena.
 Strana A — Uske i šire vodoravne trake tamnijecrvene i bijele ispunjene su ispod ruba nizom kosih jezičaca, a u donjem dijelu nizom sitnih točkica.
 Strana B — Ispod ruba su dvije tanke trake između dva niza sitnih točkica. Pri dnu tijela i na stajaćoj plohi su dvije tanke crne linije na svjetloj podlozi.
 Firnis crn, nejednako nanesen, ljušti se. Glina svjetložučkasta, ukras izveden bijelom, žutom i tamnijecrvenom bojom.
 Visina 0,094 m. širina otvora 0,072 m. širina dna 0,038 m.
 Srednji Gnathia stil — kasnija faza.
 325 — 320 pr. n. e.

46. Inv. 984 TABLA 13 : 3
 Vrčić. Vrat širok, cilindričan, rub ravan. Drška prstenasta. Nožica niska. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena. Na vratu uskom vodoravnom trakom između dva niza sitnih točkica.
 Firnis crn, sjajan. Glina crvena, ukras izveden bijelom bojom.
 Visina 0,060 m. širina otvora 0,036 m. širina nožice 0,025 m.
 Srednji Gnathia stil — kasna faza.
 325 — 320 pr. n. e.
47. Inv. 983
 Vrčić. Vrat širok, cilindričan, rub ravan. Drška prstenasta. Nožica niska. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena. Na vratu s dva vodoravna niza sitnih točkica.
 Firnis crn, slabijeg sjaja. Glina crvena, ukras izveden bijelom bojom.
 Visina 0,062 m. širina otvora 0,027 m. širina nožice 0,025 m.
 Srednji Gnathia stil — kasna faza.
 325 — 320 pr. n. e.
48. Inv. 76
 Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene, prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena. Na obje strane ispod ruba motivom jainice između vodoravnih urezanih tankih linija, a samo na jednoj strani je široki pojas ispunjen listovima vinove loze, viticama i grozdovima nanizanim na horizontalnu i dvije vertikalne tamnocrvene trake.
 Pri dnu i na stajaćoj plohi su široke i uske smeđastocrvene i crne trake.
 Firnis crn, slabijeg sjaja. Glina crvena, ukras izveden bijelom, žutom i tamnocrvenom bojom, koja je vrlo slabo i samo mjestimično sačuvana.
 Visina 0,112 m. širina otvora 0,102 m. širina dna 0,046 m.
 Srednji Gnathia stil — kasna faza.
 325 — 320 pr. n. e.
49. Inv. 89
 Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Prstenasta stajaća ploha. Cijel je firnisan, a s vanjske strane se nazire samo detalj ukrasa. Uz rub s jedne strane dva niza bijelih točkica.
 Pri dnu i na stajaćoj plohi je široka svjetlocrvena i uske crne trake.
 Firnis crn, slabijeg sjaja. Glina blijedocrvenkasta.
 Visina 0,111 m. širina otvora 0,100 m. širina dna 0,040 m.
 Srednji Gnathia stil.
 325 — 320 pr. n. e.
50. Inv. 1162 TABLA 14: 1
 Amfora. Ljevkast otvor, rub uzak horizontalan. Drške oble. Visoka šuplja nožica na širokom postolju. Otvor i vanjska površina firnisani, na rubu otvora je crvena tanka traka, a na nožici široka. Prednja strana je ukrašena. Na vratu nizom plastičnih i žuto bojenih točkica, velikom lepezastom palmetom s pro-

širenim listovima između okomito spuštenih vitica. Trbuh je gusto kaneliran. Kanelure na vrhu oblo završavaju i ispunjene su bijelom bojom.

Firnis crn, nejednako nanesen i jače oljušten. Glina bijela, ukras izveden bijelom, žutom i narandastom bojom, koja je također dosta skinuta.

Visina 0,387 m. širina otvora 0,135 m. širina dna 0,093 m.

Kasni Gnathia stil — rana faza.

320 — 300 pr. n. e.

51. Inv. 1046

TABLA 14 : 2

Vrč. Tijelo cilindrično, prema dnu blago suženo s jače naglašenim ramenima, rub širok, horizontalan, obod trakast, profiliran. Drška široka, trakasta s rebrom po sredini, koljenasto savijena. Dno ravno. Unutrašnjost otvora i vanjska površina firnisani, a pri dnu je široka smeđastocrvena traka. Trbuh je kaneliran, vrat ukrašen ugrišenom bršljanovom viticom s listićima i cvjetovima, na ramenu su tri horizontalne urezane linije između kojih je motiv kratkih valovnica komponiranih u obliku križa. Pri dnu tijela su također tri horizontalne urezane linije.

Firnis crn, tanko i nejednako nanesen, mjestimično posve otpao. Glina svjetlocrvena, ukras izveden bijelom i žutom bojom.

Visina 0,280 m. širina dna 0,078 m.

Kasni Gnathia stil — rana faza.

320 — 300 pr. n. e.

CVA Great Britain, London 1925, fasc. 1, t. 5, 9 i 11.

52. Inv. 1045

TABLA 14 : 3

Vrč. Tijelo cilindrično, prema dnu blago suženo s jače naglašenim ramenima, rub širok horizontalan, obod trakast i profiliran. Drška široka, trakasta s rebrom po sredini, koljenasto savijena. Na dnu tanki profilirani stajajući prsten. Unutrašnjost otvora i vanjska površina firnisani. Trbuh kaneliran, na ramenu su dvije horizontalne urezane linije, a na vratu ugrišena vitica.

Firnis crn, sjajan ali nejednako nanesen i mjestimično otpao. Glina svjetlocrvena.

Visina 0,265 m. širina dna 0,085 m.

Kasni Gnathia stil — rana faza.

320 — 300 pr. n. e.

CVA Great Britain, London 1925, fasc. 1, t. 5, 9 i 11.

53. Inv. 1164

Amfora. Tijelo trbušasto, vrat kratak i širok, rub tanak horizontalan. Male oble drške lučno savijene. Na dnu stajajući prsten. Vanjska površina firnisana, a vrat s prednje strane i ukrašen. Između dva niza krupnijih točkica polegnuta lovorova grana, na ramenu okomiti kratki jezici. Tijelo ima krupnije kanelure, na vrhu oblo završene i ispunjene bijelom bojom. Pri dnu je široka žućkastocrvena traka, na prstenu crna.

Firnis crn, sjajan, ljušti se. Glina svjetlocrvena, ukras izveden bijelom bojom, koja je samo mjestimično sačuvana.

Visina 0,210 m. širina otvora 0,125 m. širina dna 0,084 m.
 Kasni Gnathia stil — rana faza.
 320 — 300 pr. n. e.

54. Inv. 883

TABLA 15 : 1

Vrč. Tijelo trbušasto, trolisni otvor, drška obla lučno savijena. Na dnu stajaći prsten. Unutrašnjost otvora i vanjska površina firnisani, pri dnu tijela i na prstenu je široka smeđastocrvena traka. Trbuh je gusto kaneliran, a vrat ukrašen bršljanovom viticom s listićima i cvjetovima, te s dvije viseće grančice. Firnis crn, sjajan, mjestimično otpada. Glina svjetlocrvena, ukras izveden bijelom i žutom bojom.

Visina 0,181 m. širina dna 0,061 m.

Kasni Gnathia stil — prijelaz rane na srednju fazu.

300 — 290 pr. n. e.

Sličan vrč iz Galipolja, Longo, Vasi Gnathia, fig. 22, no. 18.

55. Inv. 1145

TABLA 15 : 2

Vrč. Tijelo kruškoliko, trolisni otvor, drška obla, lučno savijena, a na otvoru završava zmijskom glavom. Na dnu trakast i profiliran prsten. Cijela površina je ukrašena. Ukras podijeljen na tri pojasa, koji su omeđeni širokim crvenim trakama i tankim ugremenim linijama. Gornji pojas je ispunjen na lijevoj strani s tri okomite a valovito složene tenije i jednom visećom grančicom. Na desnoj strani ukras nije vidljiv, a u sredini stoji golub spuštenih krila. Dva donja pojasa ispunjena su okomitim gusto ugremenim linijama. Unutrašnjost otvora i dio vanjske površine su firnisani, pri dnu tijela i na prstenu firnis nedostaje.

Firnis zelenkastosmeđ, vrlo nejednako i tanko nanesen, mjestimično otpao. Glina žućkastocrvena, ukras izveden bijelom, žutom i tamnocrvenom bojom.

Visina 0,260 m. širina dna 0,062 m.

Kasni Gnathia stil — prijelaz rane na srednju fazu.

300 — 290 pr. n. e.

56. Inv. 716

TABLA 16 : 1,2

Kantaros. Rub ravan. Dvije okomite prstenasto savinute drške. Nožica niska profilirana. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena. Na jednoj strani ispod ruba bogatom bršljanovom granom i pticom u sredini, te vodoravnom uskom trakom, na drugoj s dvije stilizirane palmine grančice koje se sastaju i spajaju bijelim kružićem. Tijelo je gusto kanelirano, a pri dnu ima svjetlosmeđastu široku traku, na nožici užu crnu i niz žutih točkica.

Firnis crn, sjajan. Glina blijedožućkasta, ukras izveden bijelom, žutom i naranđastom bojom.

Visina 0,097 m. širina otvora 0,098 m.

Kasni Gnathia stil — srednja faza.

300 — 290 pr. n. e.

A. Rocco, CVA Napoli, XXIV/III, t. 59,6.

57. Inv. 1023

TABLA 15 : 3

Vrčić. Vrat širok, cilindričan, rub ravan. Drška prstenasta. Nožica niska profilirana. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena. Na vratu, između vodoravnih tanko urezanih linija nizom jajnice, prekinute valovnice, stilizirane borove grančice i sitnih točkica. Na tijelu su guste plitke kanelure, ispod drške urezani kosi križ, a pri dnu i na nožici je široka crvena i crna traka. Firnis crn, nejednako nanesen. Glina svjetlocrvena, ukras izveden bijelom, žutom i tamnocrvenom bojom.

Visina 0,105 m. širina otvora 0,069 m. širina nožice 0,057 m.

Kasni Gnathia stil — srednja faza.

300 — 280 pr. n. e.

Green, Gnathia pottery, t. 21, no. 20; Beazley's Gifts, t. LXIX, no. 509.

58. Inv. 80

TABLA 16 : 3

Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Nožica niska na profiliranom postolju. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena. Ispod ruba nizom točkica između vodoravnih uskih traka, a na tijelu su guste tanke kanelure omeđene sa po dvije vodoravne urezane linije. Na nožici je široka traka bez firnisa.

Firnis smeđastocrn, ljušti se. Glina blijedo ružičasta, ukras izveden bijelom i tamnijecrvenom bojom.

Visina 0,095 m. širina otvora 0,069 m. širina nožice 0,036 m.

Kasni Gnathia stil — kasna faza.

280 — 270 pr. n. e.

59. Inv. 81

TABLA 16 : 4

Skifos. Rub ravan. Dvije oble drške vodoravno položene. Nožica niska na konusnom profiliranom postolju. Cijel je firnisan, vanjska površina ukrašena. Na obje strane ispod ruba vodoravnim bijelim i tamnijecrvenim tankim trakama, te kratkim okomitim jezičcima. Na tijelu su plitko urezane kanelure, omeđene u gornjem i donjem dijelu sa po dvije vodoravne urezane linije. Dno tijela i postolje nisu firnisani.

Firnis smeđast, nejednako nanesen. Glina blijedo žuta, ukras izveden bijelom, žutom i tamnijecrvenom bojom.

Visina 0,095 m. širina otvora 0,070 m. širina nožice 0,040 m.

Kasni Gnathia stil — kasna faza.

280 — 270 pr. n. e.

Fotografije: mr. M. Grčević

POPISI I SADRŽAJ TABLI
DESCRIPTION OF PLATES

Tabla 1	1. Šalica	kat. 4 inv. 201
	2. Šalica	kat. 8 inv. 202
	3. Pelike	kat. 7 inv. 1163
	4. Pelike	kat. 6 inv. 1161
Plate 1	1. Cup-kotyle	
	2. Cup-kotyle	
	3. Pelike	
	4. Pelike	
Tabla 2	1-2. Skifos	kat. 1 inv. 65
	3-4. Skifos	kat. 2 inv. 322
Plate 2	1-2. Skyphos	
	3-4. Skyphos	
Tabla 3	1-2. Skifos	kat. 3 inv. 82
	3-4. Skifos	kat. 5 inv. 84
Plate 3	1-2. Skyphos	
	3-4. Skyphos	
Tabla 4	1-2. Skifos	kat. 9 inv. 70
	3. Skifos	kat. 13 inv. 74
	4-5. Skifos	kat. 12 inv. 64
Plate 4	1-2. Skyphos	
	3. Skyphos	
	4-5. Skyphos	
Tabla 5	1-2. Skyphos	kat. 15 inv. 62
	3-4. Skifos	kat. 10 inv. 72
Plate 5	1-2. Skyphos	
	3-4. Skyphos	
Tabla 6	1. Pelike	kat. 16 inv. 1160
	2. Epihisis	kat. 17 inv. 1019
Plate 6	1. Pelike	
	2. Epichysis	
Tabla 7	1. Skyphos	kat. 11 inv. 71
	2. Skifos	kat. 13 inv. 74
	3. Skifos	kat. 14 inv. 63
	4-5. Skifos	kat. 18 inv. 69
Plate 7	1. Skyphos	
	2. Skyphos	
	3. Skyphos	
	4-5. Skyphos	
Tabla 8	1-2. Šalica	kat. 20 inv. 196
	3-4. Šalica	kat. 22 inv. 75
	5. Skifos	kat. 23 inv. 73
Plate 8	1-2. Cup-kotyle	
	3-4. Skyphos	
	5. Skyphos	
Tabla 9	1. Šalica	kat. 24 inv. 203
	2. Šalica na nožici	kat. 30 inv. 198
	3-4. Šalica na nožici	kat. 31 inv. 199
Plate 9	1. Cup-kotyle	
	2. Stemmed-cup	
	3-4. Stemmed-cup	
Tabla 10	1. Vrč	kat. 33 inv. 703
	2. Vrč	kat. 34 inv. 743
	3. Vrč	kat. 35 inv. 745

Plate 10	1. Oinochoe 2. Oinochoe 3. Oinochoe		
Tabla 11	1,4. Boca 2,3. Skifos	kat. 36 inv. 773 kat. 37 inv. 78	
Plate 11	1,4. Bottle 2,3. Skyphos		
Tabla 12	1. Šalica 2. Vrč 3. Vrčić	kat. 42 inv. 200 kat. 40 inv. 744 kat. 41 inv. 700	
Plate 12	1. Cup-kotyle 2. Oinochoe 3. Oinochoe		
Tabla 13	1. Vrč 2. Skifos 3. Vrčić	kat. 43 inv. 704 kat. 45 inv. 79 kat. 46 inv. 984	
Plate 13	1. Oinochoe 2. Skyphos 3. Mug		
Tabla 14	1. Amfora 2. Vrč 3. Vrč	kat. 50 inv. 1162 kat. 51 inv. 1046 kat. 52 inv. 1045	
Plate 14	1. Amphora 2. Oinochoe 3. Oinochoe		
Tabla 15	1. Vrč 2. Vrč 3. Vrčić	kat. 54 inv. 883 kat. 55 inv. 1145 kat. 57 inv. 1023	
Plate 15	1. Oinochoe 2. Oinochoe 3. Mug		
Tabla 16	1-2. Kantaros 3. Skifos 4. Skifos	kat. 56 inv. 716 kat. 58 inv. 80 kat. 59 inv. 81	
Plate 16	1-2. Kantharos 3. Skyphos 4. Skyphos		

Kratice u katalogu

— Beazley's Gifts	Sir John and Lady Beazley gifts 1912—1966, to the Ashmolean Museum, Oxford 1967.
— CVA	Corpus Vasorum Antiquorum
— Green, Gnathia pottery	J. R. Green, Gnathia pottery in the Akademisches Kunstmuseum Bonn, Mainz 1976
— Green, BICS	J. R. Green, Some painters of Gnathia, Bulletin of the Institute of Classical Studies, no 15, London 1968;
— Green, Gnathian Addenda	J. R. Green, Gnathian Addenda, BICS, no 18, London, 1971
— Longo, Vaši Gnathia	V. Longo, Vaši del tipo di Gnathia nel Museo Civico di Gallipoli, Annali della Facolta di lettere e filosofia Vol. XIV, Bari, 1969
— Rocco, CVA	A. Rocco, CVA Napoli, fasc. XXIV/III
— Trendall, Vaši	A. D. Trendall, Vaši antichi dipinti del Vaticano — Vaši italoti ed etruschi a figure rosse (2 fasc. 1953, 1955)
— Jdl	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institut
— Webster	T. B. L. Webster, Towards a classification of Apulian Gnathia, Bulletin of the Institute of Classical Studies no. 15, London 1968

SUMMARY
 APULIAN VASES OF THE GNATHIA STYLE AT THE ARCHAEOLOGICAL
 MUSEUM IN ZAGREB

Gnathia pottery has been named after the site Egnathia (anc. Gnathia) on the Eastern coast of Apulia where it was found in large number in the middle of the nineteenth century. Subsequent researches have proved that there were other workshops not only in Apulia but elsewhere as well¹.

One might presume that the center of production was situated in Taranto, but Canosa too is also considered as one of the main centers of manufacture.

It is typical for the Gnathia vases that they are polychromous. Ornaments of white, yellow, orange and red, sometimes brown, pink and green colours were applied over the black glaze, giving them a particular decorative charm.

Gnathia vases are chiefly of minor size, because of their style of decoration, unsuitable for the painting of large surfaces. Therefore, vine and ivy tendrils, laurel branches, rosettes, garlands, hanging sprays and wreaths, suspended masks, female heads etc. are frequently depicted. All this befitted their shapes, suitable for use during various symposia.

The vases of Gnathia style were produced in Apulia approximately one hundred years. There are some differences in the dating of the beginning and the end of the manufacture by several authors. For instance, Trendall considers that the production of Gnathia vases began in 370 B.C., Webster on the other hand, thought that they appeared for the first time in 360 B.C. The end of the Gnathia style is set to the second half of the 3rd cent. B.C. by Forti, whereas Webster dates it more precisely with the year 272 B.C. (the fall of Tarentum).

The credit for the classification of the Gnathia vases from the Apulian workshops is particularly deserved by Webster² and Green³, their work having a fundamental value not only with regard to the typology and the chronology, but also for the determination of painter, group of painters and potters, workshops or circles of workshops. Trendall gave also a great contribution to these researches⁴. While studying the paintings on the South Italian vases, he discovered the sources from which the painters of the Gnathia Style have taken the forms, motives and decorative elements. Thus a particularly strong influence of the Late Red-figured Style can be observed during the early phase of Gnathia vases in the shapes and details of drawings. With time, Gnathia Style became more and more independent and the repertory of its decorations more specific.

Although Gnathia vases appeared at the same time as did the vases of Late Red-figured Style, they should not be considered as an inferior variant, but rather they are both complementary.

In the professional literature Gnathia vases are divided into three fundamental groups (I, II, III) i.e. into Early, Middle and the Late Gnathia Styles.

The Early Gnathia Style began in 370 or 360 B.C. and as it has already been pointed out, it is fairly linked with the Late Red-figured Style. Therefore entire

figures appear on some of the vases, while the floral decoration, so predominant in the later periods, plays at first only an inferior role.

The most outstanding master of the Early Gnathia Style was the painter Konnakis who had a large number of collaborators (the Konnakis group). Towards the end of this period (340 B.C.) however a new generation of artists appeared, among whom the "Rose Painter" was particularly eminent. He introduced a new manner of decoration and his floral ornaments were finely and precisely executed. The rosette, which gave him his name, was predominant. He was active around 350 B.C. but continued until 330 B.C., belonging therefore to the early phase of the Middle Gnathia Style.

The second stage of development, namely the Middle Gnathia Style began around 340 B.C. and lasted until 320 or 315 B.C. It is considered as the most complicated one, regarding its interior development and its chronology. Considerable changes occurred during this period in the decoration and forming. Instead of the entire figures appeared only heads amidst a floral ornament or between wings that protude from the florals, surrounded by small birds, plants, flowers or ivy and laurel leaves, while vines with grapes, leaves and tendrils, rosettes and egg-pattern were bequated from the Early Gnathia Style.

Webster and Green have succeeded in selecting a wide range of different painters and workshops⁵ among which predominate: the painter of Lecce 1075, usually considered as the pupil of the "Rose Painter", and who was active between 340—320 B.C; the Dunedin Group with its curly floral decoration and the standard motive of female head between wings (the favorite shapes of vases are bottle and lekythoi); and the Lecce Group 1047 with typical decoration on the upper part of the neck in the shape of clashing waves above a red line, the body being adorned with small branches consisting of dots (Webster's "Dotted Spray" group).

About 320 B.C. the manner of ribbing the surface of certain vases was introduced and was generally applied towards the turn of the century. It indicates a change in the decorative scheme and marks the transition to Late Gnathia Style which partly continued the Middle Gnathia traditions.

This new technique strongly limited the surface used for decoration, deducing it to a narrow zone on the belly, the shoulders and most frequently on the neck. The favourite ornaments are: ivy tendrils, hanging sprays of ivy and laurel, vines, wavy bands, suspended garlands, ribbons, palmettes, rosettes, sometimes female head, a bird, a dove etc.

The Late Gnathia Style lasted until 270 B.C. showing a constant decline in its production quality. Instead of ribs with properly rounded surface and carefully finished tops, with white filling between, wider and shorter grooves appear and later more or less shallow ones, sometimes even only scraped, while the ornaments became more modest.

Webster according to the variety of decoration, divided the vases of Late Gnathia Style into twelve types (RA-RL).

Apulian workshops of Gnathia pottery influenced some other centers of manufacture besides Apulia, yet these centers have neither been explored nor

studied enough. An extensive export of Gnathia vases grew not only throughout Italy, but also beyond its boundaries, namely to Corsica, Spain, the Aegean Islands, the Greek mainland, Cyprus, along the Adriatic Coast, the Eastern Mediterranean, reaching as far as Alexandria in the first quarter of the 3rd cent. B.C.

In the collection of Greek vases of the Archaeological Museum in Zagreb, there are 59 Gnathia vases of various shapes, such as: two amphorae, three pelike, four oinochoae, seven choes, twenty-six skyphoi, eight cupskotyle, three cups with stems, one epichysis, one kantharos, three small jugs or cups and one bottle.

The study of the above mentioned vases has proved that among them there are samples of the Early, Middle and the Late Gnathia Style, as well as from their respective phases. Some vases display the transition style from the Early to the Middle Gnathia.

A considerable number of vases (chiefly skyphoi) belong to the Early Gnathia period. Among the masters, Konnakis and his collaborators and the "Rose Painter" and his workshop are represented (Cat. nos. 1—19). The vases can be dated between 360—340 B.C. approximately.

Four specimens from our collection belong to the "Naples Harp" workshop, which was active in the transition period between the late phase of Early Gnathia and the early phase of Middle Gnathia. (Cat. nos. 20—23).

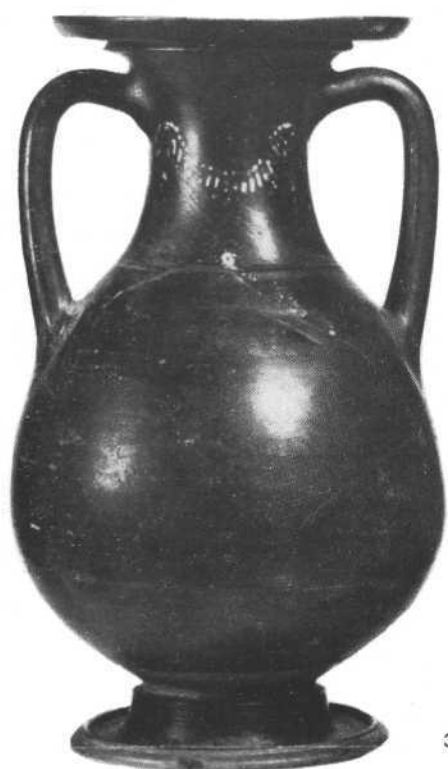
The best represented are the vases of the Middle Gnathia Style, which unable us to follow all phases of development. Roughly they can be dated from 340—320 B.C.

An important number of vases from the early phase of Middle Gnathia display the influence of the "Rose Painter" (Cat. nos. 24—32). Three finely painted jugs with double vine-motive belong to the "Side VVinder" group (Cat. nos. 33—35), whereas the single small bottle could be ascribed to the Dunedin Group (Cat. nos. 36). Three further vases can be included into the "Laurel Spray" group (Cat. nos. 37—39).

The late phase of the Middle Gnathia Style is represented by nine vases of various shapes, mainly decorated with the ivy tendril, lines of dots, tongues etc. (Cat. nos. 40—49).

The Late Gnathia Style is displayed on ten vases belonging to all phases of development. The most usual are the jugs of chous type (Cat. nos. 50—59). Several vases were found in the sites on our coast (Stari Grad on the island Hvar, Lumbarda on island Korčula and Vis). Few of them belong to the Webster RD group, connected with the London F 560 workshop. They can be dated between 320 and 270 B.C.

Although, all Apulian workshops are not represented in the collection of Gnathia vases of our Museum, the specimens discussed, permit us a relatively close look upon the repertory of forms and decoration, the quality of clay and glaze, as well as upon the execution of the Apulian Gnathia pottery from the early to the last phase of the development.

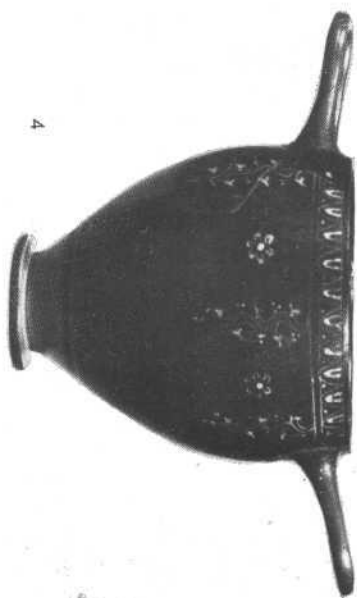

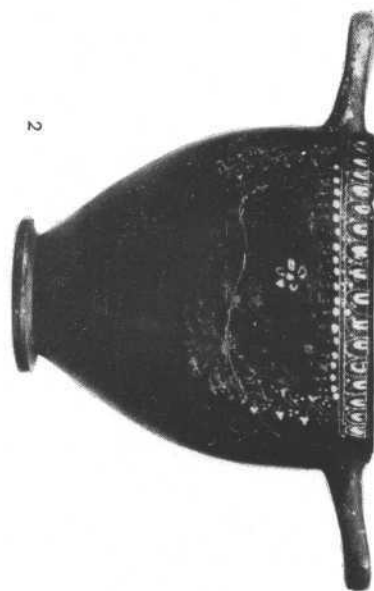
3

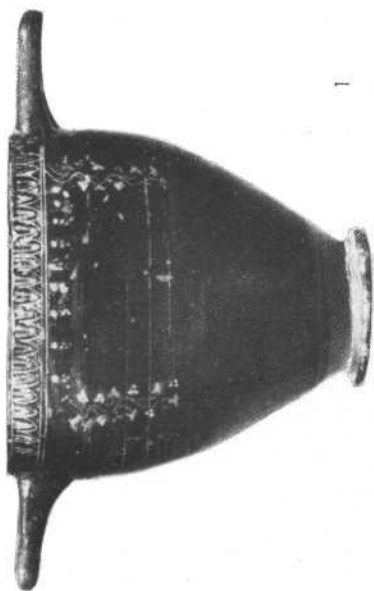
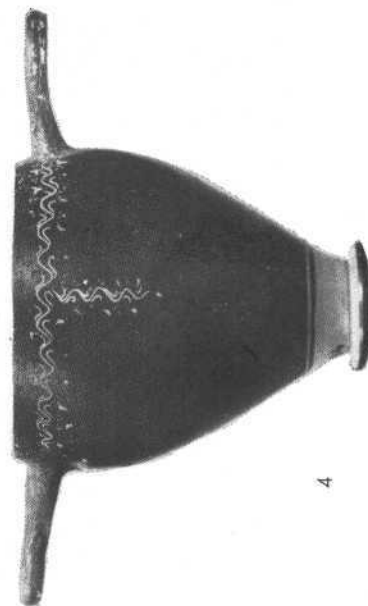
1

4

2

1

2

3

4

5

1

2

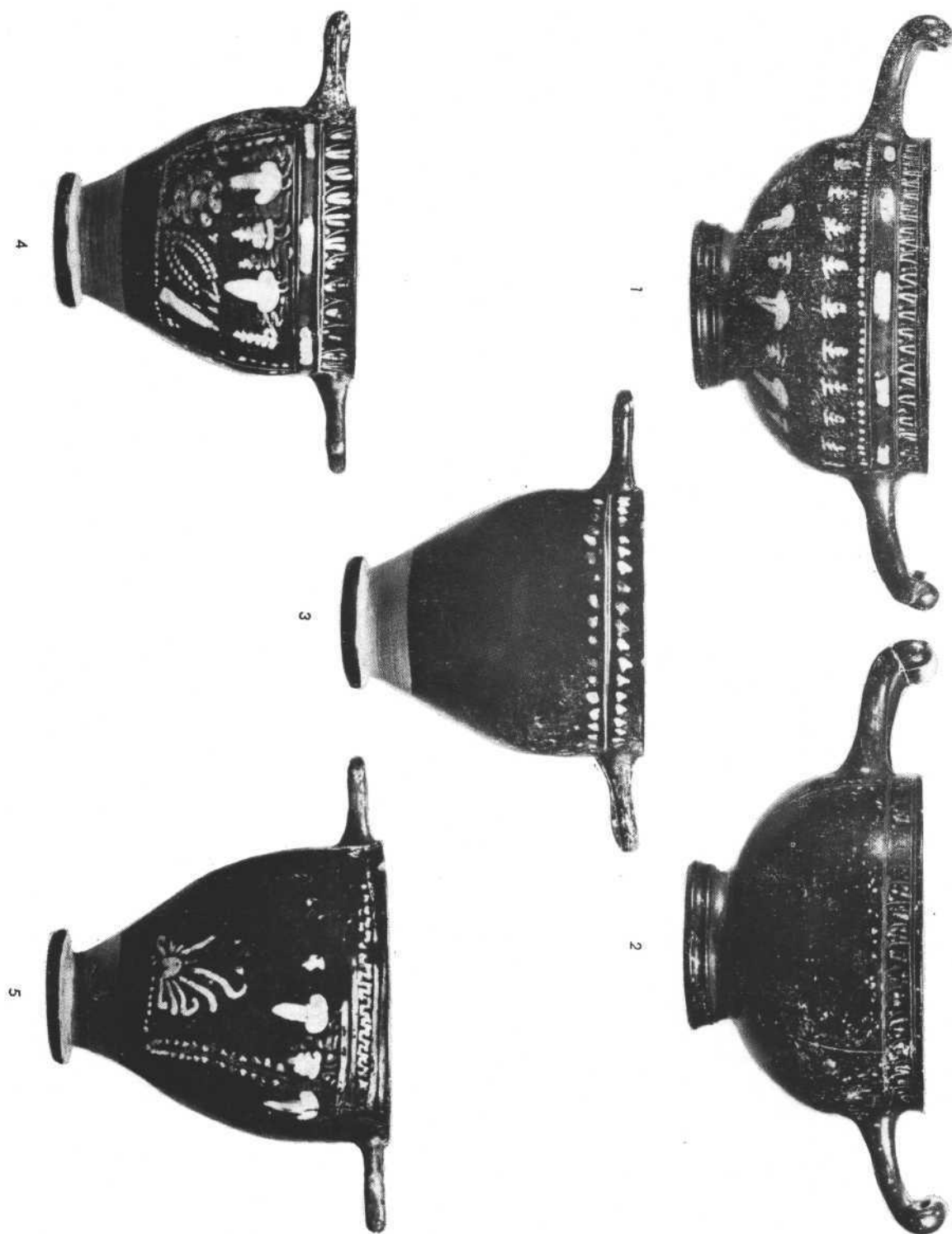
3

4

5

2

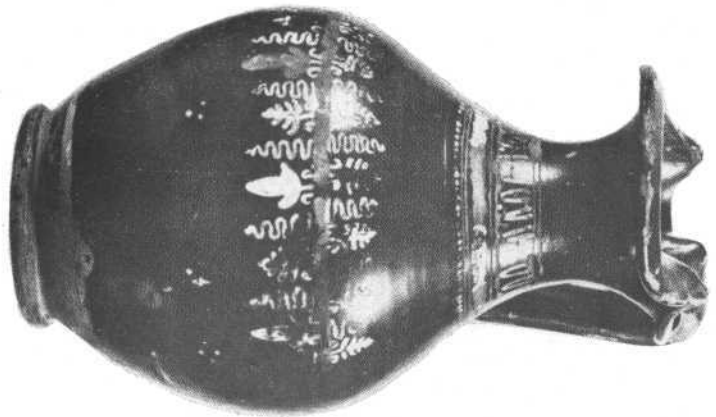
4

1

3

1

2

3

4

1

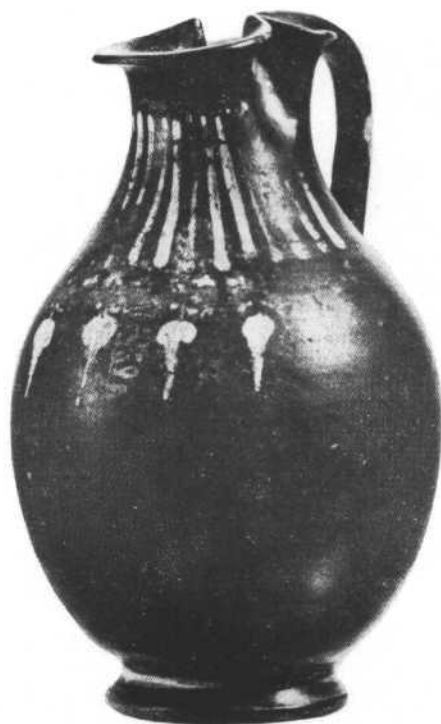

2

3

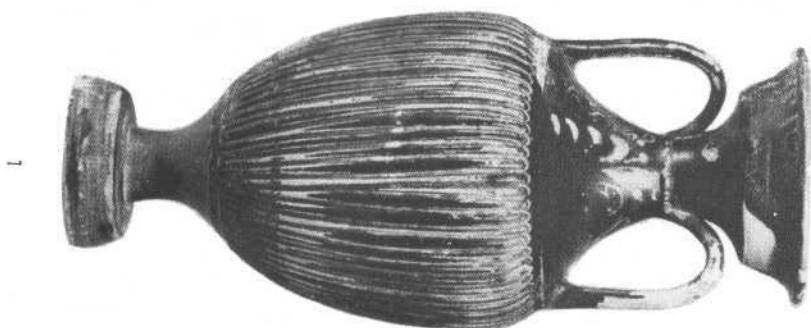
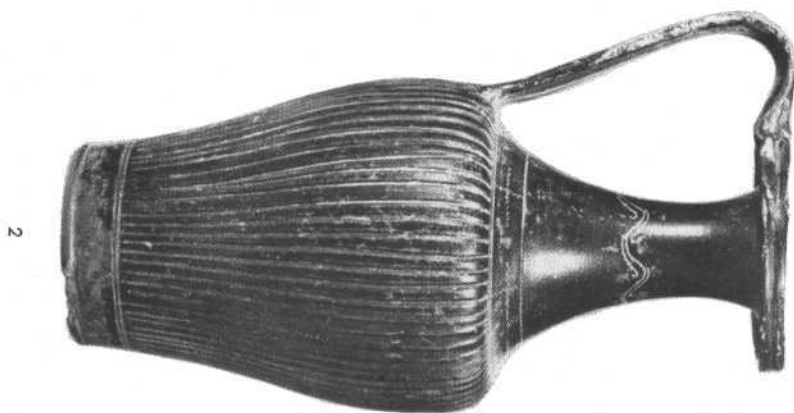
1

2

3

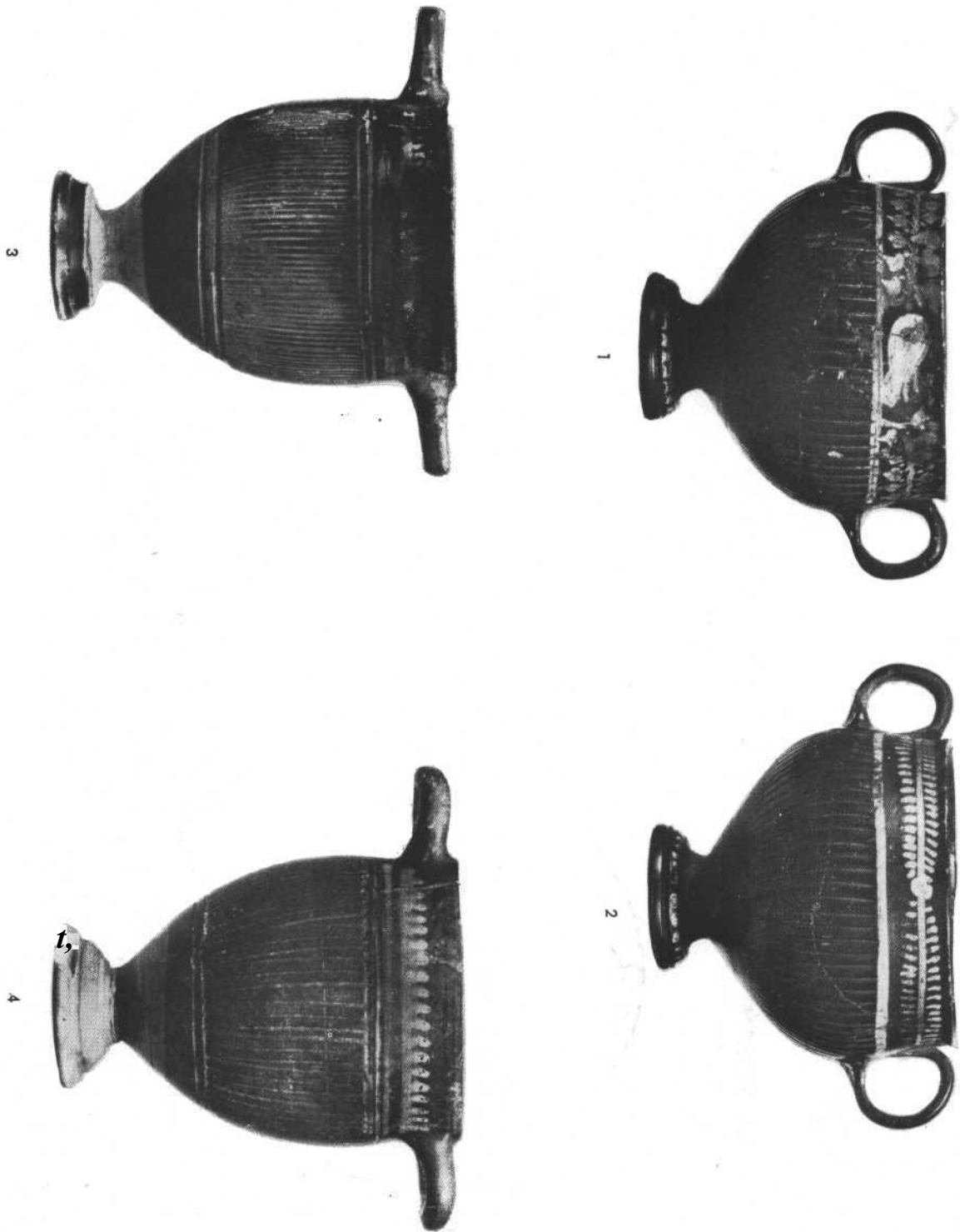
1

2

3

IVAN MIRNIK

Arheološki muzej u Zagrebu

SKUPNI NALAZI NOVCA IZ HRVATSKE

III

SKUPNI NALAZ AFRIČKOG BRONČANOG NOVCA I AĒS RUDE IZ ŠTIKADE

U Štikadi je krajem god. 1976. prilikom iskopavanja otkrivena veća ostava afričkog i drugog brončanog novca, ulomaka brončanih predmeta i grumena bronce. Ostava se, vjerojatno, nalazila skrivena unutar antičke arhitekture, ispod ognjišta. Prema analognim nalazima, ostava iz Štikade zakopana je početkom 1. st. pr. n. e.

Početak ožujka 1973. obaviješten je Arheološki muzej u Zagrebu o nekom većem nalazištu brončanih predmeta, među kojim je bilo i zeleno patiniranog novca i drugih većih predmeta. Nalazište je navodno otkriveno u blizini Gračaca. Ubrzo nakon toga stručna ekipa u sastavu Ružica Drechsler-Bižić i Zdenka Dukac iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, Dragica Iveković iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu i Ivan Mirnik arheolog-konzervator Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, također iz Zagreba, stigla je u Gračac. U Gračacu nitko o spomenutom nalazištu nije ništa znao, pa se moglo tek pretpostaviti da se radilo o neozbiljnoj šali. Ni istraga SUP-a nije dala nikakve rezultate. Međutim, nekoliko godina kasnije zaista je otkriveno veće brončano blago na istom području. Na lokalitetu Ričica u Štikadi kod Lovinca radnici »Geotehne« iz Zagreba kopali su u listopadu 1976. septičku jamu i naišli na antičku arhitekturu. Prema raspoloživim podacima može se zaključiti da je brončana ostava ležala zakopana ispod ognjišta, što potvrđuje i veliki postotak Vatrom oštećenih primjeraka novca. Nakon otkrića nalaz je raspršen, pa se ne može pouzdano kazati koliko je primjeraka novca i grumena bronce nađeno. Jedan dio ostave je Nikola Pleše, radnik »Geotehne« donio u Gradski muzej u Senju, a zatim je zaslužni senjski muzealac i arheolog Ante Glavčić sve predao Muzeju Like u Gospiću. Naknadno su radnici Muzeja Like, Zeljko Centner, Đuro Đordan i Ivica Došen uspjeli na terenu skupiti još nešto materijala. O tome da je dio blaga raspršen govori i činjenica da je osam primjeraka novca dospjelo u Arheološki muzej u Zagrebu, tri u Gradski muzej u Varaždinu, dva su viđena u privatnoj zbirci u Sisku itd.

Cjelokupni materijal Muzeja Like u Gospiću (192 komada) predan je Arheološkom muzeju u Zagrebu na laboratorijsku i znanstvenu obradu u dva navrata, u ožujku 1977, a vraćen 13. svibnja 1980, pa se kolegama iz Muzeja Like i na ovom mjestu zahvaljujem na suradnji. Kod obrade skupnog nalaza iz Štikade veoma su mnogo pomogli Zdenka Dukat, Arheološki muzej u Zagrebu, G. K. Jenkins i M. J. Priče, obojica iz Britanskog muzeja u Londonu, te Paolo Visonà, Kelsey Museum of Art, Ann Arbor, Michigan, S.A.D., pa im se najtoplije zahvaljujem. Također zahvaljujem Marini Šimek, kustosu Gradskog muzeja u Varaždinu na ustupljenom materijalu.

O nalazu iz Štikade već je nekoliko puta pisano u stručnoj literaturi, u najkraćim crtama.¹ Ostava pripada jednoj, u numizmatici i arheologiji već dobro poznatoj i dosta obrađivanoj skupini blaga i pojedinačnih nalaza novca s područja Dalmacije, Zapadne Bosne i Like.² Opća oznaka ove velike grupe je afrički novac (Kartaga, Numidija, Egipat) koji je bio u opticaju istodobno s teškom italjskom valutom (*aes signatum*, *aes grave*). Afrički je novac na isti način i kurentna valuta i vrijedna kovina, uvijek spremna za taljenje i preradu u neki drugi, željeni oblik, te se često nalazi skupa s grumenjem bronce (*aes rude*).

Vrijeme ukopa spomenute skupine ostava datira se većim dijelom između kasnog 2. st. pr. n. e. i ranog 1. st. pr. n. e. To su: ostava iz Gračaca iz god. 1925,³ nekog lokaliteta koje strana literatura zove »Kruinwa« oko god. 1932,⁴ Bosanska Krupa, ostava s kraja 19. st.,⁵ Široka Kula, 1846,⁶ Donji Unac,⁷ veliko blago iz Mazina iz god. 1896,⁸ Obrovac, 1958/59,⁹ Vrankamen, 1887.¹⁰ i Zvonigrad.¹¹

¹ Z. Dukat—I. Mirnik. Skupni nalazi novca od 1936. godine do danas. *Numizmatika*, 6/1978, no. 119; *Coin Hoards*, IV/1978, p. 16, rio. 50; *Coin Hoards*, V/1979, p. 17, no. 57; egipatski novac spominje P. Visonà u: *J. P. Getty Museum, Journal*. 6—7, 1978—79, op. 4.

² K. Kurz. Zum Charakter der Geldwirtschaft im Japodengebiet. Povzetek: O značaju denarnega gospodarstva na japodskem području. *Arheološki vestnik*, 20/1969, 27—34; Z. Dukat—I. Mirnik. Pre-Roman coinage on the Territory of Modern Yugoslavia. *Bulletin of the University of London Institute of Archaeology*, 13/1976, 175—210; I. Mirnik. Coin Hoards in Yugoslavia. *British Archaeological Reports*, 95/1981, pp. 7, 36—49.

³ J. Klemenc. Nalazi novaca u Jugoslaviji 1910—1936. *Numizmatika*, 2—4/1934—36, pp. 126—27, no. 13; B. Saria. Numismatischer Bericht aus Jugoslawien. *Numismatische Zeitschrift*, 60 (N. F. 20)/1927, 12; M. Crawford. Roman Republican Coin Hoards. *The Royal Numismatic Society, Special Publications*, 4/1969, p. 79, no. 145; M. Thompson-O. Morkholm-C. M. Kraay. An Inventory of Greek Coin Hoards. New York: American Numismatic Society, 1973, p. 81, no. 569; I. Mirnik, o. c. 1981, p. 38, no. 24. M. Thompson datira Gračačku ostavu u kasno 2. st. p. n. e., Craw-

ford od 208—c. 180. p. n. e., Klemenc oko god. 100.

⁴ Možda se radi o Krivaji kod Bihaća. *Numismatisches Litteratur-Blatt*, 1934, 2757; E. Pegan, *Argo*, 4—6/1965—67, 34; M. Thompson—O. Morkholm—C. M. Kraay, o. c. p. 81, no. 567; I. Mirnik, o. c. 1981, p. 38, no. 32. M. Thompson datira ostavu u kasno 2. st. p. n. e.

⁵ I. Mirnik, o. c. 1981, p. 38, no. 31.

⁶ Č. Truhelka. Afrikanski novci od tuča (mjedi) nađeni na Vrankamenu kod Krupe. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 1/1889, 41; K. Patsch. Die Lika in der römischen Zeit. Wien 1900, 61; M. Bahrfeldt. Miinzfund von Mazin (Croatien). Berlin 1901, 2863; S. P. Noe. A. Bibliography of Greek Coin Hoards. *American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs*, 78/1937, p. 157, no. 584; K. Kurz, o. c. p. 30; M. Thompson—O. Morkholm—C. M. Kraay, o. c. p. 81, no. 566; I. Mirnik, o. c. 1981, p. 40, no. 43. M. Thompson datira ostavu u kasno 2. st. p. n. e.

⁷ M. Bahrfeldt, o. c. p. 2863; S. P. Noe, o. c. 1937, p. 97, no. 335; K. Kurz, o. c. p. 30; I. Mirnik, o. c. 1981, p. 42, no. 57.

⁸ J. Brunšmid. Našašće italjskih i afrikan- skih novaca u Mazinu. *VHAD*, N. S., 2/1896—97, 42—81; 4/1899—1900, 81—86; 6/1902, 167

Prema sadržaju skupni nalaz iz Švice dao bi se razvrstati na slijedeći način:

Aegyptus	3 komada	(1,80%)
Baetica Hisp.	1 "	(0,59%)
Carthago	51 "	(30,00%)
Macedonia	1 "	(0,59%)
Numidia	106 "	(62,00%)
Roma	2 "	(1,20%)
Incerta	6 "	(3,50%)

Kod ovih se postotaka *aes rude* nije razmatrao. Egipatski je novac do danas pronađen u slijedećim ostavama:

Gračac, 1925. (Ptolomaeus II Euergetes, Ptolomaeus IV Philopator, Ptolomaeus VI Philometor, Ptolomaeus VIII Euergetes II), Široka Kula 1846, Donji Unac, Mazin, 1896. (Ptolomaeus VI Philometor, Ptolomaeus VIII Euergetes II, Ptolomaeus X), Vrankamen, 1887. (Ptolomaeus I Soter, Ptolomaeus III Euergetes, Cleopatra I, Ptolomaeus VIII Euergetes II), te Zvonigrad. Makedonski novac u ovom kompleksu ostava za sada nije bio nađen. Hispanski novac je nađen tek u Gračacu (Castulo Tarraconensis) i Vrankamenu (Emporiae). Novac Betike vrlo je rijedak u našim krajevima — u zagrebačkoj numizmatičkoj zbirci postoji jedan primjerak, po svojoj prilici domaćeg porijekla.¹²

Numidski novac, kovan za vladavine Micipse i njegove braće najčešći je u našim krajevima i pojedinačno i u skupnim nalazima. Nađen je u slijedećim skupnim nalazima: Gračac, »Kruinwa«, Bosanska Krupa, Široka Kula, Donji Unac, Mazin, Obrovac, Vrankamen i Zvonigrad. Kartaškog novca bilo je u Gračacu, »Kruinwi«, Bosanskoj Krupi, Širokoj Kuli, Donjem Uncu, Mazinu, Vrankamenu i Zvonigradu, dok je italaskog i rimskog novca bilo u Gračacu, Širokoj

—170; 8/1905, 186—190; M. Bahrfeldt, o. c. 1900, 2863—2868, 2885—2890, 2898—2916; K. Patsch, o. c. 1900, 52—53; E. J. Haeberlin. *Aes Grave*, Frankfurt, 1910, 16; S. P. Noe, o. c. 1937, pp. 176—177, no. 666; J. Mazard. *Corpus nummorum Numidiae Mauretaniaeque*. Pariš, 1955, pp. 24, 27, 37; G. K. Jenkins-R. B. Lewis. *Carthaginian Gold and Electrum Coins*. *Royal Numismatic Society, Special Publications*, 2/1963, 61, xxi; K. Kurz, o. c. pp. 27—31; M. Crawford, o. c. 1969, pp. 78—79, no. 142; M. Thompson-O. Morkholm-C. M. Kraay, o. c. pp. 88—89, no. 644; I. Mirnik, o. c. 1981, p. 46, no. 76. Villers vrijeme ukopa Mazinske ostave stavlja oko 100. g. p. n. e., Haeberlin u 90. g. p. n. e., Brunšmid i Bahrfeldt oko 89. g. p. n. e., Mazard u 80. g. p. n. e., Thompson u rano 1. st. p. n. e.

⁹ E. Pegan. Najdba numidskih novcev iz okolice Obrovca v srednji Dalmaciji. *VAHD*,

61/1959, 154—155; M. Thompson-O. Morkholm-C. M. Kraay, o. c. p. 81, no. 568; I. Mirnik, o. c. 1981, p. 46, no. 79. M. Thompson smatra da je blago zakopano u kasnom 2. st., a E. Pegan u ranom 1. st. p. n. e.

¹⁰ Č. Truhelka, o. c. 1889; Č. Truhelka. De-ötfund afrikanischer und anderer Bronzemiinzen von Vrankamen bei Krupa. *WMBH*, 1/1893, 148—188; S. P. Noe, o. c. 1937, no. 1169; K. Kurz, o. c. pp. 27—34; M. Crawford, o. c. pp. 79—80, no. 146. I. Mirnik, o. c. 1981, pp. 48—49, no. 93. Dok Crawford ostavu datira vrlo visoko — između 280 i c. 150. g. p. n. e., Villers je stavlja oko 89. g. p. n. e., a Noe oko 81. g. p. n. e.

¹¹ K. Kurz, o. c. 1969, p. 30; I. Mirnik, o. c. 1981, p. 49, no. 100.

¹² Š. Ljubić. *Popis...* Zagreb, 1890, Tab. II, 35.

Kuli, Mazinu i Vrankamenu. *Aes rude* nađen je u ostavama iz Gračaca, Mazina i Vrankamena.

Od egipatskog su novca iz Štikade poznata tri primjerka — jedan koji se može pripisati vladarima od Ptolomeja VI do Ptolomeja VIII (katalog br. 1) i dva primjerka Ptolomeja VIII (145—116. g. pr. n. e.) (br. 2—3). Među brončanim novcem Kartage mogle su se ustanoviti sve tri nominale: vrlo rijetki veliki novci, datirani u kasno 3. ili rano 2. st. pr. n. e., vrlo istrošeni i oštećeni od vatre (br. 5—8), oni srednje veličine, kovani približno između 200. i 146. g. pr. n. e. (br. 9—51), te nekoliko primjeraka malih brončanih novčića kovanih nakon 2. punskog rata (br. 52—54), od kojih je jedan vrlo dobro sačuvan (br. 55).

Jedini makedonski primjerak novca pripada vladavini Filipa V (210—178. g. pr. n. e.), a kovan je možda oko god. 196. (br. 56). Brojni numidski novci mogli su se razvrstati po klasifikaciji koju nam je ostavio J. Mazard.¹³ Većina je kovana za vladavine sinova Masinise (208—148. g. pr. n. e.), Micipse (148—118. g. pr. n. e.), Guluse (148—140. g. pr. n. e.) i Mastanabala (148—140. g. pr. n. e.), premda je jedan primjerak možda s imenom Adherbala (118—112. g. pr. n. e.), sina Micipse i suvladara Hiempsala (118—116. g. pr. n. e.) i Jugurte (118—105. g. pr. n. e.). Kovnica Micipsinog novca djelovala je u njegovoj prijestolnici Cirti.¹⁴ Od Mazardove II serije (novac s legendom od dva slova), II grupe (legenda samo na naličju), prisutna je prva varijanta s punskom legendom *MN* na naličju, smještena ispod trbuha konja koji trči nalijevo, a koja bi trebala značiti *M (cipso) N* (br. 57—67). Kod portreta kralja opažaju se sitne razlike kod interpretacije, dok je konj prikazan s uzdama. Dva se primjerka novca razlikuju po svojoj legendi — jedna se može čitati *HT* (br. 70), a druga ili *HT* ili *AL*, što bi u posljednjem slučaju moglo biti ime Adherbala (br. 71). Također je zastupljena i druga varijanta spomenute grupe, kod koje se na naličju uz legendu *MN* nalazi i simbol, glava Amona (br. 68), ili legenda *MN* i kontramarka smještena na trbuhu konja, koja također predstavlja glavu Amona (br. 69), i treća varijanta s natpisom *GN (Gulussan)*, također na naličju (br. 72).

Dobro je zastupljena i Mazardova III anepigrafska serija, prve grupe — anepigrafski novac, bez simbola i bez kontramarke (br. 73—114). I tu postoje gotovo osjetljive razlike kod interpretacije bradate muške glave na licu i konja na naličju (sa ili bez uzdi i s grivom u sedam pramenova). Ima i primjeraka novca druge grupe — također anepigrafski primjerci, ali sa simbolom ili kontramarkom na reversu. Najčešća je ona s točkom ispod konjskog trbuha (br. 115—159). Radi velike trošnosti i oštećenja novca nije bilo moguće pratiti kalupe pomoću kojih su kovani. Kontramarka je na trbuhu konja kod tri primjerka (br. 159—161), dok jedan cijeli primjerak i jedan ulomak imaju na naličju i točku i kontramarku (br. 162—163). Ostali primjerci veoma su nagorjeli da bi se mogli razvrstati među kartaške, ili među numidske novce (br. 164—169).

¹³ J. Mazard. *Corpus Numidiae Mauretaniaeque*. Pariš 1955.

¹⁴ H. Baldus. *Die Münzprägung der numidischen Königreiche*. U: H. G. Horn — C.

Riiger. *Die Numidier. Reiter und Könige nördlich der Sahara*. Rheinisches Landesmuseum, Bonn, 1979. p. 191.

Među obrađenim primjercima, nađena su dva rimska republikanska novca, *triens* Publija Blazija (c. 172—151. g. pr. n. e.; br. 170) i *as* Marka Atilija Šarana (c. 172—151. g. pr. n. e.; br. 171).

Zanimljivi su i ulomci obrađene bronce (br. 172—175) — jedan od njih je dio nekog, kako se čini, kultnog predmeta, s vegetabilnim ukrasom (br. 172), drugi je komad završetak brončanog kaneliranog stupića (br. 173), a treći trapezoidni okov pojasa s dvije rupice za zakovice i punktiranim ukrasom (br. 174). Četvrti je ulomak brončane trake s ukrašenim rubovima (br. 175). Ostali dio ostave činili su ulomci brončanih sipki (br. 176—177) i grumenje bronce, *aes rude* (br. 178—202).

Najmlađi je dobro sačuvan i rijedak hispanski kov Obulka (c. 125—100. g. pr. n. e.; br. 4), te bi se prema njemu mogao odrediti *terminus post quem* za skrivanje blaga iz Štikade. Urednik *Coin Hoards* kao vrijeme ukopa blaga dao je godinu 79. pr. n. e.,¹⁵ što bi u stvari približno moglo odgovarati pravom stanju. Ukoliko i izuzmemo oštećenja od vatre, trošnost starijih primjeraka novca iz Štikade pokazuje dugi put do Ilirika — i to brodom, o čemu govori i sedamdesetih godina prošlog stoljeća otkrivena ostava numidskog novca u luci Ankone¹⁶ ← i dugo vrijeme u intenzivnom optičaju. Kod novca iz Kartage to bi vrijeme bilo i dulje od stotinu godina. Najmlađi, novac Betike dobro je sačuvan, no nije sasvim nov i mogao je do Ilirika putovati koje desetljeće, pa zato smatramo da bi vrijeme sakrivanja ove ostave moglo biti negdje oko prijelaza iz prvog u drugo desetljeće prvog stoljeća prije naše ere.

¹⁵ *Coin Hoards*, V/1979, p. 17, no. 57.

¹⁶ J. Friedländer. Ueberprägte antike Münzen. *Zeitschrift für Numismatik*, 4/1877, 333.

AEGYPTUS

Ptolomaeus VI Philometor (180—145. pr. n. e.) — Ptolomaeus VIII

1. Av: Glava Zeusa Amona d.; s diademom i cvijetnim ukrasom; biserna kružnica.
Rv: [nTOAEMAI OY BAZIAEnS]. Dva orla stoje na snopu munja; sprijeda rog obilja; biserna kružnica.
(AE, 29 X 30,5 mm, 23,02 g; f Alexandria; Svoronos, I. N. Ta nomisnata tou kratous ton Ptolemaion. Athenai 1904, no. 1424; A. Kroman — O. Markholm. Sylloge nummorum graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum. Egypt: The Ptolemies. Copenhagen 1977, Pl. XI 307; Visonà, P. A Hoard of Ptolemaic Bronze Coins in the J. Paul Getty Museum. The J. Paul Getty Museum Journal, 6-7/1978-79, 158.)

Ptolomaeus VIII Euergetes II (145—116. pr. n. e.)

2. Av: kao gore
Rv: orao raširenih krila 1; lijevo Φ
(AE, 26,5 X 28 mm, 9,62 g; f ; ?Cyprus; Svoronos o.c. no. 1642, 9; Visonà, P. I. c.)
3. Av: glava Zeusa Amona s diademom i cvijetnim ukrasom d; linearna kružnica.
Rv: BAEIAEHZnT] OAEMAI OY EYEP [rETOY. Orao raširenih krila 1. stoji na munji; 1 O
(AE, 27 mm, 10,77 g; f ; ?Cyprus; Svoronos, I. N. o.c. no. 1942 ka; Sylloge nummorum graecorum o.c. Pl. XXI 625; AM Zagreb, gl. inv. knj. br. 617)

BAETICA HISPANIAE

Obulco Porcuna (c. 125—100 pr. n. e.)

4. Av: OBVL CO d. Ženska glava d., s dva niza perli, kosa otraga skupljena u šinjon. Biserna kružnica.
Rv: (iberski: *ur kailu I n e s el tuko*) između dvije crte; gore plug, dolje klas žita. Biserna kružnica.
(AE, 26,5 X 29,5 mm, 16,80 g; -> ; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o.c. Pl. XI, 235; P. R. Franke — H. Kiithmann. Sylloge nummorum graecorum. Deutschland. Staatliche Münzsammlung München. 1 Heft. Nr. 1—432. Hispania. Gallia Narbonensis. Berlin 1968, Taf. 13, 304—5; Untermann, J. Monumenta linguarum hispanicarum. I—II. Wiesbaden 1975, 334, A. 100, -B)

CA RTHAGO ZEUGITANAE

5. Av: glava Tanit s vijencem klasja 1.
Rv: konj stoji d., gore sunčani kolut s ureima; linearna kružnica.
(AE, 45 mm, 95,40 g; f ; Carthago ili Pitalska kovnica. Müller, L.-C. T. Falbe — J. C. Lindberg. Numismatique de l'ancienne Afrique. II. Les monnaies de la Syrtique, de la Byzacène et de la Zeugitane. Copenhagen 1861, no. 131, p. 92; G. K. Jenkins. Sylloge nummorum graecorum. The Royal Danish Collection of Coins and Medals. Danish National Museum. North Africa, Syrtica-Mauretania. Copenhagen, 1969, Pl. 13, nos. 399—400.)
6. Av: kao gore
Rv: kao gore; Pispod konja punska slova.
(AE, 43,5 X 45,5 mm, 91,50 g; f ; Carthago ili Pitalska kovnica. Müller, o.c. 131; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o.c. Pl. 13, 399—400.)
7. Av: kao gore; linearna kružnica.
Rv: kao gore; ispod konja (H)
(AE, 44X46 mm, 99,00 g; f ; Müller, o.c. P132, 137; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o.c. si. Pl. 15, 399—400)
8. Av: kao gore
Rv: kao gore; Pispod konja punska slova.
(AE, 42,5 X 44 mm, 80,40 g; f ; Carthago ili Pitalska kovnica. Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o.c. Pl. 15, 399—400; Müller, o.c. no. 132)
9. Av: glava Tanit s vijencem klasja 1.; biserna kružnica.
Rv: konj ide d.; ispod njega (,)
(AE, 27 X 28 mm, 20,42 g; f ; Müller, o.c. no. 245; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o.c. Pl. 16, no. 411)
10. kao gore
(AE, 27,5 mm, 17,40 g; f)
11. kao gore
(AE, 26,5 X 28 mm, 18,71 g; f)
12. kao gore
(AE, 27 X 28 mm, 17,90 g; f)
13. Av: kao gore; linearna kružnica.
Rv: kao gore.
(AE, 26,5 X 28 mm, 20,71 g; f ; Müller, o.c. ?no. 245; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o.c. si. Pl. 16, no. 411)
14. Av: glava Tanit s vijencem klasja L; Pbiserna kružnica.
Rv: konje ide d.; ispod njega dvije točke.
(AE, 27 X 28 mm, 16,20 g; f ; si. Müller o.c. no. 240; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o.c. si. Pl. 16, 410)
15. Av: kao gore
Rv: kao gore; ispod konja polukružnica s točkom.
(AE, 27 X 29 mm, 19,40 g; f ; Müller o.c. ?no. 242; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o.c. ?Pl. 16, no. 409)

16. Av: kao gore
Rv: konj ide d.
(AE, 28,5X29 mm, 20,15 g; f ; Miiller, o.c. ?no. 242; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o.c. ?P1. 16, no. 409; Gradski muzej Varaždin, knjiga ulaska br. 3116)
  17. kao gore
(AE, 26,5 X 28,5 mm 14,68 g; f ; Varaždin)
  18. kao gore
(AE, 25 X 27 mm, 14,91 g f ;)
  19. kao gore
(AE, 27 X 28 mm, 16,76 g; f ; Arheološki muzej Zagreb, gl. inv. num. knj. br. 617)
  20. kao gore
(AE, 25 X 27 mm, 15,00 g; f)
  21. kao gore
(AE, 27 X 28 mm, 14,40 g; f ; nagoren primjerak)
  22. kao gore
(AE, 29 mm, 18,40 g; ?f)
  23. kao gore
(AE, 25,5 X 27 mm, 16,01 g; t ; naručeni rubovi)
  24. kao gore
(AE, 25,5 X 28 mm, 15,75 g; f)
  25. kao gore
(AE, 28 X 29 mm, 14,90 g; t)
  26. kao gore
(AE, 22,5 X 27,5 mm, 14,42 g; f ; otkrhnut primjerak)
  27. kao gore
(AE, 27 X 28 mm, 18,05 g; f)
  28. kao gore
(AE, 28,5 X 29 mm, 18,21 g; f)
  29. kao gore
(AE, 27,5 mm, 17,20 g; t)
  30. kao gore
(AE, 27,5 mm, 17,01 g; f)
  31. kao gore
(AE, 27 X 28,5 mm, 14,01 g; ?f)
  32. kao gore
(AE, 27 mm, 18,51 g; f)
  33. kao gore
(AE, 27 X 29 mm, 18,21 g; f)
  34. kao gore
(AE, 26 X 27,5 mm, 14,22 g; f)
  35. kao gore
(AE, 27 X 28 mm, 17,51 g; |)
-

36. kao gore
(AE, 29 mm, 18,61 g; f)
37. kao gore
(AE, 27,5 X 28,5 mm, 16,90 g; f)
38. kao gore
(AE, 27 X 28 mm, 17,70 g; f)
39. kao gore
(AE, 25,5 X 27 mm, 17,05 g; t)
40. kao gore
(AE, 27,5 mm, 17,25 g; f)
41. kao gore
(AE, 26 X 27 mm, 16,90 g; f)
42. kao gore
(AE, 28 mm, 18,55 g; t)
43. kao gore
(AE, 24 X 28 mm, 17,21 g; f ; otkrhnut primjerak)
44. kao gore
(AE, 27,5 mm, 16,01 g; f)
45. kao gore
(AE, 27 X 29 mm, 18,60 g; f)
46. kao gore
(AE, 26 X 27 mm, 15,84 g; f)
47. kao gore
(AE, 26 X 27 mm, 16,20 g; f)
48. kao gore
(AE, 28 mm, 17,01 g; f)
49. kao gore
(AE, 25,5 X 28 mm, 19,70 g; f; otkrhnut primjerak)
50. kao gore
(AE, 28,5 mm; 24,00 g; f)
51. Av: kao gore
Rv: ispod konja (?š)
(AE, 27,5 mm, 17,52 g; f; Müller, o. c. ?no. 250; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, ?Pl. 16, no. 413)
52. Av: glava Tanit s vijencem klasja 1.; linearna kružnica.
Rv: konj stoji d., glava okrenuta natrag; ? dolje slovo; biserna kružnica.
(AE, 26 X 27 mm, 6,01 g; f; Müller, o. c. ? p. 99, no. 238; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o. c. ?Pl. 12, no. 305)
53. kao gore
(AE, 21 X 22 mm, 7,01 g; f)
54. Av: kao gore
Rv: konj stoji d., glava okrenuta natrag; Pdolje slovo; biserna kružnica,
graecorum, Copenhagen, o. c. ?Pl. 12, no 320)
(AE, 21 X 22 mm, 6,45 g; f; Müller, o. c. ? no. 233; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o. c. ?Pl. 12, no. 320)

55. Av: glava Tanit s vijencem klasja 1.; linearna kružnica.
Rv: konj stoji d.; d. prednja noga podignuta, glava okrenuta natrag; točka između stražnjih nogu i ispod trbuha; linearna kružnica.
AE, 24 X 25 mm, 9,25 g; f; (S. W. Grose. Fitzwilliam Museum. Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins II. Cambridge 1926, si. 456, 9989; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o. c. si. Pl. 15, nos. 396—6; Arheološki muzej Zagreb, gl. num. inv. knj. no. 617)

MACEDONIA

Philippus V (210—178 g. pne.)

56. Av: glava Helija sa zrakastom krunom d.
Rv: BAEIAEfiZ gore, 0>IAinnOY dolje. Na sredini snop munja; sve u vijencu hrastovog lišća.
(AE, 23 X 25 mm, 11,52 g; J; Grose, o. c. si. p. 75, no. 3640, Pl. 135, 13; Sylloge nummorum graecorum. Grèce. Collection Réna M. Evelpidis Athènes, II. Macédoine-Thessalie-Illyrie-Epire-Corcyre. Louvain 1975, si. Pl. XXXIX, no. 1452; Ranija serija BMC).

NUMIDIA

Micipsa (148—118), Gulussa (148—140) i Mastanabal (148—140)

57. Av: lovorom ovjenčana bradata glava 1.; biserna kružnica.
Rv: konj s uzdama trži 1.; ispod njega ?(punski: MN)
(AE, 25 mm, 12,41 g; ; Miiller, o. c. no 25; Mazard, J. Corpus nummorum Numidiae Mauretaniaeque. Pariš 1955, ?p. 32, no. 23; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o. c. Pl. 20, no. 510.)
58. Av: kao gore
Rv: konj bez uzda, trči 1.; ispod njega (punski: MN).
(AE, 26,5 mm, 14,90 g; f; Miiller, o. c. no. 25; Mazard, o. c. p. 32, no 23; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o. c. Pl. 20, no. 510)
59. ? slično kao br. 57.
(AE, 26 X 27 mm, 11,10 g; f)
60. Kao gore.
(AE, 25 X 26 mm, 11,42 g; f)
61. Kao gore.
(AE, 25 X 27 mm, 15,45 g; f)
62. Kao gore.
(AE, 26,5 mm, 12,50 g; f)
63. Kao gore.
(AE, 25 X 26,5 mm, 12,01 g; f)
64. Kao gore.
(AE, 26 mm, 10,90 g; f)

65. Kao gore.
(AE, 26 X 27 mm, 13,71 g; f)
66. Kao gore.
(AE, 24 X 26 mm; 9,67 g; f)
67. Kao gore.
(AE, 25,5 X 27 mm, 15,91 g; t)
68. Av: lovorom ovjenčana glava bradatog muškarca 1.; biserna kružnica.
Rv: konj trči lijevo, gore Amonova glava, dolje ?(MN)
(AE, 26 mm, 13,40 g; f; Müller o. c. no. 31; Mazard, o. c. p. 33, no. 28;
Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o. c.'pl. 20, no. 517)
69. Av: kao gore.
Rv: konj s uzdama trči 1.; dolje (MN); na trbuhu konja kontramarka: glava Amona 1.
(AE, 27 X 28 mm, 11,55 g; f; Müller, o. c. no 26; Mazard, o. c. p. 33, no. 32;
Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o. c. Pl. 20, no. 514)
70. Av: kao gore
Rv: konj s uzdama trči 1.; ispod trbuha: (punski: ?HT)
(AE, 28,5 mm, 14,80 g; f; Mazard nema; privatna zbirka Sisak)
71. Av: kao gore
Rv: kao gore; ispod trbuha: (punski: HT ili AL)
(AE, 27 mm, 14,74 g; f; Mazard nema; AMZ, gl. num. inv. knj. br. 617)
72. Av: kao gore
Rv: kao gore; ispod trbuha: (punski: GN)
(AE, 26 X 27,5 mm; 13,25 g; f; si. Müller, o. c. no. 30; Mazard, o. c. p. 35,
no. 37)
73. Av: lovorom ovjenčana glava bradatog muškarca 1.; biserna kružnica.
Rv: konj trči 1.
(AE, 26,5 mm, 14,5 g; f; Müller, o. c. no. 21; Mazard, o. c. si. p. 37, no! 45;
Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o. c. Pl. 19, no. 504)
74. Kao gore.
(AE, 26 X 27,5 mm, 12,70 g; f)
75. Kao gore.
(AE, 25 X 26,5 mm, 10,02 g; f)
76. Kao gore.
(AE, 26 X 27,5 mm, 13,70 g; f)
77. Kao gore.
(AE, 25 X 28 mm, 13,50 g; f)
78. Kao gore.
(AE, 25,5 X 28 mm, 14,64 g; f)
79. Kao gore.
(AE, 25 X 26 mm, 14,06 g; f; AMZ, gl. num. inv. knj. br. 617)
80. Kao gore.
(AE, 26 mm, 14,92 g; t)
-

81. Av: kao gore
Rv: konj s uzdama trči 1.
(AE, 26,5 X 27,5 mm, 11,12 g; f; Mazard, o. c. si. p. 37, no. 46; Varaždin br. 3116)
  82. Kao gore.
(AE, 24,5 X 27 mm, 15,21 g; f)
  83. Kao gore.
(AE, 28 mm, 13,75 g; <-)
  84. Kao gore.
(AE, 27 mm, 14,90 g; f)
  85. Kao gore.
(AE, 27,5 mm, 16,40 g; f)
  86. Kao gore.
(AE, 26 mm, 11,16 g; f)
  87. Kao gore.
(AE, 26 X 27 mm, 16,51 g; f)
  88. SI. kao gore.
(AE, 26,5 mm, 11,50 g;t)
  89. SI. kao gore.
(AE, 24,5 X 26 mm, 11,92 g; f)
  90. SI. kao gore.
(AE, 26mm, 11,92g; f)
  91. SI. kao gore.
(AE, 26mm, 11,92 g;f)
  92. SI. kao gore.
(AE, 25 X 27 mm, 12,02 g; f)
  93. Si. kao gore.
(AE, 24 X 26,5 mm, 12,01 g; f)
  94. Si. kao gore.
(AE, 26 X 27 mm, 12,90 g; f)
  95. SI. kao gore.
(AE, 26,5 X 27,5 mm, 15,40 g; f)
  96. Si. kao gore.
(AE, 25 X 26 mm, 10,90 g; f)
  97. SI. kao gore.
(AE, 27,5 mm, 15,01 g; f)
  98. SI. kao gore.
(AE, 24 X 26 mm, 12,71 g; f)
  99. SI. kao gore.
(AE, 23 X 26 mm, 12,40 g; f)
  100. SI. kao gore.
(AE, 26mm, 11,70 g;f)
  101. SI. kao gore.
(AE, 26 X 28 mm, 12,12 g; f)
-

102. SI. kao gore.
(AE, 26,5 mm, 13,60; t)
  103. SI. kao gore.
(AE, 25 X 26 mm, 8,80 g; f)
  104. Si. kao gore.
(AE, 25 X 26 mm, 14,70 g; f)
  105. SI. kao gore.
(AE, 26,5 mm, 13,70 g; f)
  106. Si. kao gore.
(AE, 27 mm, 12,62 g; f)
  107. SI. kao gore.
(AE, 26 mm, 14,10 g; f)
  108. Si. kao gore.
(polovica primjerka —AE, 13,5 X 27 mm, 6,70 g; f)
  109. SI. kao gore.
(AE, 24 X 25 mm, 12,28 g; f)
  110. Si. kao gore.
(AE, 25 X 26 mm, 12,54 g; \)
  111. SI. kao gore.
(AE, 26 mm, 12,90 g; f)
  112. Si. kao gore.
(AE, 25 X 26 mm, 8,64 g; f)
  113. Si. kao gore.
(AE, 23 X 26,5 mm, 12,96 g; f)
  114. Si. kao gore.
(AE, 26,5 mm, 11,64 g;t)
  115. Av: kao gore.
Rv: konj s uzdama trči l.; ispod trbuha točka.
(AE, 24 X 25 mm, 13,78 g; \; Mazard, o. c. p. 38, no. 50; Miiller, o. c. no. 32;
Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o. c. Pl. 19, no. 505—507; AMZ,
gl. num. inv. knj. br. 617)
  116. (AE, 25 X 26 mm, 14,30 g; f; AMZ, gl. num. inv. knj. br. 617)
  117. Kao gore.
(AE, 27 X 27,5 mm, 17,32 g; f; AMZ, gl. num. inv. knj. br. 617)
  118. Kao gore.
(AE, 26 X 27 mm, 12,05 g; f)
  119. Kao gore.
(AE, 26 X 27 mm, 16,72 g; f)
  120. Kao gore.
(AE, 27 X 28 mm, 15,22 g; f)
  121. Kao gore.
(AE, 25 X 27 mm, 14,20 g; t)
  122. Kao gore.
(AE, 27,5 mm, 19,00 g; f)
-

123. Kao gore.
(AE, 26 X 27,5 mm, 14,01 g; f)
  124. Kao gore.
(AE, 25,5 X 27 mm, 14,01 g; f)
  125. Kao gore.
(AE, 26,5 X 28 mm, 14,27 g; t)
  126. Kao gore.
(AE, 24 X 26 mm, 12,61 g; t)
  127. Kao gore.
(AE, 26,5 mm, 14,20 g; f)
  128. Kao gore.
(AE, 25 X 27 mm, 10,75 g; f)
  129. Kao gore.
(AE, 27 mm, 13,20 g; t)
  130. Kao gore.
(AE, 25,5 X 27 mm, 12,35 g; f)
  131. Kao gore.
(AE, 25 X 26,5 mm, 16,06 g; f)
  132. Kao gore.
(AE, 24 X 27,5 mm; f)
  133. Kao gore.
(AE, 26 X 27,5 mm, 13,20 g; f)
  134. Kao gore.
(AE, 23,5 X 26 mm, 13,60 g; f)
  135. Kao gore.
(AE, 25 X 26,5 mm, 17,65 g; f)
  136. Kao gore.
(AE, 26 X 27 mm, 15,00 g; f)
  137. Kao gore.
(AE, 25,5 mm, 14,71 g; f)
  138. Kao gore.
(AE, 26,5 mm, 15,47 g; t)
  139. Kao gore.
(AE, 26,5 mm, 11,22 g; t)
  140. Kao gore.
(AE, 25 X 27 mm, 13,25 g; f)
  141. Kao gore.
(AE, 25,5 X 27,5 mm, 14,05 g; f)
  142. Kao gore.
(AE, 26 X 27 mm, 13,60 g; f)
  143. Kao gore.
(AE, 26 X 27 mm, 14,70 g; t)
  144. Kao gore.
(AE, 26 mm, 14,01 g; f)
-

145. Kao gore.
(AE, 26,5 X 28 mm, 15,02 g; f)
146. Kao gore.
(AE, 26 X 27 mm, 15,60 g; f)
147. Kao gore.
(AE, 24,5 X 25,5 mm, 13,55 g; f)
148. Kao gore.
(AE, 24 X 26 mm, 13,61 g; f)
149. Kao gore.
(AE, 24,5 X 26 mm, 13,86 g; f)
150. Kao gore.
(AE, 26 mm, 15,25 g; f)
151. Kao gore.
(AE, 26 X 27 mm, 13,40 g; f)
152. Kao gore.
(AE, 26 X 27 mm, 19,66 g; f)
153. Kao gore.
(AE, 26 X 27 mm, 13,70 g; f)
154. Kao gore.
(AE, 26 X 28 mm, 17,00 g; f)
155. Kao gore.
(AE, 25 X 26 mm, 12,10 g; f)
156. Kao gore.
(AE, 24 X 25 mm, 12,40 g; f)
157. Kao gore.
(AE, 26,5 mm, 14,20 g; f)
158. Kao gore.
(AE, 27 mm, 15,40 g; f)
159. Av: kao gore.
Rv: konj trči 1.; na trbuhu kontramarka: glava Amona 1.
(AE, 26 X 27 mm, 15,90 g; f; Mazard, o. c. p. 39, no. 55; Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, o. c. Pl. 19, no. 508)
160. Kao gore.
(AE, 25 X 26,5 mm, 12,60 g; f)
161. Kao gore.
(AE, 26,5 X 27 mm, 12,22 g; f)
162. Av: kao gore.
Rv: konj s uzdama trči 1.; ispod trbuha točka, na trbuhu kontramarka:
Amonova glava 1.
(AE, 24,5 X 28 mm, 14,82 g; f; Mazard o. c. p. 39, no. 55)
163. Kao gore.
(ulomak novca — AE, 14,5 X 25 mm, 7,50 g; f)
-

CARTHAGO ILI NUMIDIA

164. (AE, 25 X 27 mm, 16,16 g)
 165. (AE, 27 X 28,5 mm, 11,90 g)
 166. (AE, 23,5 X 24,5 mm, 10,55 g)
 167. (AE, 26,5 X 28 mm, 12,92 g)
 168. (AE, 25 X 30,5 mm, 14,60 g)
 169. (ulomak novca — AE, 10 X 22 mm, 3,60 g)

ROMA

170. Publius Blasio, c. 172—151 g. pne., triens
 Av: glava Minerve s korintskim šljemom s krijestom d.; gore: . . .
 Rv: ROMA dolje; gore P. BLAS; u polju prova broda d.; sprijeda;
 (AE, 22 X 24 mm, 11,80 g; <-; H. A. Grueber. Coins of the Roman Republic
 in the British Museum, I. London 1910, p. 104, no. 791)
171. M. Atilius Saranus, c. 172—151 (c. 172—151 (c. 155—120 g. pne.), as
 Av: Janova glava s lovorvijencem; gore I
 Rv: ROMA dolje; gore M. ATILI; prova broda d.; sprijeda I
 (AE, 29 X 31 mm, 20,30 g; f; Grueber, o. c. p. 93, no. 692)

ULOMCI OBRADENE BRONCE

172. Ulomak vegetabilnog brončanog ukrasa.
 (AE, 22 X 41 X 13 mm, 37,46 g)
173. Ulomak kraja brončanog stupića s kanelurama.
 (AE, 38 X 35 mm, 18,15 g)
174. Okov pojasa trapezoidnog oblika, pomalo savinut, s dvije rupice; na pred-
 njoj strani punktiran ukras: uz rub dvostruka linija točaka, na sredini vo-
 doravna dvostruka cik-cak liija.
 (AE, 53 X 28 mm, 18,80 g)
175. Ulomak brončane trake s ukrašenim rubom: između dva tanka i niska para-
 lelne rebra teče niz punktiranih kružnica.
 (AE, 33 X 29 mm, 7,48 g)

AES RUDE

176. Ulomak brončane šipke.
 (AE, 22 X 21,5 X 8 mm, 33,35 g)
177. Ugao brončane šipke.
 (AE, 30 X 31 X 8 mm, 39, 34 g)

178. Trapezoidalni lijevani savinuti komad bronce sa započetom rupom na širem kraju.

(AE, 48,5 X 44 mm, 92,20 g)

- 179. (AE, 104 X 46 mm , 125,20 g – sastavljen iz dva komada)
- 180. (AE, 64 X 52 X 23 mm , 294,20 g)
- 181. (AE, 64 X 48 X 27 mm , 254,70 g)
- 182. (AE, 68 X 43 X 26 mm , 222,40 g)
- 183. (AE, 36 X 48 X 24 mm , 194,40 g)
- 184. (AE, 44,5 X 42 X 30 mm , 193,70 g)
- 185. (AE, 48 X 34 X 16 mm , 78,40 g)
- 186. (AE, 42 X 37 X 18 mm , 91,00 g)
- 187. (AE, 49 X 37 X 25 mm , 114,20 g)
- 188. (AE, 44 X 30 X 17,5 mm , 59,30 g)
- 189. (AE, 30,5 X 29 X 16,5 mm , 37,40 g)
- 190. (AE, 49,5 X 30 X 22 mm , 94,97 g)
- 191. (AE, 44 X 25 X 17 mm , 57 g)
- 192. (AE, 26 X 25 X 15 mm , 49,90 g)
- 193. (AE, 25 X 25 X 11 mm , 24,50 g)
- 194. (AE, 40 X 21 X 18 mm , 52,35 g)
- 195. (AE, 31 X 19,5 X 10 mm , 33,50 g)
- 196. (AE, 28 X 19 X 9,50 mm ; 25 g) "
- 197. (AE, 21 X 21 X 14 mm , 17,55 g)
- 198. (AE, 32 X 18 X 11 mm , 18,45 g)
- 199. (AE, 25 X 21 X 6 mm , 11,82 g)
- 200. (AE, 42 X 23 X 10 mm , 19,75 g)
- 201. (AE, 29 X 17 X 20 mm , 13,80 g)
- 202. (AE, 18 X 11,5 X 6 mm , 3,90 g)

SUMMARY

COIN HOARDS FROM CROATIA

III

THE HOARD OF AFRICAN BRONZE COINS AND *AES RUDE* FROM ŠTIKADA

In October 1976 several workmen excavating a latrine at a site called Ričica at Stikada near Lovinac in Lika, Croatia, discovered a considerable hoard of bronze coins and *aes rude*. If one may trust the report, the hoard was found concealed beneath a hearth within what looked as ruins of an ancient house. The fact that most of the coins were damaged by the fire speaks in favour of this. Immediately after the discovery the hoard was dispersed, not permitting us to establish its actual size. One of the workmen brought the bulk of the hoard to the local museum at Senj, but the material was immediately passed on to the Museum of Lika at Gospić. Several specimens, particularly the Carthaginian ones the large module were subsequently collected by the museum staff. Eight further specimens were presented to the Numismatic Collection of the Archaeological Museum in Zagreb, three to the Varaždin Museum, whereas many coins must have reached various private collections in Yugoslavia and abroad. Two specimens have been seen in a private collection in Sisak. The entire hoard was left to the Archeological Museum in Zagreb for chemical treatment and for publication.

The Štikada hoard has been mentioned in the literature several times, twice in the *Coin Hoards* (IV/1978, p. 16; V/1979, p. 17). It belongs to the already well-known and much discussed phenomenon of coin hoards and individual finds of African coins (Carthage, Numidia, Egypt) from Dalmatia, Western Bosnia and Lika. There these coins were usually buried together with heavy Italic currency and *aes rude*. Thus a hoard like this represented the usual currency and the same time bullion which could at any time be easily melted down and turned into other objects. These hoards are usually dated to the late 2nd and early 1st cents. B. C. — such as the Gračac, »Kruinva«, Bosanska Krupa, Široka Kula, Donji Unac, Mazin, Obrovac, Vrankamen and Zvonigrad hoards.

The Štikada Hoard contained Egyptian (3 specimens — 1,80%), Baetican (1 specimen — 0,59%), Carthaginian (51 specimens — 30,00%), Macedonian (1 specimen — 0,59%), Numidian (106 specimens — 62,00%), Roman (2 specimens — 1,20%) and six unidentifiable coins (3,50%). *Aes rude* has not been taken into account, nor the difference between the denominations.

Egyptian, Ptolemaic coins have so far been discovered in the Gračac, Široka Kula, Donji Unac, Mazin, Vrankamen and Zvonigrad hoards, while Hispanian coins have been registered at Gračac and Vrankamen only. No Macedonian coins have been found in any similar hoard. The most frequent currency is usually Numidian bronze, minted under Micipsa and his co-rulers, as well as successors — found at Gračac, »Kruinva«, Bosanska Krupa, Široka Kula, Donji Unac, Mazin, Obrovac, Vrankamen and Zvonigrad. Carthaginian coins of various denomi-

nations were present in the hoards of Gračac, »Kruinwa«, Bosanska Krupa, Široka Kula, Donji Unac, Mazin, Vrankamen and Zvonigrad, whereas Italic and Roman coins and bars have been noted at Gračac, Široka Kula, Mazin and Vrankamen.

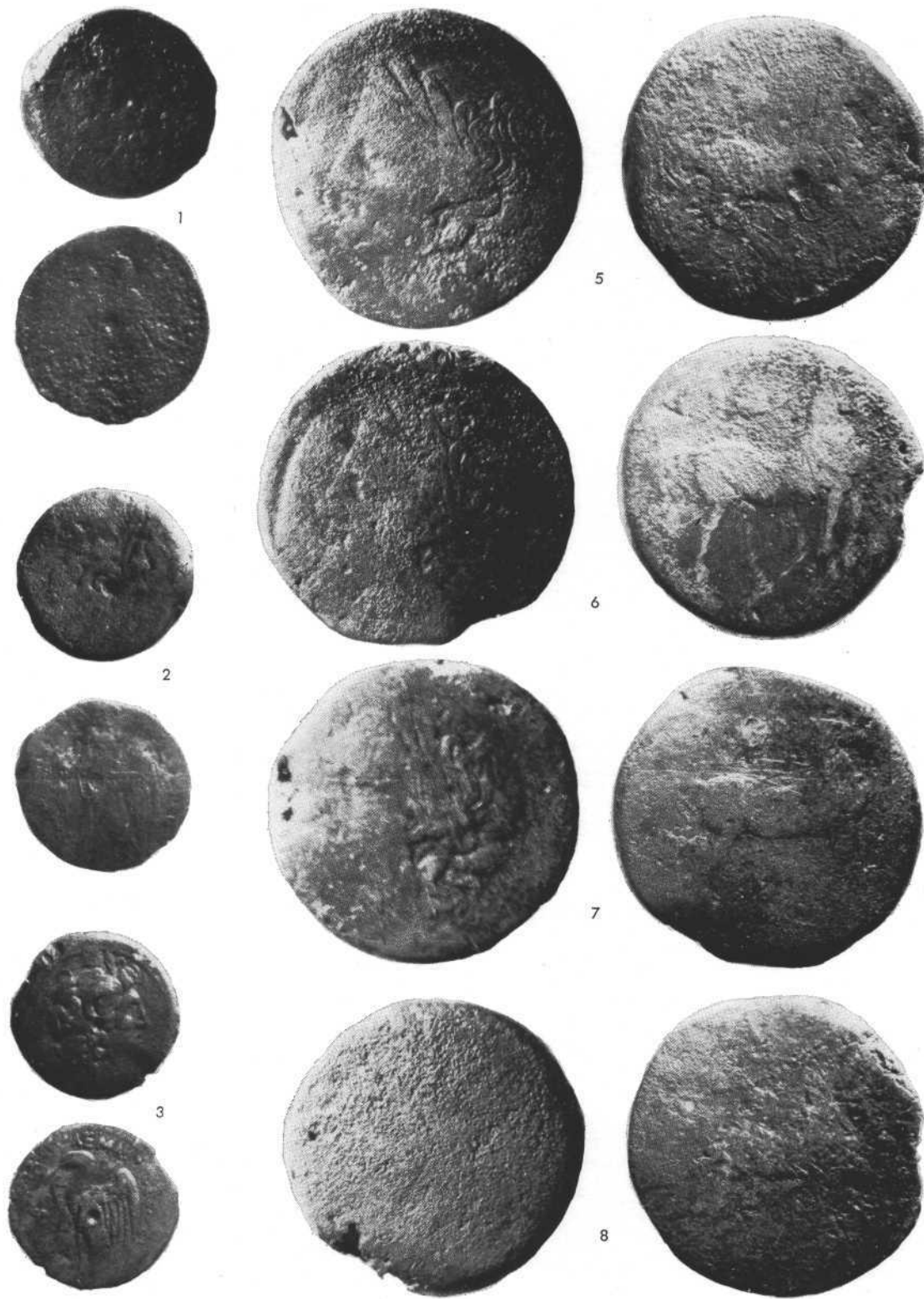
There were three Ptolemaic coins in the Štikada Hoard, one of which could be attributed from Ptolemy VI to Ptolemy VIII (Catalogue No. 1) and two to Ptolemy VIII (nos. 2–3). Three different denominations of Carthage were present, of the rare large module, dated to the late third/early second centuries B.C., very worn and damaged by the fire (nos. 5-8), the medium module, minted between 200 and 146 B.C. (nos. 9-51), also worn and many of them damaged by the heat, as well as the small module, issued probably after the Second Punic War (nos. 52-54), one of which is well preserved (no. 55). The Macedonian coin could be attributed to Philip V (no. 56). As for the numerous Numidian bronze issues, chiefly minted at Cirta, the Numidian capital, by Micipsa, Gulussa and Mastanabal, they have been classified according to the Mazard Corpus (nos. 57-163). Some of them bear the inscription *MN*, one *HT* or *AL*, one *GT*, sometimes there were symbols or countermarks on the reverse (Amon's head). The most frequent among the anepigraphic group is the type with a dot underneath the horse's belly on the reverse, some of which bear a countermark. A few of the coins were too damaged to allow any judgement, the others too worn by the long circulation to allow a more precise analysis. There were also two Roman Republican coins among the rest, one *triens* issued by Publius Blasio, and one *as* struck by Marcus Atilius Saranus, both from the second century B.C. Besides the *aes rude*, there were also several fragments of bronze ornaments in the Štikada Hoard. One of them seems to have been part of a tripod with vegetal decoration, or a similar religious implement. The second is the end of a small fluted bronze column, the third a belt applique with two holes for rivets and decoration. The last is a fragment of a bronze strip with decorated edges.

The most recent coin in the Štikada Hoard is a rare Hispanian issue of Obulco Porcuna, dated between 125 and 100, which could be used as the *terminus post quem* for the deposit. While the other coins show a very long circulation, this one is quite well-preserved, yet not entirely new. Thus it seems likely that the burial date coincides with the end of the first and the early second decade of the first century B.C.

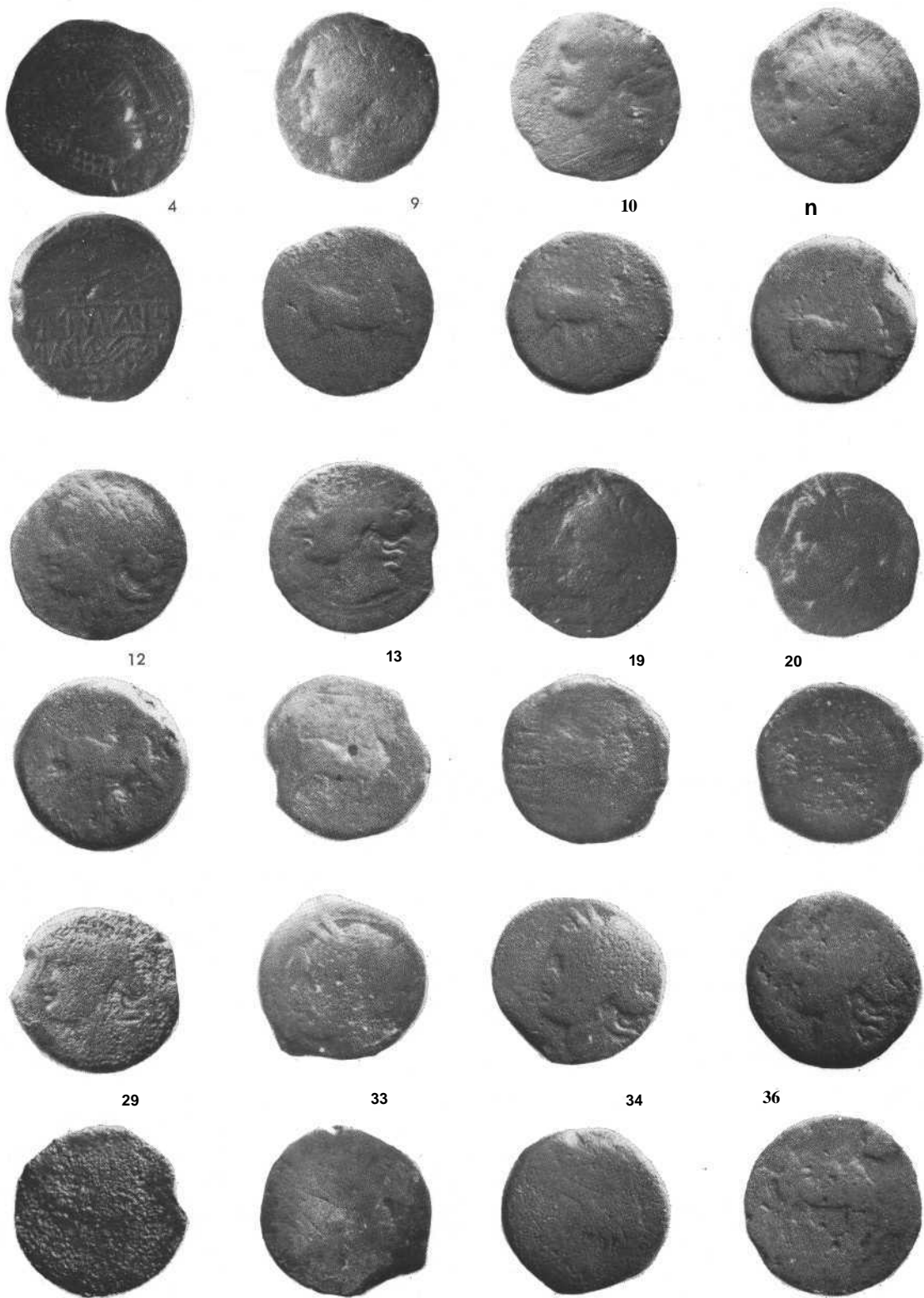
OPIS TABLI DESCRIPTION OF PLATES

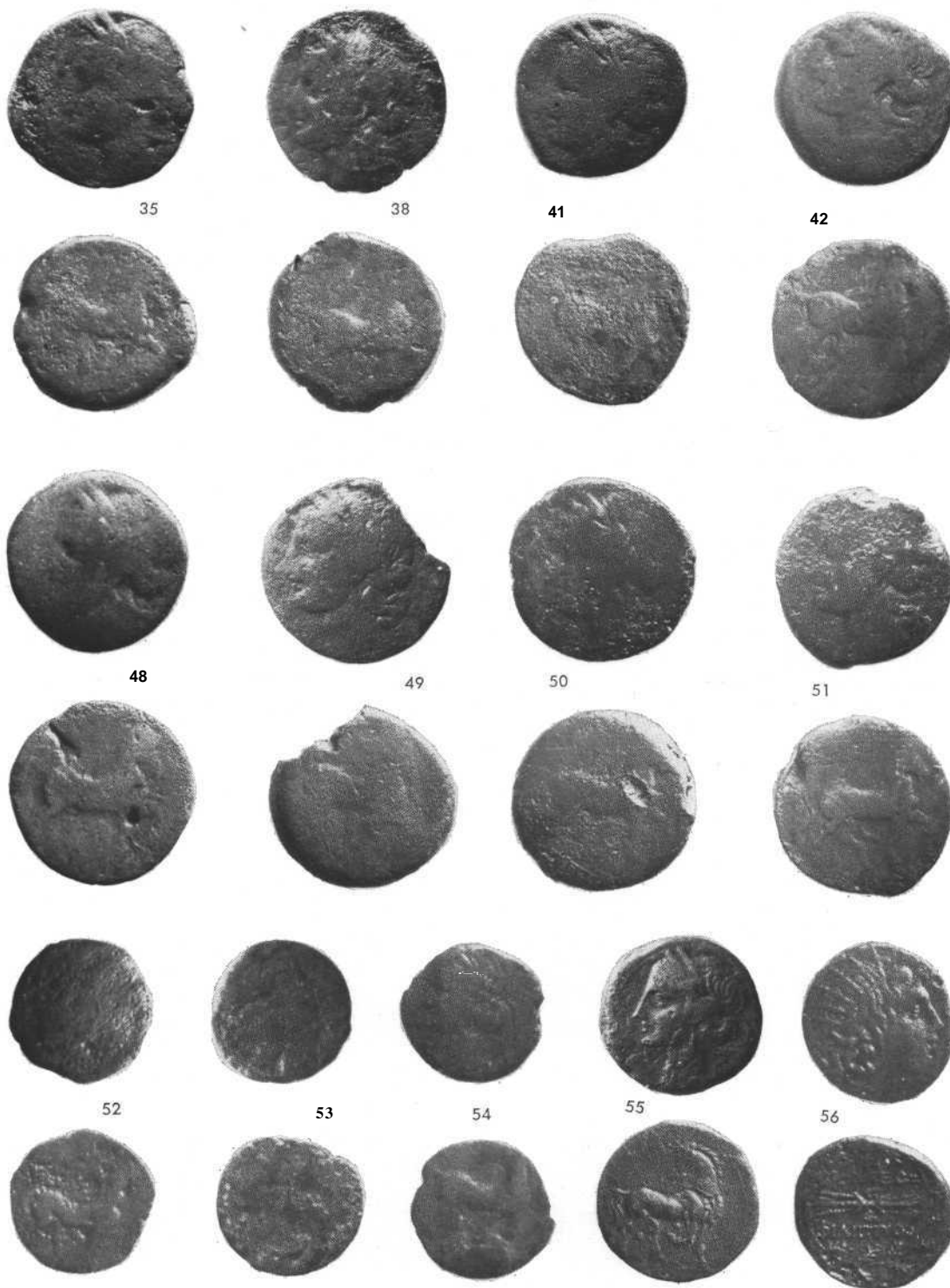
Tabla 1–6
Plates 1–6

Brojevi na tablama odgovaraju tekućini brojevima kataloga.
Plate numbers correspond to those in the catalogue.

60

65

66

68

69

71

72

85

86

94

96

105

129

130

132

133

136

139

142

144

146

147

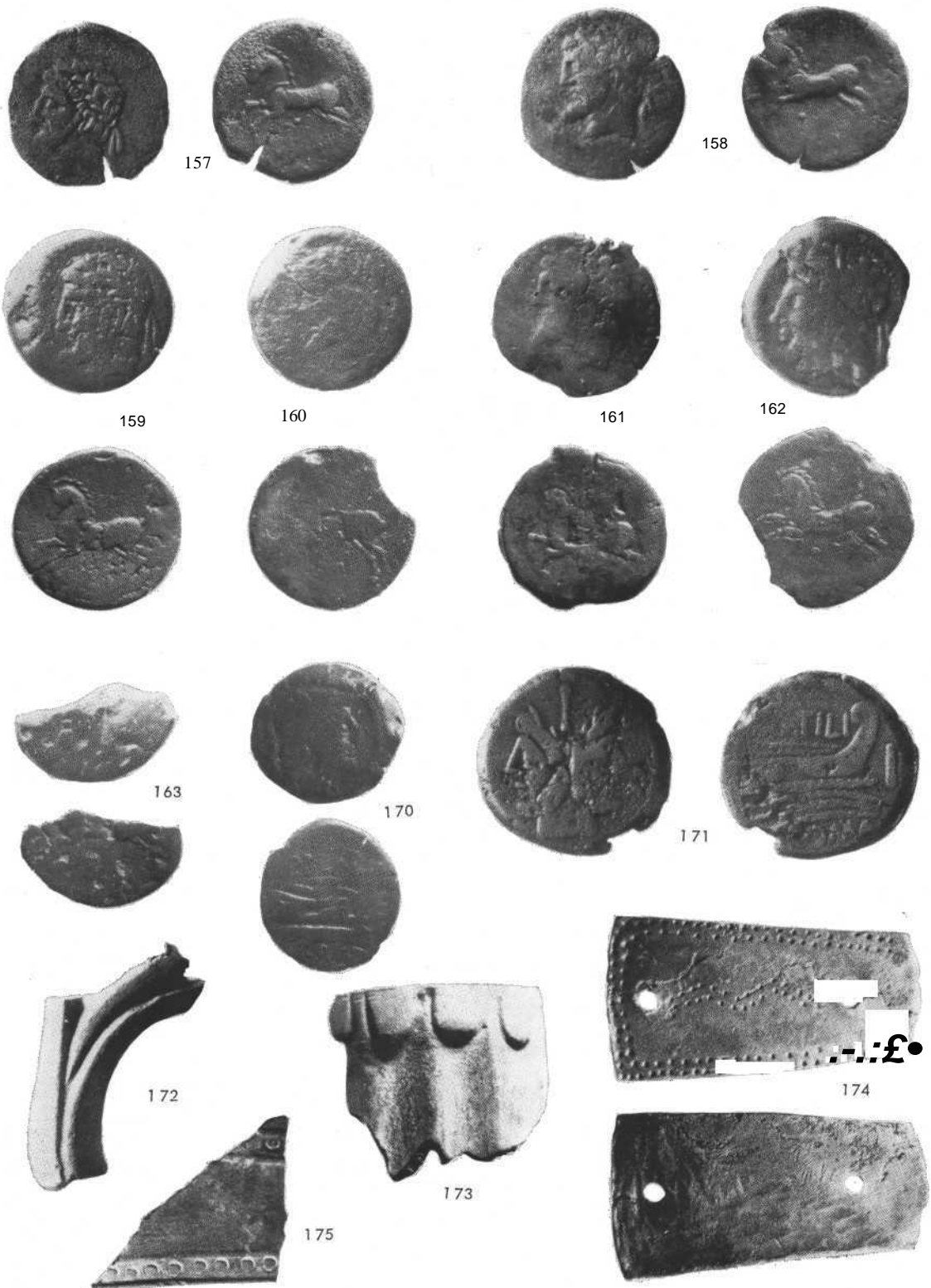

148

156

ZORAN GREGL

Arheološki muzej u Zagrebu

RIMSKI MEDICINSKI INSTRUMENTI IZ HRVATSKE I.

Zbirka rimskih medicinskih instrumenata iz Siska koja se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu, sadrži oko 600 komada različitih instrumenata i spada među veće u Evropi. Podaci o okolnostima nalaženja ovog materijala vrlo su oskudni (čak 60% instrumenata izvađeno je iz Kupe prilikom jaružanja korita rijeke) pa je materijal tipološki obrađen i podijeljen u pet osnovnih skupina: sonde, listolike sonde, žličice, pincete i spatule. Ovi su se instrumenti najčešće koristili u medicini (kod tzv. male kirurgije), no većina autora koji su se bavili ovom problematikom smatraju da su bili višenamjenski tj. upotrebljavali su se i u apotekarstvu, kao toaletni pribor i si. U uvodnom dijelu članak sadrži i kratak pregled istraživanja povijesti medicine antičkog doba u Jugoslaviji, te popis najznačajnijih nalaza te vrste s našeg područja.

O rimskoj medicini općenito može se danas govoriti isključivo na osnovi zapisa koje su nam ostavili antički pisci ili prijepisa srednjovjekovnih pisaca, dok su za proučavanje liječničkog instrumentarija iz tog doba vrlo dragocjeni i arheološki nalazi.¹ Poznato je da su Rimljani znanja o liječenju uglavnom preuzeli od Grka i obogaćivali ga najviše zahvaljujući utjecajima s Orijenta. Gradnjom termi,

¹ U toku izrade ovog članka vrlo spremno su mi svojim savjetima pomogli dr. Ernst Kiinzl, direktor Antičke zbirke Römisch-Germanisches Zentralmuseum u Mainzu i dr.

S. V. kić, ravnatelj Traumatološke bolnice u Zagrebu, na čemu im najsrdačnije zahvaljujem.

vodovoda, kanalizacione mreže i sličnih objekata, podigli su zdravstvenu kulturu na vrlo visok stupanj, a široko je bila razgranata i djelatnost liječnika. Najčešće su tu dužnost obavljali oslobođenici (Grci). Postojali su privatni liječnici, javni, gladijatorski i, dakako, vojnički. To je razlog što se nalazi rimskih medicinskih instrumenata, osim u većim gradovima, najčešće javljaju na limesu. Prisutnost liječnika na našem tlu dokumentirana je između ostalog i natpisima na kamenim spomenicima,² a veliki zdravstveno-liječnički kompleksi Aquae Iasae i dr.) nepo- bitno dokazuju da je briga o zdravstvu na ovom području postojala u toku četiri stoljeća rimske dominacije.

Dosadašnje je istraživanje povijesti medicine naših krajeva u rimsko doba s arheološkog aspekta bilo zanemarivano, pa su spoznaje o toj tematici, temeljene na znanstvenoj obradi materijala, bilo vrlo oskudne. S izuzetkom radova liječnika- -povjesničara medicine: dvije monografije Lavoslava Glesingera,³ i nekoliko manjih rasprava drugih autora razasutih po stručnim časopisima,⁴ u Hrvatskoj arheolozi nisu načinili ni jednu sustavnu objavu rimskih medicinskih instrumenata. Zato smo pokušali na ovom mjestu sakupiti sve najznačajnije dosad publicirane nalaze ove vrste s područja Jugoslavije, kako bi i sisački instrumenti bili lakše razumljivi. Najzanimljivija su svakako četiri liječnička groba, a osim mjesta nalaza, kratko ćemo navesti inventar i dataciju svakog od tih grobova:

1. *K o s t o l a c — Viminacium*; skeletni grob bez bližih podataka o okol- nostima nalaženja; bez datacije:⁵
  - a) amfora
  - b) brončana zdjelica
  - c) staklena posuda
  - d) theca vulneraria
  - e) dvije listolike sonde
  - f) dva auriscalpia
  - g) dvije pincete
  - h) sonda
  - i) spatula

² CIL III 2123, 3834, 10854, 12925, 14727; V 87, 89.

³ L. Glesinger, *Medicina kroz vjekove*, Zagreb 1954 — *Isti*, *Povijest medicine*, Zagreb 1978.

⁴ M. D. Grmek, *Iris Illyrica*, *Liječnički vjesnik* 71/2, Zagreb 1949, 63–64. — *Isti*, *Antikni liječnici na našem teritoriju*, *Liječnički vjesnik* 71/5, Zagreb 1949, 166–168. — *Isti*, *Pregled razvoja medicine u Hrvatskoj od pret-povijesnih vremena do XII stoljeća*, *Iz hr-vitske medicinske prošlosti*, Zagreb 1954, 35–63. — M. D. Grmek — S. Cmelik, *Kemij-ski sastav antikne pilule iz Nina*, *Vjesnik za*

arheologiju i historiju dalmatinsku LIV, Sp-lit 1952, 127–137. — B. Gabričević, *Prilog poznavanju antičke farmacije*, *Farmaceutski glasnik* 11/7–8, Zagreb 1955, 359–362. — M. Nikolanci, *Iris Illyrica*, *Izdanja HAD-a sv. 5*, Split 1980, 155–160.

⁵ N. Gržetić (Dr. Nikolaus Gëržetić), *Über aufgefundenene chirurgische Instrumente des Alterthums in Viminacium (Kostolac in Ser-bien) nebst Anhang iiber die ältesten Be-helfe der Medicin im dienste des Sonnen-cults, Karánsebes, Druck der Diöcesan-Buch-druckerei, 1894.*

2. *Ohrid — okolica*; žarni (?) grob otkopan 1955. g. na lokalitetu Gorica; datacija: kraj 3. i početak 4. st.⁶
- oinochoe
  - skalpel
  - dvije spatule s vretenastim zadebljanjem
  - dvostruka pinceta
3. *Scupi*; skeletni grob br. 174, grobnica zidana od opeka; datacija: sredina 2. stoljeća.⁷
- manja cilindrična kutija
  - pixida
  - dvije sonde
  - zrcalo
  - skalpel
  - dlijeto
  - nož
  - tučak
  - ekarter
  - HADRIANVS
4. *Hercegovina — okolica Stoca*; grob je pronađen u novije vrijeme, tako da nemamo nikakvih podataka o inventaru.⁸

Popis dosad otkrivenih i publiciranih liječničkih grobova Rimskog imperija objavljen je nedavno,⁹ a nama je posebno zanimljiv jedan takav nalaz iz Bavarske u kojem su pronađeni ostaci kožnog etuia ukrašenog pozlatom za čuvanje instrumenata.¹⁰ Grob iz Viminaciuma sadrži thecu vulnerariu — cilindričnu brončanu kutiju u kojoj se držao liječnički instrumentarij,¹¹ dok je grob iz okolice Ohrida nema, pa se može pretpostaviti da je i u ovom slučaju korišten neki organski materijal koji se raspao. Za grob iz Scupija autor smatra da je instrumentarij bio čuvan u drvenoj kutiji.¹²

U vrlo bogatim emonskim nekropolama bilo je više grobova u kojima su pronađeni medicinski instrumenti. Budući da se u ovom slučaju instrumenti javljaju

⁶ V. Lahtov, Slučajen naod na »Gorica« kraj seloto Leskoec Ohridsko, Situla 4, Ljubljana 1961, 57—62.

⁷ I. Mikulčić, Ranorimski skeletni grobovi iz Skupa, Starinar XXIV—XXV/1973—1974, Beograd 1975, 89—102.

⁸ Materijal nije publiciran. Preliminarni izvještaj pod naslovom »Antička nekropola Stoca i okoline« pročitala je V. Atanacković-Salčić iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru na simpoziju Antičke sekcije Saveza arheoloških društava Jugoslavije održanom u Vinkovcima 1981. g.

⁹ F. J. Hassel — E. Kiinzl, Ein römisches Arztgrab des 3. Jahrhunderts n. Chr. aus Kleinasien, Medizin historisches Journal, Band 15, Heft 4, Stuttgart — New York 1980, 403—421.

¹⁰ H. U. Nuber — A. Radnóti, Römische Brand- und Körpergräber aus Wehringen, Ldkr. Schwabmünchen, Jahresbericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege 10/1969, München 1971, 27—49.

¹¹ N. Gržetić, o. c., p. 4.

¹² I. Mikulčić, o. c., p. 92.

pojedinačno uz veći broj drugih grobnih priloga, možemo ih smatrati kozmetičkim priborom bogatijih žena, a ni u kom slučaju liječničkim grobovima.¹³ To su grobovi 11, 239, 486, 639, 764, 767, 833, 863, 937, 1011 i 1080 na nekropoli na današnjoj Titovoj cesti,¹⁴ i grobovi 341, 367, 519, 567, 594, 651 i 732 na sjevernom emonskom groblju.¹⁵ Između brojnih analogija navodimo samo velike nekropole Wederath — Belginum¹⁶ i Regensburg¹⁷ kod kojih se javlja slična situacija.

Među ostalim nalazima ove vrste u Jugoslaviji, posebnu pažnju privlači theca vulneraria iz okolice Sremske Mitrovice.¹⁸ Nalaz se sastoji od brončane kutije cilindričnog oblika u kojoj je bio komplet kirurških instrumenata: skalpel, sonda i tri listolike sonde.¹⁹ Kutija je izvađena iz korita Save prilikom jaružanja rijeke 1962. g., tako da se nije dosad raspolagalo točnijim podacima o okolnostima nalaženja. Rekognosciranjima u novije vrijeme sa sigurnošću je utvrđeno da theca vulneraria potječe iz jednog rimskog građevinskog objekta koji se nalazi na dnu rijeke između sela Sremska Raca i Bosut, 168 kilometru od ušća Save.²⁰ Nalaz možemo usporediti s onim iz Maaseika,²¹ te s kostolačkim (osobito zbog činjenice što se na lokalitetu »Bela crkva« u Sremskoj Raci ubicira vojnički logor koji je postojao u Klaudijevo i Neronovo vrijeme).²²

U ovom radu bit će obuhvaćen samo dio vrlo bogate zbirke antičkih medicinskih instrumenata Arheološkog muzeja u Zagrebu, koja spada među veće u Evropi. Najviše predmeta u ovoj zbirci potječe iz Siska, pa smo smatrali najlogičnijim da sveobuhvatno objavljivanje materijala počnemo s ovim lokalitetom. Siscia (Segestica) najznačajniji je antički lokalitet u kontinentalnom dijelu Hrvatske. Dosad najcjelovitiju sliku o njemu dao je J. Šašel,²³ a u novije vrijeme pomogli su svojim radovima kod upotpunjavanja ovog mozaika R. Košćević,²⁴ S. Vrbano-

¹³ Na usmenom podatku zahvaljujem dr. P. Petru-u.

¹⁴ S. Petru, Emonske nekropole, Katalogi in monografije 7, Ljubljana 1972.

¹⁵ L. Plesničar-Gec, Severno emonsko grobišće, Katalogi in monografije 8, Ljubljana 1972.

¹⁶ A. Haffner, Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum, Trierer Grabungen und Forschungen, Bd. VI/1—3, Mainz 1978.

¹⁷ S. Schnurbein v., Das römische Gräberfeld von Regensburg, Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte, Reihe A — Fundinventare und Ausgrabungsbefunde, Bd. 31, Archäologische Forschungen in Regina Castra — Reganesburg I, Kallmiinz/Opf. 1977.

¹⁸ M. Milošević — P. Milošević, La »theca vulneraria« di Sirmio e i suoi strumenti medici, Pagine di storia della medicina, Anno X/3, Roma 1966.

¹⁹ P. Milošević, Rimski hirurški instrumenti iz okoline Sirmijuma, Zbornik radova XIX

naučnog sastanka, 14—15 decembra 1968, Novi Sad, Beograd 1969. — Isti, Rimski hirurški instrumenti iz okoline Sirmijuma, Acta historicae, pharmaciae, veterinae, Anno IX/I—2, Beograd 1969. — Isti, Antička bronza u Jugoslaviji (Katalog izložbe), Beograd 1969, 275.

²⁰ P. Milošević, Rimski nalazi u Savi kod Sremske Rače, Starinir XXXI, Beograd 1981, 35—41.

²¹ H. Heymans, Eine Hülse mit Arzteinstrumenten aus Maaseik (Belgien), Archäologisches Korrespondenzblatt 9/1, Mainz 1979, 97—100.

²² Milošević, Acta historica ..., p. 277.

²³ J. Šašel, Siscia, Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Suppl. XIV, Stuttgart 1974, 702—741.

²⁴ R. Košćević, Die Werkstätte kräftig profilierter Fibeln in Siscia, Archeologia Jugoslava XVI, Beograd 1979, 51—61. — Ista, Antičke fibule s područja Siska, Zagreb 1980.

vič,²⁵ i M. Zaninović.²⁶ Zbog pomanjkanja sistematskih istraživanja, moguće je sisački materijal (kojeg ima u izobilju) samo tipološki vrednovati. Od oko 600 medicinskih instrumenata, 397 komada pronađeno je prilikom jaružanja Kupe, dok su drugi dospjeli u muzej kupnjom ili kao poklon. Materijal je dopreman u vremenskom razdoblju od 1892. g. do 1926. g. Budući da nema nikakvih bližih podataka o okolnostima nalaženja, izdvojili smo pet najčešće zastupljenih instrumenata koji će kataloški biti obrađeni ovim slijedom:

- a) sonde
- b) listolike sonde
- c) žličice
- d) pincete
- e) špahtli.

Tu smo dodali još tri instrumenta (dvostruka sonda i dvije igle) koji također spadaju u ovu zbirku.

Proučavanjem navedenog materijala došlo se do vrlo zanimljivih zaključaka; tako npr. zapanjujući djeluje činjenica da je većina obrađenog instrumentarija zadržala svoj osnovni oblik sve do današnjih dana.²⁷ Iako je razvitak medicine donio obilje novog, kao i mnogobrojne varijacije postojećeg, sonde, pincete i si. lako su prepoznatljivi i među instrumentarijem suvremenih liječnika. Budući da smo na početku naglasili kako su Rimljani preuzeli znanja o liječenju od Grka, možemo pretpostaviti da je vijek trajanja ovih oblika još i dulji. To je razlog što se navedeni instrumenti, ukoliko ne raspolažemo točnim stratigrafskim podacima ili intaktnim grobnim cjelinama, vrlo teško mogu preciznije datirati.

SONDA (*lat. auriscalpium, njem. Ohrsonde*)

Predstavljaju najveću skupinu predmeta u ovoj zbirci — 325 komada. Sama činjenica da se radi o najbrojnijem instrumentu navodi na zaključak kako se sonda nije upotrebljavala isključivo u medicini, nego je njezina uporabna vrijednost bila višenamjenska. Vrlo često se koristila i kao toaletni instrument, što dokazuju i nalazi u grobovima emonskih nekropola.²⁸ U medicini najčešće služi kao skarifikator (oštrim se vrhom zarezuje koža, da bi se potom pločicom u ranu unosio lijek).²⁹ Pločica sonde, zbog svojih malih dimenzija, vrlo je prikladna za čišćenje rana, a i ušnih kanala.

²⁵ S. Vrbanović, Prilog proučavanju topografije Siscije, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva (Arheološka istraživanja u Zadaru i njegovoj okolini), sv. 6, Zagreb 1981, 187—188.

²⁶ M. Zaninović, Siscia u svojim natpisima, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 6, Zagreb 1981, 201—208.

²⁷ Usmeni podatak dr. S. Vikića. 28 VJ^Jj, nj. 14 j 15.

²⁸ H. Dermger, Die medizinischen Instrumente des Ennser Museums, Forschungen in Lauriacum, Bd. 2, Linz 1954, 144—155.

Instrument je jednostavnog oblika: sastoji se od držača okruglog presjeka i pločice na vrhu. Držać je uvijek zašiljen na kraju³⁰ (izuzetak je sonda na tab. 3 : 6 kod koje se na kraju javlja pravokutno proširenje i sonda na tab. 3 : 1 kod koje je tijelo držača pri vrhu četvrtastog presjeka). Tijelo držača je glatko ili ukrašeno, ali važno je napomenuti da se ukras uvijek javlja na gornjoj polovici tj. bliže pločici. Ukras se najčešće sastoji od nekoliko prstenova ili čvornatih zadebljanja i najvjerojatnije je imao i neku utilitarnu funkciju npr. spriječava da se krv cijedi niz držać, neravna površina onemogućuje klizanje sonde u ruci i si. Ponekad je gornji dio držača tordiran (T. 1 : 5, 7). Pločica je ravna ili žličasto izvedena i u odnosu na držać postavljena je rjeđe okomito (T. 2 : 5, 3 : 7, 8), nego što je malo zavignuta prema unutra (T. 1 : 1—3, 5, 7, 8; 2 : 1—4, 6—8; T. 3 : 1—6). Iz Siska potječe 16 žličastih sondi, a dvije su prikazane na tab. 1 : 6, 8. U zbirci koja se ovdje prvi put objavljuje samo su tri sonde izrađene od kosti³¹ (T. 3 : 7, 8), a sve ostale su brončane. Dužina im varira između 38 i 187 mm, a promjer pločice između 3 i 7 mm. Veći broj je bez patine što je i razumljivo budući da su uglavnom pronalazene prilikom jaružanja korita Kupe 1909—1912. g. Između brojnih analogija izdvajamo samo bogati liječnički grob iz Male Azije u kojem je pronađeno šest sondi, a jedna od njih je raritetna — naime, žličica ima oblik školjke.³²

LISTOLIKE SONDE (*njem. Hohl-Löffelsonde*)

Spada među najčešće korištene medicinske instrumente, i redovit je prilog u liječničkim grobovima.³³ Sisačka zbirka sadrži 95 komada, a ovdje je izdvojeno i obrađeno 24 najkarakterističnijih (kat. 25—38; T. 4 : 1—7; T. 5 : 1—7). Njihova medicinska funkcija prilično je precizno određena: vretenasto zadebljanje na kraju, koje ponekad ima oblik masline (T. 4 : 1) služi za paljenje rana. Žličica na vrhu držača, koja najčešće ima listolik oblik, služi kao podloga kod razrezivanja kože.³⁴ Npr. žličica se uvuče pod kožu, a skalpelom se ona razreže tako da vrh skalpela sjedne u žličicu koja na taj način onemogućuje oštećivanje ostalih unutrašnjih organa. Kod razrezivanja rana žličica je ujedno služila i za otjecanje krvi i gnoja.

Oblik instrumenta je slijedeći: držać može biti gladak (T. 4 : 1), ljuskast (T. 4 : 2), tordiran (T. 4 : 3) ili kaneliran (T. 5 : 3). Sve listolike sonde imaju zadebljanja ili prstenove ispod žličice koji, slično kao i kod sondi, onemogućuju da se krv cijedi niz držać. Pločica s dva zareza, koju imaju pojedine sonde (T. 4 : 4)

³⁰ Th. Meyer-Steinig u. K. Sudhoff, *Geschichte der Medizin im Überblick mit Abbildungen*, Jena 1922 (Abb. 47) — M. Tabanelli, *Lo strumento chirurgico e la sua storia*, Forlì 1958 (Tav. 41) — E. Gurtl, *Geschichte der Chirurgie und ihrer Ausübung*, Erster Band, (T. 11:10) Hildesheim 1964 (Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Berlin 1898) — J. S. Milne, *Surgical instruments in Greek and Roman Times*, (Pl. 19:8) New

York 1970 (First Published London 1907) — Hassel-Künzl, o. c. tab. 4:31—35.

³¹ Kao analogiju navodimo pompejanske auriskalpije koji su najčešće bili izrađeni iz kosti i slonovače (Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Zweiter Band, Stuttgart 1896, 2550).

³² Hassel-Künzl, o. c. p. 410.

³³ N. Gržetić, o. c. tab. I.

³⁴ H. Deringer, o. c. p. 147.

služi za lakše hvatanje instrumenta pincetom. 97% sondi ima zadebljanje na kraju (vretenasto ili oblika masline) i vrlo su rijetki primjerci zašiljenog ili tupog držača (T. 4 : 6; T. 5 : 4). Sve žličice su duguljastog oblika (najčešće listolikog) i neke od njih imaju jasno naznačeno rebro u sredini (T. 4 : 1, 3; 5 : 7).

Dužina im varira od 92 do 170 mm, i izrađene su samo od bronce. Veći dio sondi iz sisačke zbirke izvađen je iz Kupe, pa su bez patine.

ŽLICA (*lat. ligula, njem. Löffel*)

Zbirka sadrži 50 komada, a u ovaj rad uvršteno je 9 najkarakterističnijih i najbolje sačuvanih. Žlica se počela koristiti još u prehistoriji, da bi u antici postala vrlo rasprostranjenim i često korištenim predmetom. Kao materijal za izradu koristila se kost, bronca, željezo i srebro,³⁵ i različite legure. U Bugarskoj je neposredno pred I svjetski rat pronađena jedna takva žličica načinjena od tzv. bijelog metala (69,194 bakra, 23,53% kositra i 7,45% olova).³⁸ Često se brončane žličice presvlače tankim slojem kositra kako bi se zaštitile od štetnog djelovanja medikamenata.³⁷ Iako naš materijal nije podvrgnut takvoj analizi, možemo pretpostaviti da su na taj način izrađene najmanje četiri žličice (T. 6 : 1, 4–6). U medicini su najčešće korištene za nošenje praška i masti, dok su u apotekarstvu, pri spravljanju lijekova, bile gotovo nezamjenjive.

Sve sisačke žličice su okruglog oblika, a promjer im iznosi 17–30 mm. Dužina drška varira između 40 i 111 mm. Izuzetak je oštećena žličica nepravilnog oblika (kat. 42, T. 6:4) za koju se na osnovi analogija može pretpostaviti da je imala zaobljen vrh.³⁸ Osim brončanih,³⁹ u ovaj rad uvrštene su i dvije vrlo lijepe koštane žličice (kat. 46, 47; T. 6 : 8, 9). Vrlo su zanimljiva i dva primjerka (kat. 43, 44; T. 6 : 5, 6) čije su drške željezne, dok je sama žličica presvučena tankim slojem kositra. I za ovaj materijal raspoložemo vrlo oskudnim podacima o okolnostima nalaženja — uglavnom je otkriven prilikom jaružanja Kupe 1909–1912. g.

PINCETE (*lat. vol sella, njem. Pinzette*)

U antičko doba bile su vrlo rasprostranjeni instrumenti. Od 25 komada, koliko sadrži naša zbirka, izdvojeno je deset (T. 7:1–10). Dvostruke pincete, koje su čest prilog u liječničkim grobovima, u Sisku nisu pronađene.⁴⁰ Po Deringeru,⁴¹ pinceta se koristila u slijedećim oblastima:

- a) medicina
- b) kozmetika (osim kao toaletni pribor i kao ukosnica)
- c) tehnička upotreba

³⁵ L. Jacobi, *Das Römerkastell Saalburg bei Homburg von der Höhe*, Homburg 1897, T. 62:5.

³⁶ B. Filow, *Archäologische Funde im Jahre 1912. (Bulgarien)*, *Archäologischer Anzeiger*, Beiblatt zum Jahrbuch des Archäolo-

gischen Instituts, Bd. XXVIII, Berlin 1913, p. 357.

" H. Deringer, o. c, p. 152.

³⁸ L. Jacobi, o. c, T. 62:5.

» M. Tabanelli, o. c, T. 69.

⁴⁰ Lahtov, o. c, T. 8:4.

⁴¹ Deringer, o. c, p. 151.

Kao materijal najčešće se koristi bronca, ali su dosta česte i željezne. Dužina im varira od 52 do 104 mm. Po obliku krakova možemo ih podijeliti na one s ravnim (T. 7:3,9) i malo zavnutim krakovima (T. 7:2,4—7). Ovaj drugi oblik prikladniji je za držanje ostalih instrumenata, dok su ravni krakovi svrsishodniji kod čišćenja rana. Zanimljive su i dvije pincete kod kojih su krakovi koljenasto prelomljeni u ramenima (kat. 55, 56; T. 7:8, 10). I za ove predmete podaci o okolnostima nalaženja su vrlo oskudni: jaružanje Kupe ili dar Lj. Ivkanca.

DVOSTRUKE IGLE (njem. *Doppelnadeln*)

Kao i većina ostalih medicinskih instrumenata, vrlo su funkcionalno napravljene pa se mogu koristiti na oba kraja (kat. 58, 59; T. 8:4,5). Zbog lakšeg držanja držak prve je u sredini zadebljan, dok je kod druge tordiran. Analogiju za drugi primjerak imamo u bogatom grobu iz Male Azije.⁴²

DVOSTRUKA SONDA (njem. *Doppel sonde*)

Korištena je za paljenje rana (kat. 60; T. 8:6), i identičan primjerak također je pronađen u Maloj Aziji.⁴³ Očito je da su Rimljani smatrali vatru jednim od najdjelotvornijih medicinskih sredstava, pa su je i vrlo često koristili. No, pritom se nameće pitanje zagrijavanja instrumentarija i njegovog držanja od strane liječnika prilikom terapije. Velika većina rimskih medicinskih instrumenata je načinjena od bronce, dakle od materijala koji je dobar vodič topline. Iz tog razloga možemo pretpostaviti da je zagrijani instrument bio držan pincetom (što nije naročito spretno) ili da su postojali drveni držači za nasad. U obzir za nasađivanje došli bi samo instrumenti zašiljenog kraja, dok bi oni drugi (npr. kauteri koji na jednom kraju imaju žličicu, a na drugom vretenasto zadebljanje) morali imati sklopive drvene držače.⁴⁴

ŠPAHTLI (*I at. spathomela, njem. Spat el sonde*)

Od 55 komada koliko sadrži sisačka zbirka, izabrano je 21, a zastupljena su sva četiri osnovna tipa:

- a) s pravokutnim pločicama zaobljenih rubova (T. 8:1—3)⁴⁵
- b) s listolikim pločicama i rombičnim proširenjem (T. 9:1—3)⁴⁶

⁴¹ Hassel-Kiinzl, o. c, p. 407.

⁴³ Hassel-Kiinzl, o. c, p. 410.

⁴⁴ Usmeni podatak dr. S. Vikić.

⁴⁵ N. Walke, Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodurum, Limesforschungen 3, Berlin 1965, T. 109:10.

⁴⁶ J. Como, Das Grab eines römischen Arztes in Bingen, Germania 9, Berlin 1952, T. 3:11.

c) s trokutastom pločicom (T. 9:4)

d) s udubljenjem na vrhu, a bez proširenja (T. 9:5—8)

Njihova upotrebna vrijednost bila je višenamjenska:⁴⁷

- medicina
- apotekarstvo
- toaletni pribor
- rekvizit slikara

Većina ovih instrumenata je imala gladak, zašiljen držač (T. 9:4—8; 10:1—10). Rjeđi su primjerci s tupim vrhom (T. 8:1,2; 9:2), ili s vretenastim zadebljanjem na kraju (T. 8:3; 9:1,3). Oblici pločica već su ranije navedeni. Kao materijal za izradu koristi se bronca (T. 8:1—3; 9:1—4; 10:1—10) ili kost (T. 9:5—8). Zanimljivo je primjetiti da svi koštani primjerci, osim jednog,⁴⁸ spadaju po obliku pločice u četvrtu skupinu (udubljenje na vrhu — bez proširenja) pa nam se čini da su to prije svega apotekarski instrumenti.

Dužina varira između 78 i 187 mm, a podaci o okolnostima nalaženja i u ovom su slučaju vrlo oskudni.⁴⁹

⁴⁷ Deringer, o. c, p. 149.

⁴⁸ T. 9:5.

⁴⁹ Sve crteže izradio je akad. slikar V. Glogović, a fotografije D. Šoštarić. Obadvojici najsrdačnije zahvaljujem.

KATALOG

SONDE

1. Bez inv. broja TABLA 1:1; 11 : 1
 Pločica ravna, malo zavinita prema unutra, držak zašiljen, ukrašen s pet prstena i zarezima na zadnjoj strani. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 132 mm, promjer pločice 5 mm.
2. Bez inv. broja TABLA 1 : 2
 Pločica ravna, zavinita prema unutra, držač gladak, na kraju zavinit, pri vrhu ukrašen prstenovima a sa zadnje strane i zarezima. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 92 mm, promjer pločice 3 mm.
3. Bez inv. broja TABLA 1 : 3
 Pločica ravna, ukošena prema unutra, držač gladak, zašiljen. Bronca, bez patine. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 72 mm, promjer pločice 5 mm.
4. Inv. broj 4415 TABLA 1 : 4
 Pločica žličasto izvedena, okomito postavljena na držač, gornji dio držača tordiran. Bronca, bez patine. Jaružanje Kupe 1913. g.
 Mjere: dužina 133 mm, promjer žličice 4 mm.
5. Inv. broj 4415 TABLA 1 : 6
 Pločica žličasto izvedena, okomito postavljena na držač, gornji dio držača tordiran. Bronca, bez patine. Jaružanje Kupe 1913. g.
 Mjere: dužina 112 mm, promjer žličice 4 mm.
6. Inv. broj 4434 TABLA 1 : 5
 Pločica ravna, zavinita prema unutra, držač zašiljen, ukrašen prstenovima i zadebljanjima. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 93 mm, promjer pločice 5 mm.
7. Inv. broj 4434 TABLA 1 : 7
 Pločica ravna, zavinita prema unutra, držač zašiljen, u sredini tordiran. Bronca, patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 162 mm, promjer pločice 8 mm.
8. Inv. broj 4434 TABLA 1 : 8
 Pločica ravna, zavinita prema unutra, držač zašiljen, ukrašen tordiranjem i prstenovima. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 109 mm, promjer pločice 5 mm.
9. Inv. broj 4434 TABLA 2 : 1
 Pločica ravna, zavinita prema unutra, držač zašiljen, ukrašen zarezima samo sa zadnje strane. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 86 mm, promjer pločice 6 mm.

10. Inv. broj 4434 TABLA 2 : 2
Pločica ravna, zavinuta prema unutra, držač gladak, zašiljen. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: dužina 77, promjer pločice 5 mm.
11. Inv. broj 4434 TABLA 2 : 3
Pločica ravna, zavinuta prema unutra, držač zašiljen, ukrašen s četiri para dvostrukih prstenova. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: dužina 125 mm, promjer pločice 5 mm.
12. Inv. broj 4435 TABLA 2 : 4
Pločica ravna, zavinuta prema unutra, držač gladak, zašiljen, pri vrhu zadebljan. Bronca, bez patine. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: dužina 116 mm, promjer pločice 4 mm.
13. Inv. broj 4438 TABLA 2 : 5
Pločica ravna, okomito postavljena, držač zašiljen, pri vrhu ukrašen dvostrukim prstenovima i tordiranjem. Bronca, bez patine. Dar Lj. Ivkanca 1892. g.
Mjere: dužina 95 mm, promjer pločice 5 mm.
14. Inv. broj 4438 TABLA 2 : 6
Pločica ravna, zavinuta prema unutra, držač zašiljen, pri vrhu tordiran. Bronca, bez patine. Dar Lj. Ivkanca 1892. g.
Mjere: dužina 92 mm, promjer pločice 5 mm.
15. Inv. broj 4438 TABLA 2 : 7
Pločica ravna, zavinuta prema unutra, držač zašiljen, pri vrhu tordiran. Bronca, bez patine. Dar Lj. Ivkanca 1892. g.
Mjere: dužina 72 mm, promjer pločice 5 mm.
16. Inv. broj 4438 TABLA 2 : 8
Pločica ravna, zavinuta prema unutra, držač zašiljen, pri vrhu ukrašen prstenovima i križićima sa zadnje strane. Bronca, bez patine. Dar Lj. Ivkanca 1892. g.
Mjere: dužina 130 mm, promjer pločice 4 mm.
17. Inv. broj 4441 TABLA 3:1; 11:2
Pločica ravna, zavinuta prema unutra, držač zašiljen, u gornjem dijelu četvrtasto izrađen i ukrašen. Bronca, patine nema. Jaruzanje Kupe 1912. g.
Mjere: dužina 134 mm, promjer pločice 4 mm.
18. Inv. broj 4563 TABLA 3 : 2
Pločica ravna, zavinuta prema unutra, držač gladak, zašiljen. Bronca. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: dužina 110 mm, promjer pločice 5 mm.
-

19. Inv. broj 4563 TABLA 3 : 3
 Pločica ravna, zavinuta prema unutra, držač gladak, zašiljen, pri vrhu zadebljan. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 115 mm, promjer pločice 5 mm.
20. Inv. broj 4563 TABLA 3 : 4
 Pločica ravna, zavinuta prema unutra, držač gladak, zašiljen, pri vrhu zadebljan. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 113 mm, promjer pločice 5 mm.
21. Inv. broj 4564 TABLA 3 : 5
 Pločica ravna, zavinuta prema unutra, držač gladak, pri kraju malo zavinut. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 57 mm, promjer pločice 4 mm.
22. Inv. broj 6338 TABLA 3 : 6
 Pločica ravna, zavinuta prema unutra, držač gladak, na kraju prelazi u pločasto proširenje. Bronca, patina. Dar Lj. Ivkanca 1892. g.
 Mjere: dužina 70 mm, promjer pločice 5 mm.
23. Inv. broj 7294 TABLA 3 : 7
 Pločica ravna, okomito postavljena na držač koji je gladak i zašiljen, pri vrhu zadebljan. Kost. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 131 mm, promjer pločice 5 mm.
24. Inv. broj 7363 TABLA 3 : 8
 Pločica ravna, okomito postavljena na držač koji je gladak i zašiljen, pri vrhu zadebljan. Kost. Jaružanje Kupe 1912. g.
 Mjere: dužina 119 mm, promjer pločice 5 mm.

LISTOLIKE SONDE

25. Bez inv. broja TABLA 4 : 1
 Držač gladak, na vrhu listolika žličica ispod koje se nalaze tri prstena i jedno zadebljanje, na drugom kraju vretenasto zadebljanje. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 170 mm.
26. Bez inv. broja TABLA 4:2; 11:3
 Držač ljuskast, pri vrhu ukrašen zadebljanjem i urezima u koje je umetana žica, listolika žličica, vretenasto zadebljanje. Bronca, bez patine. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 157 mm.
27. Bez inv. broja TABLA 4:3; 11:4
 Tijelo držača tordirano, pri vrhu završava s dva prstena i listolikom žličicom a pri dnu s tri prstena i vretenastim zadebljanjem. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 161 mm.

28. Inv. broj 4409 TABLA 4 : 4
Držac tordiran, na vrhu listolika žličica a ispod nje pločasto proširenje s dva zareza, na drugom kraju vretenasto zadebljanje. Bronca, fina patina. Jaruzanje Kupe 1912. g.
Mjere: dužina 148 mm.
29. Inv. broj 4439 TABLA 4 : 5
Držac kanaliran, pri vrhu ukrašen s prstenima i zadebljanjem, listolika žličica, vretenasto zadebljanje. Bronca, fina patina. Jaruzanje Kupe 1913. g.
Mjere: dužina 112 mm.
30. Inv. broj 4439 TABLA 4 : 6
Oštećen, držac kaneliran, jedan deblji i dva tanja prstena pri vrhu, listolika žličica prelomljena, vretenastog zadebljanja nema. Bronca, fina patina. Jaruzanje Kupe 1913. g.
Mjere: dužina 126 mm.
31. Inv. broj 4439 TABLA 4 : 7
Držac kaneliran, pri vrhu ukrašen s dva prstena i zadebljanjem, listolika žličica, vretenasto zadebljanje. Bronca, bez patine. Jaruzanje Kupe 1913. g.
Mjere: dužina 140 mm.
32. Inv. broj 4439 TABLA 5 : 1
Držac kaneliran, na vrhu listolika žličica, na kraju vretenasto zadebljanje. Bronca, fina patina. Jaruzanje Kupe 1913. g.
Mjere: dužina 138 mm.
33. Inv. broj 4439 TABLA 5 : 2
Držac gladak, pri vrhu četiri prstena i jedno zadebljanje, listolika žličica, vretenasto zadebljanje. Bronca, bez patine. Jaruzanje Kupe 1913. g.
Mjere: dužina 132 mm.
34. Inv. broj 4439 TABLA 5 : 3
Držac gladak, pri vrhu četiri prstena, listolika žličica, vretenasto zadebljanje. Bronca. Jaruzanje Kupe 1913. g.
Mjere: dužina 130 mm.
35. Inv. broj 4449 TABLA 5 : 4
Držac tordiran, ukrašen spiralno namotanom žicom, na kraju zašiljen, malo oštećena žličica ima listolik oblik. Bronca, bez patine. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: dužina 92 mm.
36. Inv. broj 4470 TABLA 5 : 5
Držac gladak, s jednim zadebljanjem pri vrhu, žličica listolika, vretenasto zadebljanje na kraju držača. Bronca. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: dužina 121 mm.
-

37. Inv. broj 4471 TABLA 5 : 7
 Držac ljuskast s tri prstena i jednim zadebljanjem pri vrhu, žličica listolika, vretenasto zadebljanje na kraju držača. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 168 mm.
38. Inv. broj 4472 TABLA 5 : 6
 Držac tordiran s pločicom na kojoj su dva polukružna zarezna pri vrhu, žličica listolika, vretenasto zadebljanje na kraju držača. Bronca. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina 134 mm.

ŽLIČICE

39. Inv. broj 4401 TABLA 6 : 1
 Oštećena, držač prelomljen, žličica okrugla. Olovo (kositar ?). Jaružanje Kupe 1912. g.
 Mjere: dužina drška 63 mm, promjer žličice 30 mm.
40. Inv. broj 4402 TABLA 6 : 2
 Žličica okrugla, malo oštećena, držač zašiljen, ukrašen s dva prstena. Sa zadnje strane žličice dva zarezna. Bronca, bez patine. Jaružanje Kupe 1909. g.
 Mjere: dužina drška 90 mm, promjer žličice 23 mm.
41. Inv. broj 4402 TABLA 6 : 3
 Žličica okrugla, malo oštećena, držač gladak, zašiljen. Bronca, bez patine. Jaružanje Kupe 1909. g.
 Mjere: dužina drška 97 mm, promjer žličice 20 mm.
42. Inv. broj 4406 TABLA 6 : 4
 Žličica pravokutnog oblika s uvučenim dužim stranama, držač gladak, pri vrhu četvrtasto oblikovan i ukrašen. Žličica olovna, držač od željeza. Jaružanje Kupe 1912. g.
 Mjere: dužina drška 89 mm, dimenzije žličice 9 X 7 mm.
43. Inv. broj 4452 TABLA 6 : 5
 Oštećena, žličica okrugla, držak prelomljen. Žličica od olova (ili kositra), držač od željeza. Jaružanje Kupe 1912. g.
 Mjere: dužina drška 40 mm, promjer žličice 26 mm.
44. Inv. broj 4452 TABLA 6 : 6
 Žličica okrugla, držač gladak, zašiljen. Žličica od olova (ili kositra), držač od željeza. Jaružanje Kupe 1912. g.
 Mjere: dužina drška 111 mm, promjer žličice 25 mm.
45. Inv. broj 5894 TABLA 6 : 7
 Žličica okrugla, sa zadnje strane urezivana, držač gladak, zašiljen. Bronca, bez patine. Darovao Lj. Ivkanec.
 Mjere: dužina drška 100 mm, promjer žličice 17 mm.

46. Inv. broj 7286 TABLA 6:8; 12 : 5
 Žličica okrugla, sa zadnje strane urezivana, držač gladak, bez ukrasa. Kost.
 Nema podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: dužina drška 80 mm, promjer žličice 23 mm.
47. Inv. broj 7286 TABLA 6 : 9
 Žličica okrugla, bez ureza, držač gladak. Kost. Nema podataka o okolnostima
 nalaženja.
 Mjere: dužina drška 47 mm, promjer žličice 20 mm.

PINCETE

48. Inv. broj 4004 TABLA 7 : 1
 Masivna pinceta s dva ravna pojačana kraka, vrh zaobljen. Željezo. Nema po-
 dataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: ukupna dužina 104 mm.
49. Inv. broj 4004 TABLA 7 : 2
 Vrh zaobljen, oba kraka na kraju malo savinuta prema unutra. Željezo. Nema
 podataka o okolnostima nalaženja.
 Mjere: ukupna dužina 74 mm.
50. Inv. broj 4460 TABLA 7 : 3
 Vrh zaobljen, krakovi ravni. Bronca, bez patine. Jaružanje Kupe 1912. g.
 Mjere: ukupna dužina 55 mm.
51. Inv. broj 4460 TABLA 7 : 4
 Vrh zaobljen, oba kraka na kraju malo savinuta prema unutra. Sačuvan je i
 kolut za vješanje. Bronca, nema patine. Jaružanje Kupe 1912. g.
 Mjere: ukupna dužina 87 mm, promjer koluta 21 mm.
52. Inv. broj 4460 TABLA 7 : 5
 Odlično sačuvana pinceta s dva ravna, pri kraju malo zavinuta kraka prema
 unutra, vrh zaobljen. Bronca, patine nema. Jaružanje Kupe 1912. g.
 Mjere: ukupna dužina 71 mm.
53. Inv. broj 4463 TABLA 7 : 6
 Jednostavna pinceta, krakovi malo pojačani, pri kraju zavinuti. Bronca, fina
 patina. Dar Lj. Ivkanca 1892. g.
 Mjere: ukupna dužina 73 mm.
54. Inv. broj 4463 TABLA 7 : 7
 Jednostavna pinceta, krakovi malo pojačani, pri kraju zavinuti. Bronca, fina
 patina. Dar Lj. Ivkanca 1892. g.
 Mjere: ukupna dužina 86 mm.
-

55. Inv. broj 4488 TABLA 7 : 10; 12 : 2
Pinceta s dva ravna kraka, vrh zaobljen, krakovi koljenasto prelomljeni kod ramena. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: ukupna dužina 73 mm.
56. Inv. broj 4489 TABLA 7 : 8
Pinceta s dva ravna kraka, vrh zaobljen, krakovi koljenasto prelomljeni kod ramena. Bronca. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: ukupna dužina 63 mm.
57. Inv. broj 5496 TABLA 7 : 9
Oštećena pinceta ravnih krakova, vrh zaobljen. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: ukupna dužina 52 mm.

DVOSTRUKE IGLE

58. Inv. broj 4451 TABLA 8 : 5
Držač gladak, neukrašen, u sredini zadebljan, zašiljen na oba kraja. Bronca, bez patine. Jaružanje Kupe 1912. g.
Mjere: ukupna dužina 142 mm.
59. Inv. broj 6389 TABLA 8 : 4
Tijelo držača tordirano, oba kraja zašiljena. Bronca, bez patine. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: ukupna dužina 101 mm.

DVOSTRUKA SONDA

60. Inv. broj 4401 TABLA 8 : 6
Držač gladak, neukrašen, na oba kraja vretenasta zadebljanja. Bronca, bez patine. Jaružanje Kupe 1912. g.
Mjere: ukupna dužina 163 mm.

ŠPAHTLI

61. Inv. broj 4407 TABLA 10 : 1
Držač gladak, zašiljen. Na vrhu lopatica trokutastog oblika sa zaobljenim rubovima. Bronca, bez patine. Jaružanje Kupe 1912. g.
Mjere: dužina držača 140 mm, dužina lopatice 47 mm, širina lopatice 10 mm.
62. Inv. broj 4407 TABLA 10 : 2
Isti kao prethodni, bronca, bez patine. Jaružanje Kupe 1912. g.
Mjere: dužina držača 77 mm, dužina lopatice 18 mm, širina lopatice 6 mm.

63. Inv. broj 4407 TABLA 10 : 3
Isti kao prethodni, bronca, bez patine. Jaruzanje Kupe 1912. g.
Mjere: dužina držača 120 mm, dužina lopatice 22 mm, širina 8 mm.
64. Inv. broj 4407 TABLA 10 : 4
Isti kao prethodni, bronca, bez patine. Jaruzanje Kupe 1912. g.
Mjere: dužina držača 125 mm, dužina lopatice 23 mm, širina 13 mm.
65. Inv. broj 4408 TABLA 10 : 5
Držač gladak, zašiljen. Pločica ima oblik lovorovog lista. Bronca, bez patine.
Dar Lj. Ivkanca 1892. g.
Mjere: ukupna dužina 98 mm, širina pločice 9 mm.
66. Inv. broj 4432 TABLA 8 : 1
Držač gladak, neukrašen, pločica ravna, elipsoidnog oblika. Bronca, bez patine.
Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: dužina držača 130 mm, dužina lopatice 95 mm, širina lopatice 20 mm.
67. Inv. broj 4436 TABLA 9:1; 12 : 1
Držač gladak, vretenasto zadebljenje na kraju, pločica listolika s rombičnim proširenjem. Bronca, nema patine. Dar A. Bukvić 1909. g.
Mjere: ukupna dužina 178 mm, širina pločice 13 mm.
68. Inv. broj 4436 TABLA 9 : 2
Držač kaneliran, zadebljanja nema, listolika pločica s rombičnim proširenjem.
Bronca, nema patine. Dar A. Bukvić 1909. g.
Mjere: ukupna dužina 138 mm, širina pločice 13 mm.
69. Bez inv. broja TABLA 9 : 3
Držač gladak, vretenasto zadebljanje na kraju, pločica listolika s rombičnim proširenjem. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: ukupna dužina 164 mm, širina pločice 13 mm.
70. Bez inv. broja TABLA 10 : 9; 12 : 3
Držač gladak, nije zašiljen, na vrhu trokutasto proširenje, malo izdubljeno.
Bronca, bez patine. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: ukupna dužina 124 mm, širina pločice 15 mm.
71. Inv. broj 4437 TABLA 9 : 4
Držač gladak, zašiljen. Pločica trokutastog oblika, malo udubljena, s rupom u sredini. Bronca, nema patine. Dar A. Bukvić 1909. g.
Mjere: ukupna dužina 167 mm, širina pločice 16 mm.
72. Inv. broj 4437 TABLA 10 : 6
Držač gladak, zašiljen, pločica trokutastog oblika, malo udubljena. Bronca, fina patina. Dar A. Bukvić 1909. g.
Mjere: ukupna dužina 138 mm, širina pločice 9 mm.
-

73. Inv. broj 4437 TABLA 10 : 7
Isti kao prethodni, bronca, fina patina. Dar A. Bukvić 1909. g.
Mjere: ukupna dužina 139 mm, širina pločice 10 mm.
74. Inv. broj 4437 TABLA 10 : 8
Isti kao prethodni, bronca, fina patina. Dar A. Bukvić 1909. g.
Mjere: ukupna dužina 139 mm, širina pločice 14 mm.
75. Inv. broj 4452 TABLA 8 : 2
Držak gladak, neukrašen, pločica pravokutna s zaobljenim rubovima. Bronca, nema patine. Jaružanje Kupe 1912. g.
Mjere: ukupna dužina 128 mm, širina pločice 10 mm.
76. Inv. broj 4462 TABLA 8 : 3
Držak gladak, željezo, vretenasto zadebljanje na kraju. Pločica ima oblik nepravilne elipse, bronca, fina patina. Darovano 1904. g., potječe iz Kupe.
Mjere: dužina drška 90 mm, dužina pločice 63 mm, najveća širina pločice 8 mm.
77. Inv. broj 4478 TABLA 10 : 10
Držak gladak, zašiljen. Pločica ravna, listolika. Bronca, fina patina. Nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: ukupna dužina 110 mm, širina pločice 6 mm.
78. Inv. broj 7287 TABLA 9 : 7
Držak gladak, zašiljen, na vrhu malo proširen i izdubljen pa tvori malu žličicu. Kost, nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: ukupna dužina 103 mm.
79. Inv. broj 7310 TABLA 9 : 6
Isti kao prethodni, kost, nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: ukupna dužina 129 mm.
80. Inv. broj 7310 TABLA 9 : 8
Isti kao prethodni, kost, nema podataka o okolnostima nalaženja.
Mjere: ukupna dužina 86 mm.
81. Inv. broj 7347 TABLA 9:5; 12:4
Oštećen, držak gladak, prelomljen, na vrhu malo proširen i izdubljen. Kost. Kupljen od H. Lederera, potječe iz Kupe.
Mjere: ukupna dužina 78 mm, širina žličice 12 mm.
-

POPIS I SADRŽAJ TABLI
VERZEICHNIS UND INHALT DER TAFELN

Tabla 1

Tafel 1

1 — kat. 1; 2 — kat. 2; 3 — kat. 3; 4 — kat. 4; 5 — kat. 6; 6 — kat. 5; 7 — kat. 7; 8 — kat. 8

Tabla 2

Tafel 2

1 — kat. 9; 2 — kat. 10; 3 — kat. 11; 4 — kat. 12; 5 — kat. 13; 6 — kat. 14; 7 — kat. 15;
8 — kat. 16

Tabla 3

Tafel 3

1 — kat. 17; 2 — kat. 18; 3 — kat. 19; 4 — kat. 20; 5 — kat. 21; 6 — kat. 22; 7 — kat. 23;
8 — kat. 24

Tabla 4

Tafel 4

1 — kat. 25; 2 — kat. 26; 3 — kat. 27; 4 — kat. 28; 5 — kat. 29; 6 — kat. 30; 7 — kat. 31

Tabla 5

Tafel 5

1 — kat. 32; 2 — kat. 33; 3 — kat. 34; 4 — kat. 35; 5 — kat. 36; 6 — kat. 38; 7 — kat. 37

Tabla 6

Tafel 6

1 — kat. 39; 2 — kat. 40; 3 — kat. 41; 4 — kat. 42; 5 — kat. 43; 6 — kat. 44; 7 — kat. 45;
8 — kat. 46; 9 — kat. 47

Tabla 7

Tafel 7

1 — kat. 48; 2 — kat. 49; 3 — kat. 50; 4 — kat. 51; 5 — kat. 52; 6 — kat. 53; 7 — kat. 54;
8 — kat. 56; 9 — kat. 57; 10 — kat. 55

Tabla 8

Tafel 8

1 — kat. 66; 2 — kat. 75; 3 — kat. 76; 4 — kat. 59; 5 — kat. 58; 6 — kat. 60

Tabla 9

Tafel 9

1 — kat. 67; 2 — kat. 68; 3 — kat. 69; 4 — kat. 71; 5 — kat. 81; 6 — kat. 79; 7 — kat. 78;
8 — kat. 80

Tabla 10

Tafel 10

1 — kat. 61; 2 — kat. 62; 3 — kat. 63; 4 — kat. 64; 5 — kat. 65; 6 — kat. 72; 7 — kat. 73;
8 — kat. 74; 9 — kat. 70; 10 — kat. 77

Tabla 11

Tafel 11

1 — kat. 1; 2 — kat. 17; 3 — kat. 26; 4 — kat. 27

Tabla 12

Tafel 12

1 — kat. 67; 2 — kat. 55; 3 — kat. 70; 4 — kat. 81; 5 — kat. 46

ZUSAMMENFASSUNG DIE RÖMISCHEN MEDIZINISCHEN INSTRUMENTE AUS KROATIEN I.

Die bisherigen Forschungen der Medizingeschichte auf dem Gebiet Jugoslawiens aus der römischen Zeit¹ war archäologisch gesehen vernachlässigt, und unsere Erkenntnisse über diese sich an der wissenschaftlichen Bearbeitung des Materials gründende Thematik waren sehr spärlich. Mit der Ausnahme von Arbeiten der Ärzte, die zugleich auch Medizingeschichtler waren, und zwar: zweier Monographien von Lavoslav Glezinger,³ und einiger kleineren Abhandlungen anderer Autoren in den verschiedenen Fachzeitschriften,⁴ gab es in Kroatien keine einzige systematische Veröffentlichung über römische medizinische Instrumente von Archäologen. Aus diesem Grunde haben wir hier versucht, die bedeutendsten bisher publizierten Funde dieser Art auf dem Gebiete Jugoslawiens zu sammeln, um die Instrumente aus Sisak besser zu erläutern. Die interessantesten sind zweifellos die vier Arztgräber, und wir werden ausser den Fundorten kurz das Inventar und die Datierung jedes dieser Gräber anführen:

1. Kostolac-Viminacium; ein Skelettgrab ohne nähere Angaben über die Umstände seiner Auffindung- die Datierung ist unbekannt.⁵
2. Umgebung Ohrids; ein Urnengrab, ausgegraben 1955, in der Lokalität Gorica; Ende des 3. — Anfang des 4. Jh.⁶
3. Scupi; ein Skelettgrab, die Gruft aus Ziegelsteinen; Mitte 2. Jh.⁷
4. Herzegovvina-Umgebung von Stolac; das Grab wurde in neuerer Zeit gefunden, so dass wir über keine Angaben von Inventar und Umstände der Auffindung verfügen.⁸

In den sehr reichen Nekropolen von Emona wurden auch einige Gräber mit medizinischen Instrumenten gefunden. Da aber in diesem Fali die Instrumente einzeln nebst anderer zahlreichen Grabbeigaben erscheinen, können wir sie als kosmetisches Zubehör reicher Damen und keinesfalls als die ärztlichen Instrumente aus einem Arztgrab betrachten. Das sind die Gräber 11, 239, 486, 639, 764, 767, 833, 863, 937, 1011 und 1080 in der Nekropole, wo heute die Titova cesta verläuft und die Gräber 341, 367, 519, 567, 594, 651 und 732 auf dem Nordfriedhof von Emona.^{14 15}

Unter anderen Funden dieser Art in Jugoslawien ist besonders beachtenswert die Theca vulneraria aus der Umgebung von Sirmium (Sremska Mitrovica, Vojvodina).²⁰ Der Fund besteht aus einer zylindrischen Bronzedose in der ein Satz chirurgischer Instrumente aufbevahrt wurde. Die Dose wurde aus dem Flussbett der Save während der Flussentschlammung 1962 gefunden, so dass man bis jetzt über keine genaueren Daten und Fundumstände verfügt. Durch die Rekognoszierung in unserer Zeit wurde mit Sicherheit festgestellt, dass die Theca vulneraria aus einem römischen Bau stammt, der sich auf dem Flussgrund zwischen den Dörfern Sremska Raca und Bosut auf dem 168. km von Mündung der Save in die

Donau befindet. Den Fund können wir mit dem aus Maaseik,²¹ und dem aus Kostolac vergleichen (besonders wegen der Tatsache, dass in der Lokalität von »Bela crkva« in Sremska Raca ein Militärlager entstand; zur Zeit von Claudius und Nero in Funktion war.).

Die Sammlung der römischen medizinischen Instrumente, die im Archäologischen Museum in Zagreb aufbewahrt wird, besteht aus etwa 800 Fundstücken, von denen 600 aus Sisak stammen. Das ist auch der Grund, warum wir die Veröffentlichung dieses Materials aus Kroatien eben mit dieser Lokalität angefangen haben. Sisak (Siscia, Segestica) ist der bedeutendste Fundort aus der Antike im kontinentalen Teil Kroatiens. Bis jetzt hat J. Šašel das umfangreichste Bild darüber gegeben,²³ und in der neueren Zeit haben R. Košević,²⁴ S. Vrbanić²⁵ und M. Zaninović²⁶ mit ihren Arbeiten zur Vervollständigung dieses Themas beigetragen. In Ermangelung systematischer Forschungen ist es nur möglich, das überaus reiche Material aus Sisak typologisch zu betreten. Von etwa 600 medizinischen Instrumenten wurden 397 Stücke bei den Entschlammungsarbeiten im Fluss Kupa gefunden, andere hat das Museum angekauft oder als Schenkung erhalten. Das Material wurde in der Zeitspanne von 1892 bis 1926 gesammelt. Da es keine näheren Angaben über die Fundumstände gibt, haben wir die häufigst vertretenen Instrumente in Gruppen unterteilt:

- a) Sonden
- b) Hohl- Löffelsonden
- c) Löffel
- d) Pinzetten
- e) Doppelnadeln
- f) Doppelsonden
- g) Spatel

SONDEN (Kat. 1—24; Taf. 1:1—8; 2:1—8; 3:1—8)

Die Sonden bilden die grösste Gruppe von Gegenständen in dieser Sammlung, und zwar 325 Stücke. Allein schon die Tatsache, dass es sich um das am häufigsten vertretene Instrument handelt, lässt den Schluss zu, dass die Sonde nicht ausschliesslich in der Medizin gebraucht, sondern für mehrere Zwecke verwendet wurde. Sehr oft hat man die Sonde als kosmetisches Instrument benützt, was auch die Funde aus den Nekropolen von Emona beweisen.²⁸ In der Medizin diente sie als Skarifikator (mit der scharfen Spitze schnitt man in die Haut und führte dann die Arznei in die Wunden ein).²⁹ Die Sondenplatte war wegen ihrer kleinen Dimensionen sehr geeignet zum Reinigen von Wunden und Ohrenkanälen.

Das Instrument hat eine einfache Form. Es besteht aus einem runden Griff und einer Platte an der Spitze. Der Griff läuft am Ende stets in eine Spitze aus, sein Körper ist glatt oder verziert.³⁰ Eine Ausnahme in dieser Sammlung ist eine Sonde, (T. 3:1) die an der Spitze einen viereckig geformten Griff hat. Wichtig

ist dabei, dass die Verzierung immer an der oberen Hälfte, d. h. näher an der Platte erscheint. Am häufigsten besteht die Verzierung aus einigen Ringen und kantigen Verdickungen; manchmal ist das obere Griffteil tordiert (T. 1:5,7). Die Platte ist flach oder löffelförmig ausgeführt, und im Verhältnis zum Griff ist sie seltener senkrecht angebracht als etwas nach innen gebogen. Nur zwei Grundformen von Platten sind vertreten, und andere Formen, wie bei den Funden aus einem reichen Arztgrab in Kleinasien, in dem eine Sonde mit muschelförmiger Platte gefunden wurde, gibt es nicht.³² Alle Sonden aus Sisak sind aus Bronze, ausser drei Exemplaren aus Bein (T. 3:7,8). Die Länge dieser Sonden variiert von 38 bis 187 mm, der Plattendurchmesser variiert zwischen 3 und 7 mm. Eine grösser Anzahl ist ohne Patina, was daraus zu verstehen ist, dass sie hauptsächlich beim Entschlammern der Kupa zwischen 1909 und 1912 gefunden wurden.

HOHL-LOEFFELSONDEN (Kat. 25—38; Taf. 4:1—7; 5:1—7)

Die Hohl-löffelsonde gehört zu den häufigst benutzten medizinischen Instrumenten und ist eine häufige Beigabe in den Arztgräbern. Die Sammlung von Sisak umfasst 95 Stücke, und für die Gelegenheit wurden 24 der charakteristischsten ausgewählt und bearbeitet.

Die Form des Instruments sieht folgend aus: Der Griff kann glatt sein (T. 4:1), geschuppt (T. 4:2), tordiert (T. 4:3) oder kaneliert (T. 5:3). Alle Hohl-löffelsonden haben Verdickungen oder Ringe unter dem Löffelchen; eine Ausnahme sind solche, die eine Platte mit zwei Einschnitten (T. 4:4; 4:6) haben. 97% aller Instrumente haben die Verdickung am Ende (in der Form einer Spindel oder einer Olive) und sind sehr seltene Beispiele für einen zugespitzten (T. 5:4) oder stumpfen Griff (T. 4:6). Alle Löffelchen haben eine längliche Form meist blattförmig, und einige von ihnen haben eine deutlich sichtbare Rippe in der Mitte (T. 4:13; 5:7). Ihre Länge variiert von 92 bis 170 mm, das zur Herstellung am häufigsten verwendete Material war Bronze. Eine grössere Zahl von Hohl-löffelsonden aus der Sammlung von Sisak wurde aus dem Fluss Kupa geborgen und sind ohne Patina.

LÖFFEL (Kat. 39—47; Taf. 6: 1—9)

Die Sammlung enthält 50 Stücke, hier stellen wir 9 dar. Den Löffel begann man noch in der Vorgeschichte zu benutzen, so dass er in der Antike zu einem sehr verbreiteten und vielbenutzten Gegenstand wurde. Als Material zu seiner Herstellung diente Bein, Horn, Bronze, Eisen und Silber³⁵ sowie verschiedene Legierungen. In Bulgarien wurde unmittelbar vor dem Ersten Weltkrieg ein solcher Löffel aus sogenanntem Weissmetall (69,1% Kupfer, 23,53% Zinn und 7,45% Blei) gefunden.³⁸ Die Bronzelöffel wurden sehr häufig mit einer diinnen

Zinnschicht überzogen, um auf diese Weise die schädliche Auswirkung des Medikamentes auf die Bronze zu verhindern. Obwohl unser Material nicht einer solchen Analyse unterzogen wurde, können wir voraussetzen, dass so wenigstens vier Löffel hergestellt wurden (T. 6—1; 4:6). In der Medizin dienten sie meistens zum Auftragen von Pulver oder Salbe, und in der Arzneikunde zur Zubereitung verschiedener Arzneien und waren unersetzlich.

Alle Löffelchen aus Sisak haben eine gerundete Form und ihr Durchmesser beträgt von 17 bis 30 mm. Die Länge des Griffes variiert zwischen 40 und 111 mm. Eine Ausnahme ist ein beschädigtes Löffelchen unregelmäßiger Form (T. 6:4) für das man analog schliessen könnte, dass es eine gerundete Spitze hatte.³⁸ Ausser Löffeln aus Bronze sind in dieser Arbeit auch zwei sehr schöne Löffel aus Bein einbezogen (T. 6:8,9). Sehr interessant sind auch zwei Exemplare die einen Eisengriff haben, während das Löffelchen selbst mit einer dünnen Zinnschicht überzogen ist (T. 6:5,6). Auch bei diesen Instrumenten verfügen wir über sehr karge Angaben zu den Fundumständen — hauptsächlich wurden sie beim Entschlammen der Kupa von 1909 bis 1912 gefunden.

PINZETTEN (Kat. 48—57; T. 7:1—10)

Die Pinzette ist ein sehr verbreitetes Instrument in der Antike. Von 25 Stücken, die in der Sammlung von Sisak enthalten sind, wurden 10 ausgewählt. Nach Deringer wurde die Pinzette in den folgenden Anwendungsbereichen benutzt:⁴¹

- a) Medizin
- b) Kosmetik
- c) Technik

Der Werkstoff war meistens Bronze, jedoch findet man oft auch Pinzetten aus Eisen. Die Länge ist verschieden und reicht von 52 bis 104 mm. Nach der Form ihrer Schenkel können wir sie in solche mit geraden (T. 7:3,9) und solche mit leicht gebogenen Schenkeln einteilen (T. 7:2,4—7). Interessant sind auch zwei Pinzetten bei denen die Schenkel knieförmig in den Schultern (T. 7:8,10) gebrochen sind. Auch diese Gegenstände stammen aus der Kupa, ebenso die von Lj. Ivkanec deschenkte Pinzette.

DOPPELNADELN (Kat. 58,59; Taf. 8:4,5)

Wie die Mehrzahl der medizinischen Instrumente sind auch die Nadeln sehr geschickt und funktionsfähig geformt und können beidseitig gebraucht werden. Der Griff der ersten Doppelnadel ist in der Mitte mit einer Verdickung versehen, während er bei der anderen tordiert ist. Eine gleiche Nadel wurde in einem reichen Grab in Kleinasien gefunden.⁴²

DOPPELSONDE (Kat. 60, Taf. 8:6)

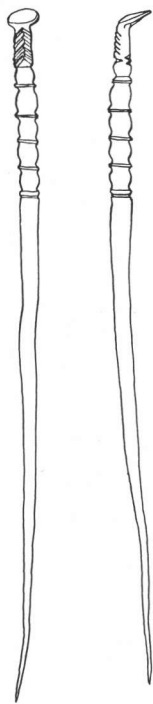
Die Doppelsonde wurde aus Bronze hergestellt. Ihre Länge beträgt 163 mm; ein gleiches Exemplar wurde auch im Arztgrab in Kleinasien gefunden.⁴³

SPATEL (Kat. 61—81; Taf. 8:1—3; 9:1—8; 10:1—10)

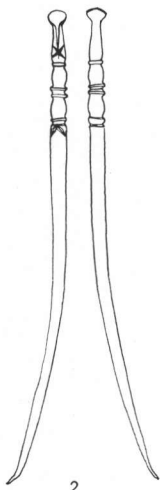
Die Sammlung von Sisak umfasst 55 Stücke von denen 21 ausgewählt wurden. Ihre Anwendung war für mehrere Zwecke bestimmt.⁴⁷

- a) Medizin
- b) Arzneikunde
- c) Kosmetik
- d) Malerei

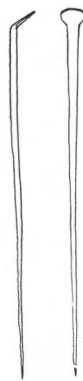
Die Mehrzahl dieser Instrumente hat einen glatten, gespitzten Griff (T. 9:4—8; 10:1—107). Seltener sind die Exemplare mit einer stumpfen Spitze (T. 8:1,2; 9:2) oder mit einer spindelförmigen Verdickung am Ende (T. 8:3; 9:1,3). Die Länge variiert von 78 bis 187 mm; die Angaben über die Fundumstände sind auch in diesem Fall sehr mangelhaft.

1

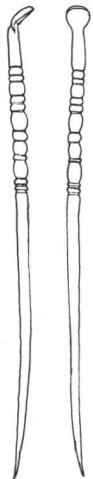
2

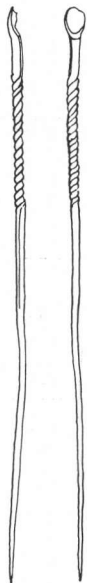
3

4

5

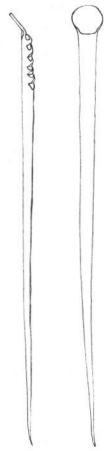
6

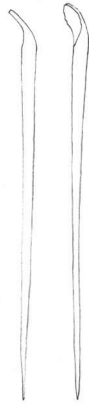
7

8

1

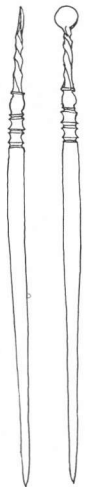
2

3

4

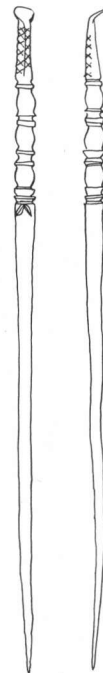
5

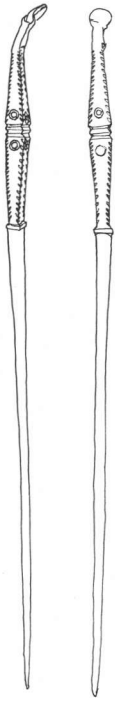
6

7

8

1

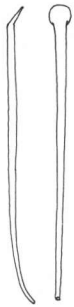
2

3

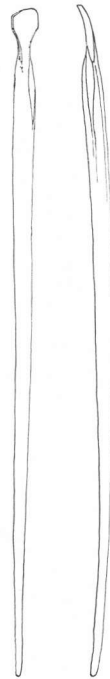
4

5

6

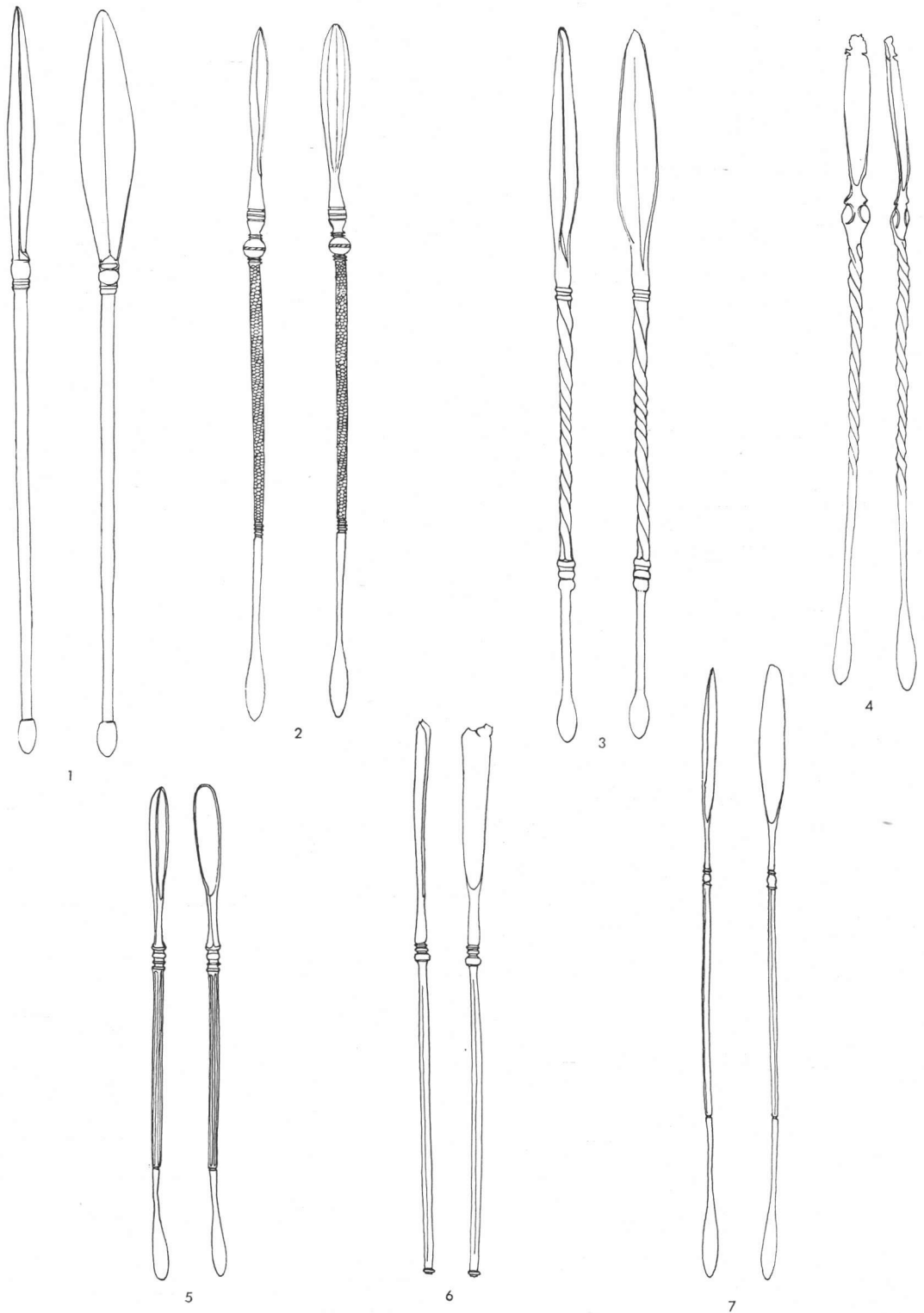

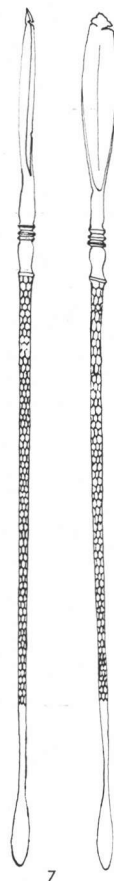
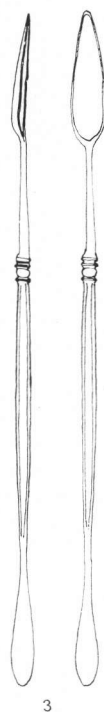
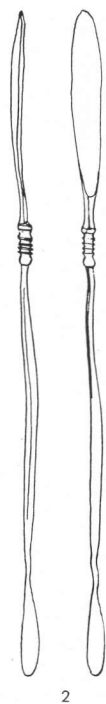
7

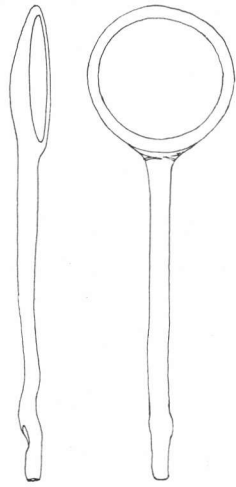

8

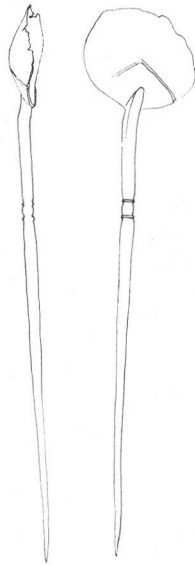

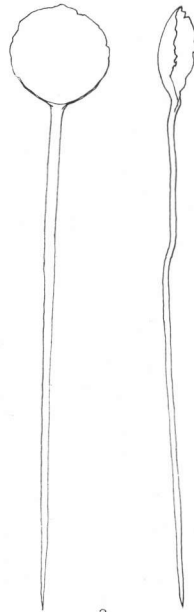

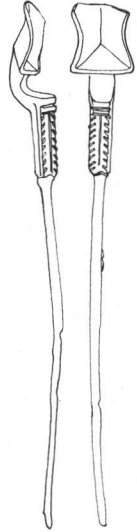
1

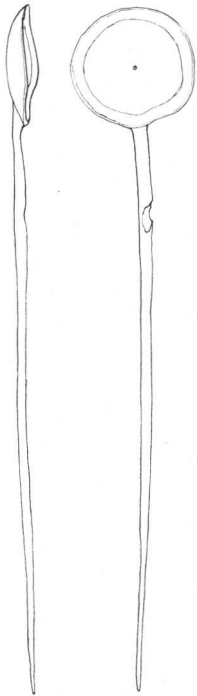
2

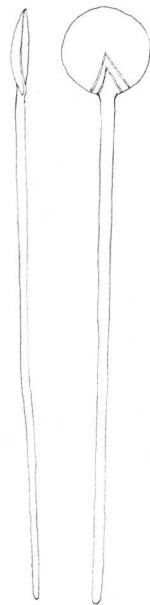
3

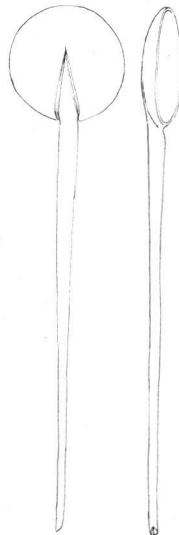
4

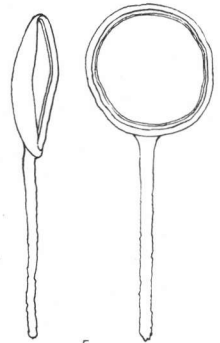
6

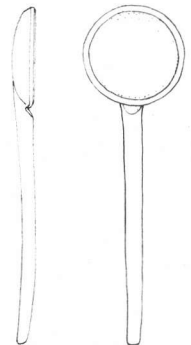
7

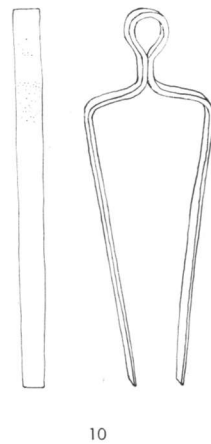
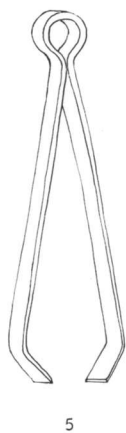
8

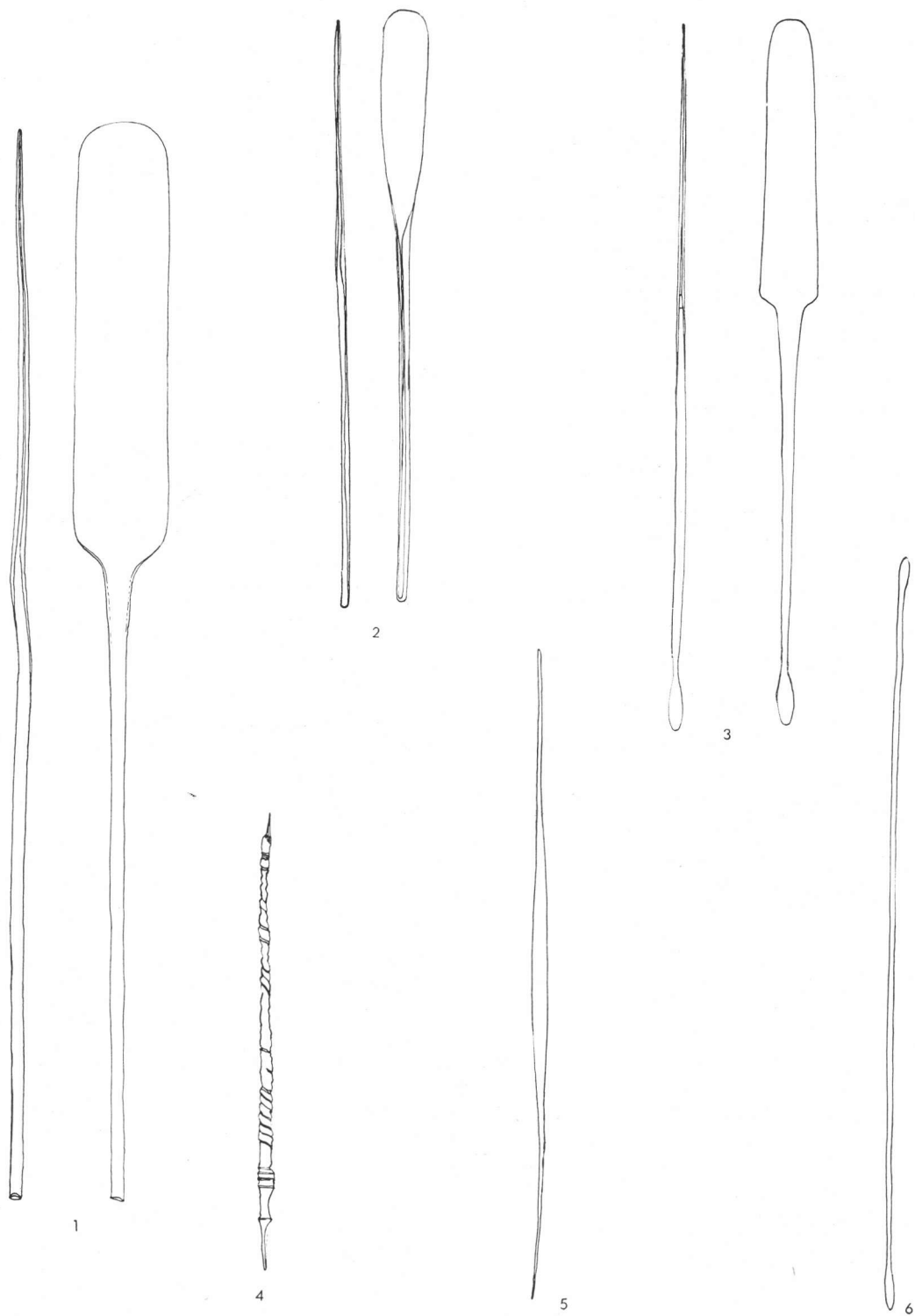

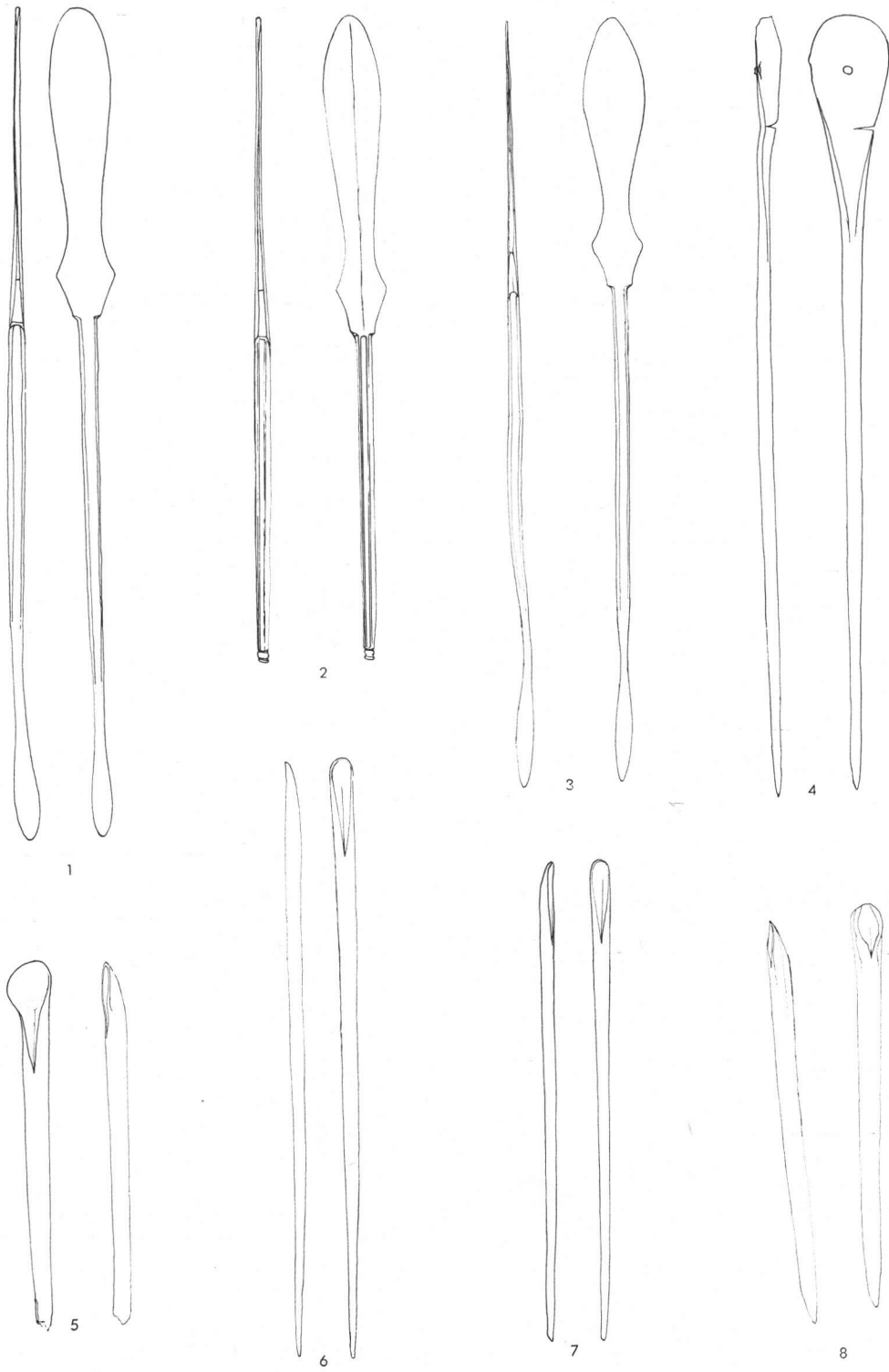
5

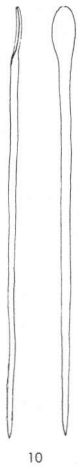
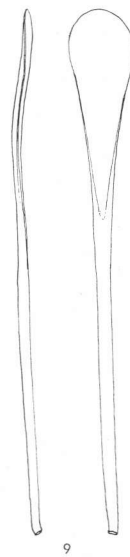
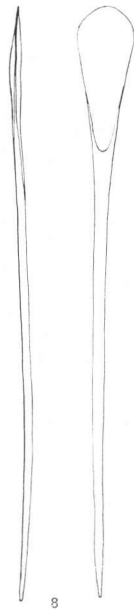
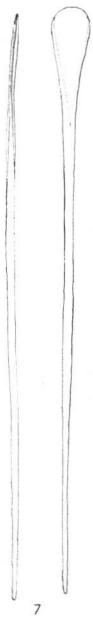
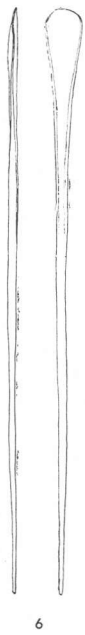
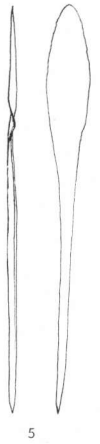
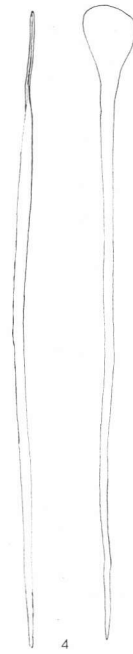
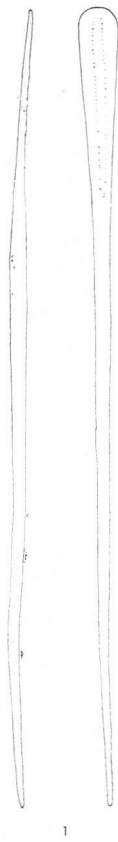

9

1

2

3

4

ŽELJKO DEMO

Arheološki muzej u Zagrebu

EINIGE BEISPIELE FOR DIE NACHAHMUNG ANTIKER MONZEN AUF DER GRUNDLAGE VON MÜNZFUNDEN IM SLAWONISCH-SYRMISCHEN RAUM*

U radu su obuhvaćeni različiti oblici imitiranja antičkog novca 1. do 4. st. n. e. nađeni u južno panonskom, poglavito u njegovom slavonsko-srijemskom dijelu. Popis numizmatičkog materijala obuhvaća ponajviše pojedinačne nalaze i rijetki primjer ostave barbariziranih imitacija — sve prikupljeno za numizmatičku zbirku Arheološkog muzeja u Zagrebu. U tom kontekstu analizirane su političke i privredne prilike koje su dovele do različitih oblika imitiranja službenog carskog novca. S tog stanovišta bilo je moguće diferencirati monetarne utjecaje koji su u južnopanonski prostor dospijevali kao proizvod političkih previranja ili ekonomskih kriza u drugim provincijalnim sredinama Carstva uočavajući istovremeno one koje su svoje ishodište imale u panonskom ili pak širem podunavskom prostoru.

Imitationen antiker Münzen stellen ein besonderes kulturgeschichtliches Phänomen dar, das für fast alle Provinzen des römischen Imperiums gültig ist. Im jugoslawischen Raum, vor allem im Gebiet Pannoniens, treten Imitationen antiker Münzen in größerer Zahl nur innerhalb bedeutender urbaner Zentren oder aber in einem Gebiet auf, das sich dank seiner geografischen Beschaffenheit und politischen Bedeutung zu einem Verkehrsknotenpunkt entwickeln konnte und so die Rolle und Geltung eines Überregionalen Verkehrskorridors übernahm. Der slawonisch-syrmische Raum ist ohne Zweifel ein solches Gebiet. Daher mag es nicht wundernehmen, daß dieser Teil unseres Landes zu Beginn der römischen Balkaneroberung nicht nur über eine eigene Münzproduktion verfügte, sondern

*Der Artikel unter diesem Titel und im Rahmen des Themas »Die Ergebnisse der archäologischen Forschungen in Ostslavonien und Baranja« wurde während der wissenschaftlichen Ansammlung der Kroatianischen Archäo-

logischen Gesellschaft in Vukovar (6—9. 9. 1981) durchgelesen. In Veröffentlichungen der Kroatianischen archäologischen Gesellschaft, Band 9 wird er in kroatische Sprache publiziert werden.

auch einen Ort darstellt, wo die verschiedensten Münzsysteme nicht nur benachbarter sondern oft auch vieler entlegener staatsrechtlicher Gemeinschaften miteinander in Berührung kamen. Die Überschneidung verschiedener monetärer Systeme in einer so begrenzten Region rief eine dynamische Entwicklung des Zahlungsverkehrssystems hervor und lenkte die gesamte Entwicklung des Münzwesens auf eine allumfassende Monetisierung wirtschaftlicher Abläufe hin. Es versteht sich, daß dieser Trend mit dem Vordringen Roms auf die Balkanhalbinsel und später auch in den slawonisch-syrmischen Raum allmählich abschwächte und in den Anfängen unserer Zeitrechnung endgültig dem einfachen und verhältnismäßig uniformen monetären System des frühen Kaiserreichs weichen mußte. In diesem Prozeß einer schrittweisen Auslöschung der angestammten monetären Tradition konnten ihrer Beschaffenheit nach auferst verschiedenartige Kontramarken eine gewisse Rolle spielen. Die in die Münzen der römischen Republik eingeschnittenen oder eingedruckten Kontramarken wurden zwar auch in Italien selbst, in großer Zahl aber auch im Gebiet von Moesia, Thracia und Dacia registriert¹. Obwohl meist die Silbermünze — der republikanische und frühkaiserzeitliche Denar — Gegenstand der Kontramarkierung war, wurden im Raum Jugoslawiens Kontramarken auch auf Bronzenominalen des frühen Kaiserreichs registriert.² In der numismatischen Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb (im folgenden: AMZ) stammen solche Exemplare fast ausschließlich aus dem Gebiet um Sisak: 6 Exemplare aus der Zeit Augustus, die 1912 bei Erdarbeiten am Flußbett der Kupa gefunden wurden. Ein Exemplar mit sogar drei eingepprägten Kontramarken wurde im gleichen Jahr von O. Friml aus Osijek gekauft. Den klassischen Formen der Barbarisierung aber können zwei Imitationen aus der Zeit Augustus und ein Exemplar aus der Zeit Claudius zugeordnet werden, die ebenfalls in Sisak gefunden wurden,³ verglichen mit dem vom AMZ gesammelten numismatischen Material aber nur sporadische Funde darstellen. Erst Anfang des 3. Jh. treten barbarisierte Imitationen in größerer Zahl auf, deren Ausgangspunkt z.T. gerade im slawonisch-syrmischen Raum anzusetzen ist.

Zu den in der numismatischen Sammlung des AMZ (Abb. 1) zusammengetragenen barbarisierten Imitationen der ersten Hälfte des 3. Jh. gehört eine geringe Zahl von Denaren aus der Severus-Dynastie: der Denar Septimius Severus, 4 Denare Julia Domnas und 4 Denare Caracallas. Fast alle Exemplare wurden an bekannten Stellen des syrmischen Limesabschnitts gefunden — in Banoštor (Nr. 8), Novi Banovci (Nr. 9, 11—12) und Surduk (Nr. 15—16). Ein Exemplar stammt von einer unbekanntem Fundstelle in Serbien (Nr. 13), während für zwei Denare keine Angaben über den Fundort bekannt sind (Nr. 10 u. 14). Alle Exemplare gelangten jedoch Ende des 19. und Anfang des 20. Jh. ins AMZ. Wir verfügen ebenfalls über 3 im Jahre 1912 in Sisak gefundene Imitationen des Kaiserdenars der ersten

¹ Ausser der umfangreichen älteren Literatur zum Thema Kontramarken — M. Chişteşcu-N. Angheliescu, *Dacia* XVI, 1972, 303 ff.

² B. Saria, *GMDS* XIII, 1932, 17 ff.

³ Kontramarkierte im AMZ befindliche Bronzemünzen aus der Zeit Augustus nach Coh²: 14, 342, 368, 435, 436, 445, 538 (Inv.

Nr.: 20845, 20862, 20864, 20868—20870, 20877) Barbarisierte Imitationen der Zeit Augustus (2 Exemplare) besitzen eine retrograde Aufschrift mit eingepprägter Kontramärke (Inv. Nr.: 20882—20883). Die Imitationen Claudius gehörten zum Typ Coh² 84 (Inv. Nr. 20903).

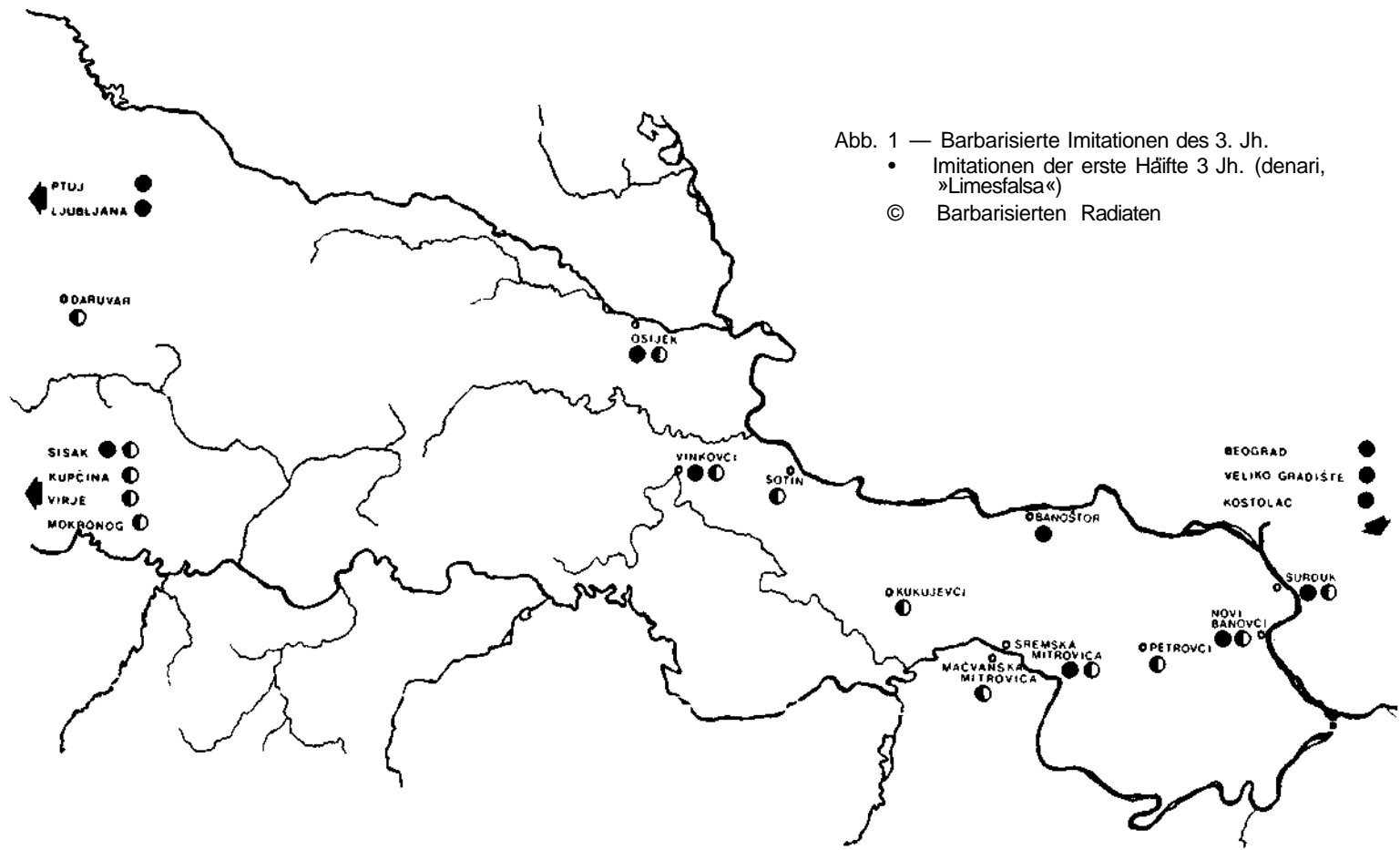

Abb. 1 — Barbarisierte Imitationen des 3. Jh.
 • Imitationen der erste Hälfte 3 Jh. (denari, »Limesfalsa«)
 © Barbarisierten Radiaten

und zweiten Hälfte des 2. Jh. (Nr. 2 u. 6—7) sowie am Ende des vergangenen Jahrhunderts in Vinkovci gefundenes Exemplar (Nr. 3). In fast allen Teilen des Kaiserreichs konnte das Auftauchen einer größeren Anzahl falsifizierter Denare der Severus-Dynastie bemerkt werden, die so auch längs des pannonischen Limesabschnitts als Produkt desselben wirtschaftlichen und politischen Augenblicks in der Ökonomie des Kaiserreichs gegen Ende des 2. und in der ersten Hälfte des 3. Jh. verbreitet wurden. Es ist eine hinreichend bekannte Tatsache, daß das monetäre System des Kaiserreichs zu dieser Zeit die bisher gültige Silbermonete ablösen sollte. Anstelle des Denars wurde eine neue Silbermünze — der Antoninianus — eingeführt, welche den Wert der Silbermonete auf dem Markt verdoppeln sollte. Daß ein solcher Prozeß weder den bestehenden wirtschaftlichen Gegebenheiten noch den während der ersten zwei Jahrhunderte des Kaiserreichs bei Benutzern dieser Silbermonete entstandenen Gewohnheiten entgegenkam, bezeugt das häufige Auftreten des Denars in Funden von Münzen aus den ersten Jahrzehnten oder sogar der Mitte des 3. Jh.. Das monetäre System des Kaiserreichs anerkannte den Wert des Denars bis zu den ersten Jahren der Herrschaft Gordianus III, was zugunsten der Annahme spricht, daß man Fälschungen des Denars erst im Zeitraum von 238 bis 250 verstärkt vornahm.⁴ Von besonderer Wichtigkeit für die Bekräftigung dieser schon recht alten These ist ein Fund in Pachten (Deutschland), wo Keramikformen, die offensichtlich zum ambulanten Abdruck von Denaren und des Antoninianen wie auch zweier bronzener Denominationen (As und Sestertius) dienten, gefunden wurden. Die bronzernen Nominalen würden dann die Periode von M. Aurelius bis Commodus umfassen, während die zahlenmäßig starker vertretenen Prägeformen für Denare und Antoninianen den Herrschern der Zeit von Faustina (dem Jüngeren) und Commodus bis Trajanus Decius, Gallienus und Valerianus II zuzuordnen waren.⁵ Daher könnte ein bedeutend früher angesetzter Zeitpunkt wie z.B. die Jahrhundertwende vom 2. zum 3. Jh. nur schwerlich rechtfertigt werden, schon allein der Tatsache wegen, daß in diesem Zeitraum und auch zwei Jahrzehnte nach der Reform der Silbermünzen der Anteil des Denars in der Münzproduktion der kaiserlichen Münzstätte in Rom auch weiterhin groß, genaugenommen sogar dominant ist. Die durch Verringerung des Etalongewichts charakterisierte allmähliche Entwertung des Denars hatte im Zahlungsverkehr Tendenzen, in den Besitz der alten und wertvolleren Denare des 2. Jh. zu gelangen, verstärken können, so daß die frühen Imitationen des 3. Jh. ihre eigene Qualität und ihren Wert durch die Darstellung des Kaisers und den Revers der Münze aus der ersten und zweiten Hälfte des 2. Jh. zu sichern suchten. Neben den falsifizierten Denaren, den mit einer dünnen Silberschicht überzogenen Denaren und überhaupt zahlreicher und verschiedenartiger Hybriden der ersten Hälfte des 3. Jh. sind auch große Mengen zumeist größerer

⁴ J. P. C. Kent, SIUFS 14, 1959, 64.; G. C. Boon, Counterfeit Coins in Roman Britain (»Coins and the Archaeologist«, ed. I. Casey-R. Reece), BAR 4, London 1974, 110—115.

⁵ M. D. Alföldi, Germania 52, 1974, 426 ff. — Zur technischen Verfahrensweise des Ab-

druck: Ders., Chiron 1, 1971, 350 ff. — Die Funde Mainz-Kastel, Damery, Souffé u. a. zeichnen sich durch Vielfalt der Prägeformen und beider Ausarbeitung der Imitationen verwendeten technischen Lösungen aus. — G. Behrens, MZ XV—XVI, 1920—21, 25ff, Abb. j_3.

bronzeener Nominalen (Sestertius und Dupondius) im Umlauf. Letztere sind vornehmlich gegossene Miinzen, während die in der Fachliteratur unter der Bezeichnung »Limesfalsa« bekannten geprägten Miinzen selten sind.⁶ Diese Gruppe bronzeener Imitationen wurde an vielen Fundorten in Groftbritannien (Caerwent, Silchester, York, Lincoln, Corbridge usw.)⁷ und Deutschland (Mimbach, Schwvartznacker, Altbachtal, Pachten)⁸ verzeichnet, sie scheint aber am häufigsten am Limes Oberpannoniens, beosnders in Carnuntum und Umgebung,⁹ also im Viereck Cornuntum-Vindobona-Scarabantia-Flavia Solva vertreten zu sein.¹⁰ Von dort aus breitet sie sich in Funden von Neckenmart¹¹ und Strebersdorf¹² bis Savaria und weiter bis Ptuj und Ljubljana aus¹³ Entlang des Limes wurden Funde in Zurndorf¹⁴ und Szony (Brigetio)¹⁵, in der Umgebung von Esztergon (Solva)¹⁶ und Adony (Vetus Salina)¹⁷ und vveiter sudlich, im jugoslavvischen Gebiet registriert. Ein Exemplar vvurde in Osijek (Mursa) und Sremska Mitrovica (Sirmium) gefunden.¹⁸ Weitere Funde wurden in Singidunum, Viminacium und Pincum (Veliko Gradište) vermerkt.¹⁹ Dieser Liste fiigen wir noch einige Exemplare aus dem Archäologischen Museum in Zagreb hinzu, die in Sisak (1 Traianus, 1 Hadrianus) und Novi Banovci (4 Hadrianus, 2 Antonius Pius) gefunden vvurden. Fiir das bronzene Falsum Lucillas stehen uns keine Angaben iiber den Fundort zur Verfiigung. Aus Vinkovci (Cibalae) stammt die Imitation des Sestertius Antonius Pius (Nr. 1), die ist heute im Besitz des AMZ befindet. Der spezifische geografische Rahmen der Verbreitung dieser Gruppe von Imitationen und das breite Spektar der benutzten Herrschernamen, die mit den Kaisern der ersten Halfte des 2. Jh. beginnen, in der Zeitspanne von Septimius bis Alexander Severus plotzlich verstarakt aufzutreten, um dann mit einigen seltenen Imitationen Gordianus III ganzlich ju verschwinden, waren zweifellos auf die ungeniigende Menge von Bronzemiinzen, die dem natiirlichen Anstieg der Handelsbeziehungen zvvischen den Grenzstadten und Festungen kaum zu folgen vermochten, zuruckzufiihren. Daher wurde durch lokale Miinzproduktion der Mangel an einer ausreichenden Menge von regularem Bronzegeld ausgeglichen und das vor allem in jenem Gebiet, wo der Mangel besonders spiiirbar wurde. Die politischen Gegebenheiten der ersten Jahrzehnte des 3. Jh. muBten bei der

⁶ Als heute noch aktuelle Literatur zur pannonischen Gruppe der »Limesfalsa« zu betrachten ist. — W. Kubitschek, NZ 14, 1921, 153 ff.; E. Lacom, MittNumGes 16, 1929, 5 ff.; G. Elmer, NZ 26, 1933, 58.

⁷ G. C. Boon, NC V, 1965, 161 ff.; G. C. Boon o. c. (Anm. 4), 109.

⁸ P. R. Franke, BerDenkSaarl 23, 1976, 73; M. R. Alföldi, o. c. (Anm. 5).

⁹ W. Kubitschek, o. c. (Anm. 6); E. Lacom, o. c. (Anm. 6), G. Elmer, o. c. (Anm. 6). — Hinsichtlich neuerer Funde verweisen wir, da FMRO nicht zur Hand auf verschiedene Jahrgänge FO (Miinzzfundberichte). Siehe auch: G. Dembski, NZ 93, 1979, 16.

¹⁰ Siehe Anm. 6.

¹¹ G. Dembski, Fö 12, 1973, 177; H. Nowak, FO 16, 1977, 581 u. 583.

¹² G. Dembski, Fö 16, 1977, 595; Ders., Fö 18, 1979, 549—551.

¹³ W. Kubitschek, o. c. (Anm. 6), 162 (Ptuj); G. Elmer, o. c. (Anm. 6) 58 (Ljubljana).

¹⁴ G. Dembski, o. c. (Anm. 11), 188; H. Nowak, o. c. (Anm. 11), 584.

¹⁵ W. Kubitschek, o. c. (Anm. 6), 158 Sz. Károlyi, NK XXII—XXIV, 1924—1925, 4; K. Biró-Sey, Coins from identified Sites of Brigetio and the Question of local Currency, RF, ser. II, 18, 1977, 17.

¹⁶ W. Kubitschek, o. c. (Anm. 6), 162.

¹⁷ K. Biró-Sey — V. Lányi, AAHung XXX/I—2, 1979, 168, Nr. 6.

¹⁸ W. Kubitschek, o. c. (Anm. 6), 158,

¹⁹ G. Elmer, o. c. (Anm. 6), 58.

Verwirklichung einer solchen lokalen Miinzproduktion eine entscheidende Rolle gespielt haben. Die Miinzherstellung wurde mit Sicherheit stillschweigend geduldet, obwohl sie sich der administrativen Kontrolle des zentralen monetären Systems entzog und ihr Bestehen eigentlich die Negation des Systems bedeutete. Wenn die Herstellung der »Limesfalsa« auf der Grundlage allein ökonomischer Bedingungen entstehen konnte, so mußte ihre weitere Existenz in Gänze von für sie günstigen politischen Bedingungen abhängen. In der Zeit, über die wir sprechen, lagen die politische Realität, das in den einzelnen Provinzgebieten herrschende günstige oder ungünstige Klima in den Händen der operativen Militarkräfte des Kaiserreichs. Ende des dritten Jahrzehnts des 3. Jh. werden wir Zeugen einer Verlagerung des zentralen Militarkommandos der Donaulegionen vom nördlichen zum mittleren Abschnitt des durch das Donaugebiet verlaufenden Limes.

Damit wurde die Voraussetzung zur Einstellung der Produktion der »Limesfalsa« geschaffen. Ihr endgültiges Ende konnte nur durch ein administratives Verbot, das mit der Inbetriebnahme einer amtlichen Miinzstätte zur Herstellung von Bronzemiinzen einherging, verhindert werden. Und so entschloß sich Gordianus III. im Herbst 238 zur Eröffnung einer Miinzstätte in Viminacium.

	Inv. Nr.		Fundort
	Coh ²	AMZ	
Antoninus Pius			
1. AE COS III	?	2396	Vinkovci (Samml. J. Brunšmid)
2. AR CLEMENTIA AVG	126	21197	Sisak, 1912.
3. AR COS AVG (?)	?	2397	Vinkovci (Samml. J. Brunšmid)
4. AE CONSECRATIO	167	2028	Surduk, 1898.
5. AE TR P XI COS IIII	949	11152	Srbija, 1909.
Faustina Minora			
6. AE MATRI CASTRORVM	167	18498	Sisak, 1911.
Lucius Verus			
7. AR PROVID DEORVM TR P III COS II	156	21254	Sisak, 1912.
Septimius Severus			
8. AR VENVS GENETRIX	668	3374	Banoštor (Samml. J. Brunšmid)
Iulia Domna			
9. AR BONI EVENTVS	10	3408	Novi Banovci (Samml. J. Brunšmid)
10. AR MAT AVGG MAT SEN M PATR	111	3445	ohne Anm. (Samml. I. Simić)
11. AR MONETA AVG	144	3458	Novi Banovci, 1898.
12. AR VESTAE SANCTAE	246	3506	Novi Banovci, 1894.
Caracalla			
13. AR LIBERTAS AVG	145	3533	Srbija, 1899.
14. AR P M TR P XVIII COS IIII P P	359	3588	ohne Anm.
15. AR PONTIF TR P XIII COS III	483	3611	Surduk, 1903.
16. AR VICTORIA AVGG	617	11739	Surduk, 1909.

(In die Liste wurden nicht die Exemplare von Limesfalsa und suberaten Denar aufgenommen.)

Die zweite, weitaus größere Gruppe von Imitationen des 3. Jh., welche in Slawonien und Syrmien gefunden wurde, besteht aus Exemplaren der Münzen Victorinus, Tetricus I und Tetricus II, die in der Fachliteratur unter der

Bezeichnung »**barbarisierte Radiaten**« bekannt sind.²⁰ Die barbarisierten Radiaten wurden entweder als Umprägungen friiherer Emissionen barbarisierter Radiaten oder amtlicher Moneten hergestellt, nie aber als Umprägungen erst später geprägter Miinzen.²¹ Daher mufi ihre Entstehungszeit in die Regierungszeit der Kaiser, deren Namen sie auf dem Avers tragen, fallen. Die Übernahme der Kennzeichen auf dem Revers gleichzeitiger amtlicher Miinzeemissionen der gallischen Usurpatoren ist ein weiteres brauchbares Kriterium fiir die präzisere Datierung der meisten dieser Imitationen. Funde antiker Miinzen, die in Gallien, Britannien und Germanien in der zweiten Hälfte oder gegen Ende des 3. Jh. zur Zeit der gallischen Usurpatoren oder etwas später vergraben wurden, enthalten sehr oft eine grofte Menge derart barbarisierter Miinzen. Die Tatsache, dafi Gegenstand der Nachahmung nur selten die Miinze Gallienus und Claudius Gothicus, weitaus häufiger Postumus und Victorinus, in besonders grofter Zahl die Miinzen der beiden Tetrici, dann auch die Aurelianus, Severina, Tacitus und Probus waren, bestatigt in geografischer Hinsicht ganz deutlich den lokalen Charakter dieser Imitationen. In Gallien tauchen die amtlichen Miinzeemissionen des gallischen Kaiserreichs erst ivahrend der ersten Jahre der Herrschaft Postumus auf, was die Miinzfunde von Chatenay-sur-Seine aus dem Jahre 263 deutlich belegen können.²² Etwas später soli der Miinzfund von Etaples²³ zeigen, dafi barbarisierte Radiaten in großer Zahl bereits gegen Ende der Herrschaft Postumus im Umlauf waren. Nach 268 entzieht sich die inflationäre Bewegung immer mehr der Kontrolle der zentralen Macht, so dafi das Anwachsen der lokalen Munzproduktion ivahrend der Zeit Victorinus, durch die Funde von Malicorne und Bonneui-sur-Marne²⁴ belegt, fast die Zahl der regulären Emissionen von Koln und Lyon erreicht. Die Miinzelfunde von Clamecy²⁵ Coesmes,²⁶ Vineuse²⁷ und Bus-la-Mesiere²⁸ in Frankreich, La Butte de Warlencourt²⁹ und St. Mard I und II in Belgien,³⁰ vveiters Teitelberg in Luxemburg,³¹ zeigen Miinzen, die im Zeitraum 274—280/282 entstanden sind und zur dritten, ohne Zweifel stärksten Welle der monetären Produktion lokaler barbarisierter Miinzen des gallischen Kaiserreichs. Die Miinzfunde von Calverton,³² Richborough,³³ Verulamium³⁴ Lightwood,³⁵ Worthing³⁽ⁱ⁾ und andere in Britannien bargen Miinzen, die zur gleichen Zeit wie die Funde in Gallien als eine Folge vergleichbarer ökonomischer und politischer Bedingungen entstanden

²⁰ P. V. Hill, *Barbarous Radiates, Imitations of Third Century Roman Coins*, ANS, NNM CXII, 1949, passim.; G. C. Boon, o. c. (Anm. 4), 115—124.

²¹ J. P. C. Kent, o. c. (Anm. 4), 64.

²² J. Giard, RN V, 1963, 153 ff.

²³ Ders., RN VII, 1965, 209 ff.

²⁴ Ders., RN VIII, 1966, 145 ff.

²⁵ J. Gentilhomme, RN III, 1961, 163 ff.

²⁶ Ders., Gallia V/2, 1947, 319 ff.

²⁷ Ders., RN VI, 1942, 23 ff.

²⁸ J. Gricourt, RBN C, 1954, 32 ff.

*-> P. Bastien-H. Huvellin, RBN CVI, 1960, 240.

³⁰ M. Thiron, *Cercle d'Etudes Numismatique*, Travaux III, Bruxelles 1967, 144, Nr. 256—257.

³¹ R. Weiller, NC IX, 1969, 163 ff.

³² H. B. Mattingly, *TransThorotonSoc*, Nottingham 1960, 12 ff.

³³ H. B. Mattingly-W. P. D. Stebbing, *The Richborough Hoard of Radiates*, ANS, NNM LXXX, 1931, passim.

³⁴ T. V. Wheeler, NC XVII, 1937, 211 ff.

³⁵ B. H. Mattingly, *NSJFS* III, 1963, 19 ff.

³⁶ G. D. Lewis-H. B. Mattingly, NC IV, 1964, 189 ff.

und ein Beleg für die starke lokale Komponente sind, die der Emissionsstärke nach im Stande war, in diesem Teil des gallischen Kaiserreichs den Umlauf regulärer Münzmissionen fast völlig zu erdrücken. Die hohe Inflationsrate, die schon zur Zeit Victorinus im gallischen Kaiserreich bestand und in der zweiten Hälfte der Herrschaftszeit Tetricus jäh anstieg, führte dazu, daß die Emissionsstärke der Münzstätten Köln und Lyon mit amtlichen Münzen allein den Bedarf des militärischen und administrativen Apparats decken konnte, während die Bedarfsstillung des lokalen Zahlungsverkehrs den regionalen Münzstätten und ihren barbarisierten Radiaten überlassen wurde. Vereinzelt Funde von Radiaten in Österreich (Marz, Mannersdorf, Carnuntum, Zwentendorf, Strebersdorf, Frautmannsdorf, Flavia Solva, Enns, Schützen am Gebirge, Neckenmarkt, Niederslein u.a.)³⁷ und Ungarn (Intercisa, Brigetio)³⁸ imitieren häufiger die Münzen Claudius Gothicus und Tetricus selten die Gallienus und Victorinus. Vereinzelt Exemplare sind auch in den Münzfunden der zweiten Hälfte des 3. Jh. vertreten, die im zwischen den Flüssen Sava und Drava liegenden Gebiet gemacht wurden. Die Münzfunde von Mokronog, Donja Kupčina und Virje³⁹ enthalten nämlich, obwohl in sehr geringer Anzahl, die barbarisierten Radiate Tetricus I und Claudius Gothicus. Die Tatsache aber, daß sich das Zentrum der Prägung von barbarisierten Radiaten im Gebiet Galliens und Britanniens befand und die Produktion dort ungestört und unabhängig von gleichzeitig im Umlauf befindlichen amtlichen Emissionen verlaufen konnte, muß nicht a priori die Existenz einer zur gleichen Zeit arbeitenden lokalen Münzstätte im Gebiet Österreichs oder an anderer Stelle in Pannonien ausschließen. In diesem Falle mußte sich das Repertoire in erster Linie aus Imitationen der Münzserien Gallienus und Claudius Gothicus zusammensetzen.

In der numismatischen Sammlung des AMZ wurde die größte Zahl von Einzelfunden barbarisierter Radiaten (Abb. 1) in Sisak (19 Münzen) verzeichnet, weitere Funde machte man an 4 Fundorten in Slawonien (Sotin, Vinkovci, Osijek und Daruvar) und an 6 Orten in Syrmien (Novi Banovci, Surduk, Petrovci, Kukujevc, Sremska Mitrovica und Mačvanska Mitrovica). Die meisten Funde machte man am oder im unmittelbaren Hinterland des Limes. Eine Ausnahme stellen die nicht wenigen Funde in Sisak dar, die sich aber auf das rasche Erstarken seiner politischen und ökonomischen Rolle zu Beginn der zweiten Hälfte des 3. Jh. zurückführen lassen.⁴⁰

	Stück	Prozent
Slawonien	13	23,21
Syrmien	24	42,86
Sisak	19	33,93
	56	100,00

³⁷ Da FMRÖ nicht zur Hand, verweisen wir auf verschiedene Jahrgänge FÖ (Münzfundbericht).

³⁸ M. R. Alföldi, AH XXXIII, 1954, 147 (Intercisa); K. Bíró-Sey, o. c. (Anm. 15), 106 Nr. 305–306 (Brigetio).

³⁹ I. A. Mirnik, Coin Hoards in Yugoslavia, BAR International Series 95, 1981, 66 Nr. 191 (Mokronog), 78 Nr. 274 (Donja Kupčina), 73 Nr. 245 (Virje).

⁴⁰ J. Fitz, La Pannonie sous Gallien, CoU. Latomus 148, 1976, 76 ff.

Gebiet	Victorinus Stück	Tetricus I Stück	Tetricus II Stück	Cl. Gothicus Stück	Gallienus Stück	TOTAL
Fundort						
Slawonien						
1. Sotin	—	3	—	—	—	3
2. Vinkovci	—	3	2	—	—	5
3. Osijek	—	4	—	—	—	4
4. Daruvar	—	1	—	—	—	1
Total (Slawonien)	—	11	2	—	—	13
Syrmien						
5. Novi Banovci	1	3	2	—	—	6
6. Surduk	—	7	2	—	—	9
7. Petrovci	—	3	—	—	—	3
8. Kukujevci	—	—	1	—	—	1
9. Sremska Mitrovica	—	3	1	—	—	4
10. Mačvanska Mitrovica	—	1	—	—	—	1
Total (Syrmien)	1	17	6	—	—	24
11. Sisak	—	13	3	2	1	19
Miinzfunde						
12. Mokronog	—	1	—	1	—	2
13. Kupčina	—	1	—	—	—	1
14. Virje	—	—	—	1	—	1
Total (Miinzfunde)	—	2	—	2	—	4
Ohne Fundortangabe						
Kroatien	—	1	—	—	—	1
Lika	—	1	—	—	—	1
Bosnien	—	1	—	—	—	1
Sammlung J. Brunšmid (Vinkovci)	1	3	1	—	—	5
Sammlung I. Šimić (Zagreb)	—	1	—	—	—	1
Sammlung J. Šenoa (Zagreb)	—	1	—	—	—	1
Sammlung O. Friml (Osijek)	—	1	4	—	—	1
Ohne Anmerkungen	—	16	—	2	2	24
Total (ohne Fundortangabe)	1	25	5	2	2	35
TOTAL im AMZ	2	68	16	6	3	95

Abb. 2 — Barbarisierten Radiaten in der numismatischen Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb

Vier Exemplare stammen aus Miinzfunden aus der Zeit Aurelianus (Mokronog, Virje, Donja Kupčina). Angaben hinsichtlich der Region beziehen sich auf 3 Exemplare Tetricus I. (Kroatien, Bosnien, Lika). Die Provenienz der Miinzen aus den Sammlungen J. Brušmids, O. Frimls, J. Šimić und J. Šenoas kann, wenn nicht im Gebiet Slawoniens und Syrmiens, so doch mit großer Sicherheit innerhalb des Landstrichs zwischen Sava und Drava vermutet werden. Die Gesamtzahl aller inventarisierten barbarisierten Radiaten belauft sich auf 95 Miin-

zen: 2 Imitationen Victorinus, 68 Imitationen Tetricus I 16 Imitationen Tetricus III, 6. Imitationen Claudius Gothicus und 4 Imitationen Gallienus⁴¹ (Abb. 2)

Alle Exemplare barbarisierter Radiaten Tetricus I und II fallen in die Zeit von 272 bis 274. Am zahlreichsten sind zweifellos diejenigen Münzen vertreten, die die Vorlagen PAX, beider SALVS, SPES und die Gruppen VIRTVS Tetricus I imitieren. Zahlenmäßig etwas geringer sind die Serien HILARITAS Tetricus I und PIETAS AVGVSTOR Tetricus II. Die barbarisierten Radiaten Tetricus imitieren die Reversstypen 15 (MARTI PACIFERO) und 17 der römischen Emissionen (DIANAE CONS AVG), die 265 bzw. 267/8 geprägt wurden. Das Exemplar mit der Darstellung VICTORIA AVG (Nr. 89) auf dem Revers imitiert eine Vorlage der sich im Heervschachtsgebiet Gallienus in Umlauf befindlichen Münze.⁴² Die Radiaten Claudius Gothicus sind nach der Reversvorlage der Münzstätte in Rom entstanden, was sich gleichermaßen auf die Typen PAX und PROVIDENTIA wie auch auf die Imitationen der konserkrierten Münzen, die unter Quintilus (oder Aurelianus) nach Claudius Tod im Jahre 270 geprägt wurden.

	Coh ²	Inv. Nr. AMZ	Fundort
Victorinus			
1. FELICITAS AVG	32	6422	Novi Banovci, 1902.
2. INVICTVS	49	6423	ohne Anm. (Samml. J. Brunšmid)
Tetricus I			
3. CONCORDIA AVGG	24	6425	ohne Anm. (Samml. J. Brunšmid)
4. CONSECRA	28	21444	ohne Anm. (Samml. J. Frieml)
5. HILARITAS AVGG	56	6429	ohne Anm. (Samml. J. Brunšmid)
6. "	56	18631	Sisak, 1911.
7. "	56	26441	o. Anm.
8. INVICTVS, *!	60	26444	o. Anm.
9. IOVI STATORI	64	26443	o. Anm.
10. LAETITIA AVGG	73	21459	Surduk, 1912.
11. MARS VICTOR	80	6436	Sotin, 1901.
12. ORIENS AVGG	88	6347	Sotin, 1901.
13. PAX AVGG	99	6448	o. Anm.
14. "	99	6449	o. Anm.
15. "	99	6450	o. Anm.
16. "	99	6451	o. Anm. (Samml. J. Brunšmid)
17. "	99	6452	Surduk, 1900.
18. "	99	6543	Petrovci bei Ruma, 1900.
19. "	99	6454	Surduk, 1905.
20. "	99	6455	Surduk, 1908.
21. "	99	6456	Surduk, 1902.
22. "	99	6457	Vinkovci, 1899.
23. "	99	6458	Osijek, 1897.
24. "	99	6459	Surduk, 1898.
25. "	99	6460	Srem. Mitrovica, 1894.
26. "	99	6461	Sisak, 1896.
27. "	99	6462	Osijek, 1899.
28. "	99	6463	o. Anm.
29. "	99	18632	Sisak, 1911.
30. "	99	18633	Sisak, 1911.
31. "	99	18634	Sisak, 1911.
32. "	99	21500	Sisak, 1911.

⁴¹ Zwei Imitationen Valerianus wurden nicht in die Statistik (siehe Abb. 2) aufgenommen, da sie nicht zur Kategorie klassischer »barbarisierter Radiaten« gehören.

⁴² Coh² 1107 = RIC 303 — Bezüglich der Identifikation der Münzstätte siehe: R. Göbi, NZ 75, 1953, 30.

	Coh ²	Inv. I ^{AM}	Fundort
33. „	99	21508	Sisak, 1911.
34. „	99	21537	Sisak, 1911.
35. „	101	6464	Vinkovci, 1906.
36. PRINC IVVENT	131	6465	Sremska Mitrovica, 1900.
37. SALVS...A	145	6466	o. Anm. (Samml. I. Simić)
38. SALVS AVG	148	18635	Lika
39. „	148	18636	Sisak, 1911.
40. „	156	6472	Mokronog, 1879.
41. „	156	6473	o. Anm.
42. „	156	6474	Petrovci bei Ruma, 1906.
43. „	156	6475	Sisak, 1878.
44. „	156	6476	Osijek, 1897.
45. „	156	6477	Bosna
46. „	156	6478	Daruvar, 1899.
47. „	156	6479	Novi Banovci
48. „	156	6481	o. Anm.
49. „	156	6482	o. Anm.
50. „	156	6483	Sotin
Tetricus I			
51. „	156	6484	Surduk, 1902.
52. „	156	6485	o. Anm.
53. „	156	6486	Vinkovci, 1899.
54. „	156	6487	Hrvatska, 1899.
55. „	156	6488	o. Anm.
56. „	156	6489	Osijek, 1899.
57. SPES AVGG	163	6490	Mačvanska Mitrovica, 1906.
58. „	164	6491	Novi Banovci, 1898.
59. „	164	6492	o. Anm.
60. SPES PVBLICA	170	6493	Novi Banovci, 1898.
61. VICTORIA AVG	193	6496	o. Anm. (Samml. J. Brunšmid)
62. VIRTVS AVG	200	21529	Sisak, 1912.
63. VIRTVS AVGG	207	6499	Sremska Mitrovica, 1897.
64. VIRTVS AVGG	207	6500	o. Anm.
65. „	207	6501	Sisak
66. „	207	6502	o. Anm. (Samml. J. Šenoa)
67. „	207	6503	o. Anm. (Samml. J. Šenoa)
68. „	207	6504	Donja Kupčina, 1900.
69. unbestimmar	—	25658	Sisak, 1913.
70. „	—	39644	Surduk
Tetricus II			
71. LAETITIA AVGG	22	18637	Kukujevcı
72. PAX AVG	37	6505	Novi Banovci, 1899.
73. „	37	6506	Sisak, 1901.
74. PIETAS AVGVSTOR	60	6508	Novi Banovci, 1899.
75. „	60	6509	Vinkovci, 1899.
76. „	60	6510	Sisak, 1900.
77. SALVS AVGG	79	6512	o. Anm. (Samml. J. Brunšmid)
78. „	79	6513	Sremska Mitrovica, 1894.
79. „	79	6514	o. Anm.
80. „	79	6515	o. Anm.
81. „	79	6516	Surduk, 1902.
82. SPES AVG	92	18638	Sisak, 1911.
83. SPES PVBLICA	97	18639	Petrovci bei Rume
84. unbestimmar	—	25659	Vinkovci, 1913.
85. „	—	26444	o. Anm.
86. „	—	26445	o. Anm.
Gallienus			
87. DIANE CONS AVG	158	21425	Sisak, 1912.
88. MARTIPACIFERO	617	26435	o. Anm.
89. VICTORIA AVG	1107	26432	o. Anm.

	Coh ²	Inv. Nr. AMZ	Fundort
Claudius Gothicus			
90. CONSECRATIO, Adler	46	18660	Sisak, 1911.
91. CONSECRATIO, Altar	50	21577	Sisak, 1912.
92. CONSECRATIO, Altar	51	6657	o. Anm.
93. PAX AVG	199	6887	Virje, 1873.
94. PAX AVGVSTI	200	6900	Mokronog, 1879.
95. PROVIDENTIA AVG	238	6942	o. Anm.

Die in Köln und Trier während der Herrschaft Postumus, Marius, Laelianus, Victorinus und Tetricus geprägten Münzen sind bei Funden von Münzen aus der zweiten Hälfte des 3. Jh., die vor Aurelianus Feldzug nach Gallien und der Schlacht auf den katalaunischen Feldern in unserem Gebiet vergraben wurden, nur selten anzutreffen. Die nach Postumus Usurpatoren im Gebiet zwischen den Flüssen Sava und Drava entstandenen Münzen aus Funden belegen, daß nach 260 in Gallien geprägte Münzen nicht mehr im Umlauf waren.⁴³ Diejenigen Exemplare der Münzen Postumus die mehrmals in Münzfunden aus der Zeit Gallienus registriert wurden (Repušnica, Imbriovec, Obudovac und Satnica), gehören der zweiten Emission der Münzstätte Köln oder den nur kurzzeitigen Mailänder Emissionen, die unter Aureolus und in Postumus Namen Anfang 268 geprägt wurden, an (Virje, Pitomaca, Vođinci). Der mit dem Abbrechen des Zustroms von Münzen aus gallischen Münzstätten in den spannonischen Raum vom Jahre 261 bis zum Jahre 268 auftretende Hiatus dauerte aus vielschichtigen politischen Gründen während der gesamten gallischen Kaiserherrschaft an. Auch das außergewöhnlich schwache Vertretensein der Münzen Victorinus und Tetricus in den zur Zeit Claudius Gothicus und in den ersten Jahren der Herrschaft Aurelianus entstandenen spannonischen Münzfunden ist eben jenen politischen Gründen zuzuschreiben.⁴⁴ Dieser Zustand ist durch den späteren Zustrom (erst nach 270 oder sogar Mitte bzw. in der zweiten Hälfte des Jahres 274) jener Münzen in den spannonischen Raum bedingt. Aus denselben Gründen konnte auch der Zustrom verschiedener Emissionen barbarisierter Radiaten, die im Gebiet des gallischen Kaiserreichs vor Aurelianus Einbruch in Gallien und dem Anschluß der abgespaltenen Provinzen an die zentrale kaiserliche Macht hergestellt wurden, verhindert werden.

Zu Beginn des 4. Jh. erreichte das monetäre System des Kaiserreichs seine höchste Organisationsstufe. Begründet noch während der Krise des Silbergeldes Ende des dritten Jahrzehnts des 3. Jh. wurde es in der Periode militärischer Anarchie Mitte des 3. Jh. weiter ausgebaut und gründete sich auf den durch die

⁴³ Die Angabe entnehmen wir unserer Arbeit »Münzfunde aus der Zeit Gallienus im Gebiet zwischen Sava und Drava« (AV 33, 1982. (1983), 316 ff. Zum Abschnitt der sich mit diesem Problem beschäftigt wie auch den in der numismatischen Sammlung des AMZ befindlichen Münzen, siehe: Ž. Demo, NumVijZgb 35 (Jg. XXIV), 1981, 13 ff.

⁴⁴ Das Fehlen von Münzen Postumus, Marius, Laelianus, Victorinus, und beider Tetrici belegen die Münzfunde aus der Zeit Claudius und Aurelianus, die auf dem Gebiet des heutigen Österreich gemacht wurden: Aguntum, Baldersdorf (4. Münzen Postumus), Ennsdorf, Flavia Solva, Kals Klagenfurt (1 Münze Postumus) und Teurnia. — G. Dembski, NZ, 91, 1977, 33–37.

unausgestzten monetären Reformen Aurelianus, Probus und Diokletianus gewonnenen Erfahrungen. Die langjährige Belastung durch schwere wirtschaftliche Krisen, unkontrollierte Miinze missionen und das Bestreben lokaler Machtzentren nach eigener Miinzproduktion fiihrte zu neuen Organisationsstufen des administrativen fiskalischen Systems. Das Prinzip der Teilung der Miinzstätten nach diözesaner Einteilung im Rahmen der Präfektur war geeignet, praktisch alle monetären und fiskalischen Bedürfnisse welcher Region des Reiches auch immer zu befriedigen. Obwohl die neugeschaffenen Prinzipien der monetären Produktion streng befolgt wurden, verlangten die Umstände und ermöglichten die Bedürfnisse in bestimmten Situationen und Regionen ein flexibleres Reagieren auf die jäh amwachsende Nachfrage nach Geld, die für Zeiten der Konfrontation von politischer und militärischer Macht bezeichnend ist. Solchen Umständen verdanken die Miinzstätten in Serdica, Sirmium, Londunum und einigen anderen Teilen des Reichs ihr vorläufiges und zeitweiliges Bestehen. Ali dies konnte jedoch das Erscheinen von Falsifikationen und Imitationen der amtlichen Monete nicht verhindern, wahrscheinlich auch deswegen, weil sie als Produkt derselben politischen und wirtschaftlichen Notwendigkeiten entstanden sind.

Zu Beginn des 4. Jh. taucht im pannonischen Raum, im mittleren und niederen Donaugebiet wie auch in den umliegenden Provinzen eine bedeutende Anzahl in größerem oder geringerem Maße barbarisierter Miinzen auf. Ihr zahlenstarkes Erscheinen veranlasste A. Alföldi, diesem Problem im Jahre 1926 größere Aufmerksamkeit zu widmen und die veröffentlichten Exemplare unter der gemeinsamen Bezeichnung »**pannonische Imitationen**«⁴⁵, man mag noch hinzufügen: »des frühen 4. Jh.«, zusammenzufassen. Die barbarisierten Imitationen dienten als Vorlage für die vier Haupttypen auf dem Revers der im Zeitraum 318—324/330 geprägten kaiserlichen Münzen: VICTORIAE LAETAE PRINC PERP, VIRTVS EXERCIT — VOT X(XX), DN CONSTANTINI MAX AVG — VOT X(XX), CAESARVM NOSTRORVM — VOT V(X) und PROVIDENTIAE AVGG (CAESS). Als Variante der 3. Gruppe Alföldis, damals mit nur zwei bekannten Exemplaren, sind Imitationen des aus Thessalonica Revers VOT XX MVLTVXXX registriert. Diese typologische Einteilung bewahrte bis heute ihre Gültigkeit.⁴⁶ A. Alföldi beschränkte sich aber nicht nur auf die grundlegenden Elemente der Identifikation und Bestimmung von Münzen. Er erkannte die Entstehung jener barbarisierten Produkte oder Falsifikationen als das Werk mehrerer Meister einer Münzstätte, in welcher der Prozeß der Degeneration von Grundschemata einer eigenen Entwicklungslinie folgt. Es scheint, daß zugunsten dieser Annahme auch zwei Dekrete aus den Jahren 319 und 321 sprachen, die im Codex Theodosianus angeführt werden und jedem, der den Versuch unternimmt, Miinzen zu prägen oder außerhalb des amtlichen Miinzwesens entstandene Miinzen als Zahlungsmittel

⁴⁵ A. Alföldi, NK XXV, 1926, 37—38.

⁴⁶ Am Abschnitt, der sich auf die »pannonischen Imitationen« des frühen 4. Jh. bezieht, wurden keine bedeutende Korrekturen

vorgenommen, vgl.: B. Zmajić, NumVij-Zgb 30 (Jg XIX), 1972, 14; M. R. Vasić, Kovnice i kovnice antičkog i srednjovekovnog novca, Beograd 1976, 80—81.

benutzt, harte Strafen androhen.⁴⁷ Die Verbindungslinie zwischen den pannonischen Imitationen und ihren Prototypen erklärte Alföldy mit der Tatsache, daß ein Teil der Exemplare (233 Stück wurden von ihm analysiert) zum normalen Gewicht von 3,10–3,20 gr tendieren, daß die meisten mehr oder minder deutliche Kennzeichen der Münzstätten Siscia und Thessalonica aufweisen und sie im Gebiet von Raetia über Pannonien bis hin zum Schwarzen Meer im Umlauf waren. Ein bedeutender Teil des bearbeiteten Materials stammt aus der numismatischen Sammlung des AMZ — insgesamt 84 Münzen. Die größte Anzahl pannonischer Imitationen wurde im slawonisch-syrmischen Raum zusammengetragen, d. h. 24 Münzen an 6 Fundstellen in Slawonien (Sotin, Vinkovci, Vukovar, Ilok Osijek und Dalj) und 33 Exemplare an 9 Stellen in Syrmien (Banoštor, Novi Banovci, Surduk, Petrovci bei Ruma, Sremska und Mačvanska Mitrovica, Hrtkovci, Stari Slankamen und Kupinovo bei Obrenovac). 6 Exemplare wurden in Sisak gefunden, 1 an einer unbekanntenen Stelle in Serbien, während für 20 Exemplare keine Angaben über ihre Herkunft bekannt sind (Abb. 3). Keine Angaben gibt es für weitere 4 Exemplare der 1. Gruppe Alföldys, welche kürzlich ausgesondert und im AMZ inventarisiert wurden.⁴⁸

Die bestehende Liste der Einzelfunde auf jugoslawischem Gebiet wurde unlängst durch neue und noch unveröffentlichte Exemplare aus Lokalitäten in Serbien und Syrmien erweitert.⁵⁰ (Abb. 4) Die meisten der 85 veröffentlichten Exemplare stammen aus 7 Lokalitäten (Bikić Do, Krčedin und Sremska Mitrovica in Syrmien und Kostolac, Veliko Gradište, Niš und Leskovac in Serbien), Außerhalb Jugoslawiens wurden pannonische Imitationen des frühen 4. Jh. in Carnuntum,⁵¹ Wagna-Flavia Solva,⁵² Inzersdorf,⁵³ Traumannsdorf⁵⁴ und Schützen am Gebirge⁵⁵ in Österreich, Brigetio⁵⁶ und Intercisa⁵⁷ in Ungarn gefunden.

⁴⁷ Zur Interpretation dieser Dekrete — G. Dembski, NZ 90, 1975, 38–39.

⁴⁸ Die Imitationen gehören in Alföldy 1. Gruppe (VICTORIAE LAETAE PRINC PERP). AMZ Inv. Nr. 39645–39648.

⁴⁹ In die Liste der Imitationen wurden nicht aufgenommen: zwei Imitationen der Münze Maximinus Daza der Emission GENIO AVGVSTI, ^A (Inv. Nr. 13681) und HERC-VU VICTORI, *JTI* (Inv. Nr. 13682), die in Vinkovci bzw. Petrovci bei Ruma gefunden wurden.

⁵⁰ R. M. Vasić, o. c. Anm. 46); Ders., *Sirmium VII*, CEFR 29/2, Roma-Belgrado 1978, 119–126.

⁵¹ 13 Folis Constantinus Maximus, 1 Crispus und 1 Constantinus II — G. Elmer, o. c. (Anm. 6), 59–60.

⁵² 1 Exemplar der Gruppe VIRTUS EXERCITVS — G. Dembski, FÖ 12, 1973, 216; Ders., o. c. (Anm. 9), 19. Nr. 57.

⁵³ 1 Exemplar der Gruppe VICTORIAE LAETAE PRINC PERP — G. Dembski, FÖ 18, 1979, 575.

⁵⁴ 1 Exemplar der Gruppe VICTORIAE LAETAE PRINC PERP — F. Dick, FO 14, 1975, 269.

⁵⁵ G. Dembski, FO 10, 1971, 155.

⁵⁶ K. Biro-Sey, o. c. (Anm. 15), 18, 195 Nr. 302–305. — 2 Exemplare VICTORIAE LAETAE PRINC PERP und 1 Exemplar VIRTUS EXERCITVS.

⁵⁷ A. Alföldy, o. c. (Anm. 45), 45 Nr. 129.

Gebiet	Fundort	VICTORIAE LAETAE PRINC PERP Stück	VIRTUS EXERCIT Stück	DN CONSTANTINI MAX AVG/ CAESARVM NOSTRORVM Stück	PROVIDENTIAE CAES/AVGG) Stück	TOTAL
Slawonien						
	1. Sotin	6	—	—	—	6
	2. Vinkovci	9	—	—	—	9
	3. Vukovar	1	—	—	—	1
	4. Dalj	3	—	—	—	4
	5. Osijek	3	—	—	—	3
	6. Ilok	1	—	—	—	1
Total (Slawonien)		23	1	—	—	24
Syrmien						
	7. Banoštor	1	—	—	—	1
	8. Novi Banovci	6	—	—	—	7
	9. Surduk	3	—	—	—	3
	10. Petrovci	2	—	—	—	2
	11. Sremska Mitrovica	11	—	—	—	14
	12. Mačvanska Mitrovica	2	—	—	—	2
	13. Hrtkovci	2	—	—	—	2
	14. Stari Slankamen	2	—	—	—	2
	15. Kupinovo	1	—	—	—	1
Total (Syrmien)		30	4	—	—	34
Sudwest Pannonien						
	16. Sisak	5	—	—	—	6
Total (sudwest Pannonien)		5	1	—	—	6
Ohne Fundortangabe						
	Serbien	1	—	—	—	1
	Sammlung 0. Friml (Osijek)	2	—	—	—	2
	Sammlung I. Simić (Zagreb)	2	—	—	—	3
	Sammlung I. Kukuljević (Zagreb)	1	—	—	—	1
	Ohne Anmerkungen	13	—	2	1	18
Total (ohne Fundortangabe)		19	3	2	1	25
TOTAL im AMZ		77	9	2	1	89

Abb. 3 — »Pannonische Imitationen« des frühen 4. Jh. in der numismatischen Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb

Neben der Reihe von Einzelfunden enthielten auch einige auf dem Gebiet der Präfektur Illyricum entdeckte Funde barbarisierte Münzen des frühen 4. Jh. Der erste Fund dieser Art war der Miinzfund von Nagyteteny, der neben 10561 Exemplaren amtlicher kaiserlicher Moneten auch Falsifikate enthielt.⁵⁸ Aus der Tatsache, daß in diesem Fund Münzen des Prinzen Constans fehlen, läßt sich folgern, daß er vor Dezember des Jahres 333 vergraben wurde. Eine bedeutende Anzahl von Imitationen enthielt auch der Miinzfund von Andolkinoi bei Tomi,

⁵⁸ Ders., RIN XXXIV, 1921, 1 ff.

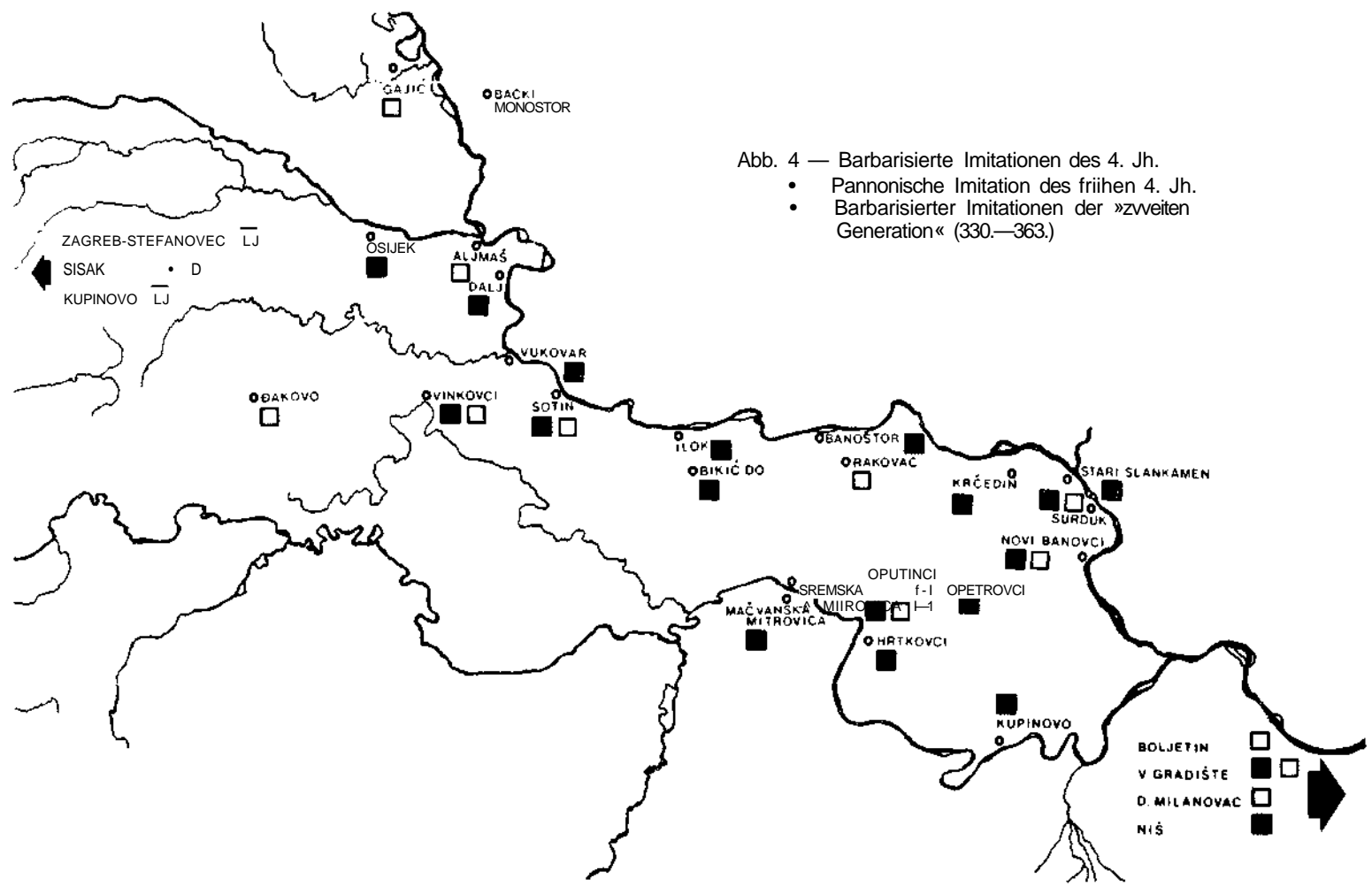

Abb. 4 — Barbarisierte Imitationen des 4. Jh.
• Pannonische Imitation des frühen 4. Jh.
• Barbarisierte Imitationen der »zweiten Generation« (330.—363.)

der ungefähr der gleichen Zeit entstammt.⁵⁹ Von Bedeutung ist auch der auf 333/334 datierte Miinzfund bei Bikić Do in der Nähe von Šid, der fast die gleiche Menge amtlicher Moneten (10590) wie der Fund von Nagytetyeny und zusätzlich 30 barbarisierte Miinzen aufweisen konnte.⁶⁰ Aus Flavia Solva stammen 4 in einem Miinzfund aus dem Jahre 324 gefundene Imitationen.⁶¹ In Constantinus Herrschaftszeit fällt der Miinzfund, der Bronzemiinzen enthielt, in Carnuntum gefunden wurde und neben 231 Exemplaren der amtlichen römischen Monete auch eine Imitation der Miinze des Prinzen Crispus mit dem Zeichen der Miinzstätte Trier (?) barg.⁶² Aus Intercisa stammt die Imitation der Miinze Constantinus Maximus (Alföldds 1. Gruppe), die zusammen mit Miinzen mehrerer Kaiser von Probus bis Constantius gefunden wurden.⁶³ Ohne Angaben über die Herkunft blieb der Miinzfund mit vorwiegend barbarisierten Miinzen des 4. und 5. Jh., die sich heute im Besitz des Nationalmuseums Belgrad befinden. Ein ähnlicher Fund, ebenfalls ohne Angaben über die Provenienz, tauchte im Jahre 1926 auf einer Auktion der Miinchener Firma Helbing auf.^M Die Imitationen dieses Fundes weisen eine erstaunliche Ähnlichkeit zu Miinzen aus einem Miinzfund, der sich heute im AMZ befindet, auf. Der Fund wurde im Jahre 1940 Hinko Lederer abgekauft.

Der Miinzfund »H. Lederer«

Nach den Eintragungen im Hauptinventar des AMZ⁰⁵ wurde dem Museum im Jahre 1940 der Kauf von »8140 Stück korrumpierter Kupfermiinzen« angeboten, die gleich darauf Hinko Lederer aus Zagreb »zum angebotenen Preis von 240 Dinar« abgekauft wurden.⁶⁸ Aber nur 157 Miinzen dieses außergewöhnlich großen Fundes waren in der Papiertiite enthalten: 143 Imitationen Constantinus Maximus und Constantius II, die nach der Vorlage für kaiserliche Miinzen aus den Jahren 318—324 geprägt worden waren. Unter ihnen befanden sich noch 14 Exemplare der regulären kaiserlichen Emissionen Constantius II und Constans, die im Zeitraum von 335—361 geprägt wurden:

⁵⁹ D. Severeano, BSNR XX, 1925, 8 ff.

⁶⁰ B. Bajić-B. Vasilic, Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine II, 1958, 58 ff; C. Brenot, Sirmium VIII, CEFR 29/2, Roma-Belgrado 1978, 7 ff.

⁶¹ G. Dembski, o. c. (Anm. 47), 7 ff.

⁶² G. Elmer, o. c. (Anm. 6), 59.

⁶³ M. R. Alföldi, o. c. (Anm. 38), 47.

⁶⁴ Aukt. Kat. Helbing, 12. 10. 1926, Nr. 1497, 1499—1505. — 12 Exemplare »pamionischer

Imitationen« des frühen 4. Jh. auf der überaus bekannten privaten Sammlung Károly Nikolovits erwarb das Nationalmuseum Budapest nach Tod des Besitzers im Jahre 1960. — K. Biro-Sey, FA XVIII, 1977, 98 ff, Nr. 12—23.

>” Hauptinventar AMZ, 68 Nr. 228.

” Archiv AMZ, Akte Nr. 309 u. 310.

	LRBC	Achse	Gewicht	Größe	Inv. Nr. AMZ
Constantius I 335—337					
1. UR_____W61fin u. Zwillinge SMTS e	852	f	2,46	18/16	39490
Constantinus II, Constantius II, Constans 337—341					
2. Cs_____GLORIA EXERCITVS Γ SIS u (1 Feldzeichen)	773	\	1,64	17/16,5	39487
3. Cn _____ SMTS Γ	856	f	1,46	18/17	39488
Constantius II, Julianus Caesar 355—361					
4. Cn_____VICTORIAE DD AVG Q NN SMTS	860	†	1,74	17/15	39489
Constantius II, Constans 341_346					
5. Cs_____FEL TEMP REPARATIO/FH ASIS	1226 si.	t	2,47	17,5/17	39491
6. „ <u>M </u> _____ // ISD	1236	t	1,81	17,5/15,5	39494
7. „ <u>M I</u> _____ 	?	t	2,66	16	39492
8. „ <u>M !</u> _____ 	?	t	2,25	17/16	39493
9. „ <u>M </u> _____ 	?	t	1,82	18/16	39495
10. „ <u>•M- </u> _____ 	•> (Cons.)	t	1,91	17,5/17	39498
11. „ <u>S !</u> _____ 	?	t	3,06	19/17,5	39499
12. „ <u>S </u> _____ 	?	t	3,81	17/16,5	39500
13. „ <u>(< </u> _____ nm	?	t	1,68	18/15	39496
14. „ _____ 	?	↙	1,90	16/14	39497

Unter den Exemplaren der regulären kaiserlichen Emissionen stößt man auf kein einziges Exemplar der regulären kaiserlichen Emissionen, das vor der vierten Dekade des 4. Jh. entstanden wäre. Die frühesten Münzen sind die der Gruppe URBS ROMA/W61fin und Zwillinge (Nr. 1), die 335—337 in Thessalonica geprägt wurden, während die späteren Exemplare der Gruppe FEL TEMP REPARATIO/FH (Nr. 5—14), die aus der Zeit von 355—361 stammen, in bedeutend größerer Zahl vertreten sind (10 Münzen). Man hätte bei einer solchen Zusam-

menstellung kaiserlicher Miiinzen eher gehofft, auch auf Imitationen aus der zweiten Hälfte des 4. JH., wie sie der Fund von Donji Milanovac (Taliatae) in grosser Zahl barg, zu stoBen.⁶⁷ Da keine Miiinzfunde »pannonischer Imitationen« des 4. Jh. und auch späterer Emissionen regulärer Bronzemiiinzen verzeichnet sind, mui gegeniiber den 14 im »Miiinzfund H. Lederer« enthaltenen Exemplaren Vorsicht walten, so das an eine Datierung des Miiinzfundes in eine Periode nach Anfang des dritten Jahrzehnts des 4. Jh. vorerst nicht gedacht werden kann.

Die barbarisierten Imitationen besitzen direkt analoge Exemplare unter den Miiinzen von Leskovac und Budapest, weiters sind Ahnlichkeiten mit einzelnen Imitationen aus Nis, den Miiinzfunden von Bikic Do, Nagytetyeny und auch dem auf der Auktion der Firma Helbing im Jahre 1926 versteigerten Miiinzfund nachzuweisen. Das verweist wiederum auf die Herkunft der Miiinzen, die eigentlich unbekannt ist, aber wohl irgendwo im slawonisch-syrmischen Raum oder vielleicht etwas sidiidstlicher davon gesucht werden mur. Die aufierordentlich sorgfältige Ausarbeitung des Portraits auf dem Avers und des Kranzes auf dem Revers unserer Miiinzen falit ins Auge. Sie hinterlassen den Eindruck der sorgsam Arbeit eines guten Prageformschneiders, der die gestalterische Konzeption der Miiinze gänzlich unter Kontrolle hatte und verwirklichen konnte. Das Kennzeichen der Miiinzsatte ist deutlich erkennbar und nur geringfiiigig korrumpiert. Es sind dies natiiirlich Siscia und Thessalonica. Die Legenden auf Avers und Revers sind jedoch völlig verfälscht, lassen aber zusammen mit einer trotz Vorbehalte als hochwertig zu bezeichnenden barbarisierten Portraitabbildung die Imitation der Miiinzen Constantinus Maximus und Constantius erkennen. Die Legenden des Revers lassen sich in Alfoldvs 3. Gruppe einordnen, sie gehören also zu den Imitationen DN CONSTANTINI MAX AVG — VOT XX und CAESARVM NOSTRORVM — VOT X. Die barbarisierten Imitationen des »Miiinzfundes H. Lederer« weisen 8 Varianten und 7 Subvarianten auf (T. 1). Sie alle aber stehen durch die Benutzung eines ähnlichen oder identischen Avers bzw. Revers zueinander in Beziehung. Daher sind unsere Exemplare ohne Riicksicht auf den Egzerg mit dem Zeichen der Miiinzstatten Siscia und Thessalonica zweifellos als Arbeiten derselben Werkstatt, zumeist sogar desgleichen Meisters oder dergleichen Gruppe von Prageformschneidern anzusehen. Die Exemplare dergleichen Variante und Subvariante verfiingen im Grunde iiber die gleiche Achsenlage. Die große der Miiinzen variiert von 15 bis 21,5 mm, das Gewicht zwischen 0,96 bis 2,48 gr.

Ia — 1,71 gr	IV — 1,61 gr
Ib — 1,92 gr	Va — 2,48 gr
Ic — 1,75 gr	Vb — 1,16 gr
Ha — 1,90 gr	Via — 2,49 gr
Iib — 1,75 gr	VIb — 1,77 gr
Iic — 1,94 gr	VII — 1,66 gr
III — 1,80 gr	VIII — 1,58 gr

VARIANTE I — umfait Nachahmungen der Miiinze Constantinus II/CAESARVM NOSTRORVM — VOT X mit den Egzerg der Miiinzstatte Siscia. Die Legende auf dem Avers ist in zwei Teile geteilt und enthält die korrumpierte Zusammen-

⁶⁷ M. R. Vasic, o. c. (Anm. 46), 82; Ders., o. c. (Anm. 50), 127—130.

fügung grafisch korrekt geformter Buchstaben *CKHH* — INN2NN. Die Legende auf dem Revers besitzt drei verschiedene Kombinationen des Inschriftenkranzes und des Egzergs, aus welchem Grund sich auch drei Subvarianten, gekennzeichnet mit den Zahlen Ia — Ic, aussondern lassen. Für 21 Exemplare der Variante I lassen sich Analogien bei den Münzen von Leskovac finden, die offensichtlich einen Abdruck dergleichen Form, die auch zur Prägung unserer Subvariante Ia diente, darstellt.⁸⁸ Eben dieser Subvariante gehört auch das besonders interessante Exemplar an, das heute im Nationalmuseum Budapest aufbewahrt wird und das einzige uns bekannte Exemplar dieser Gruppe, aber mit dem Zeichen VOT V, darstellt.⁶⁹ Alföldis Exemplar Nr. 212⁷⁰ trägt auf dem Revers eine Darstellung nach Art der Variante I mit Egzerg und Kranz im Stil der Variante Ib, obwohl die Verteilung der Buchstaben auf dem Revers eigentlich weitaus mehr Berührungspunkte mit unserer Variante III aufweist. Als Analogie sollte man auch Alföldis Exemplar Nr. 215⁷¹ mit Egzerg und Kranz der Variante Ia in Betracht ziehen. Die Variante I ist mit der Münze Nr. 22 aus Bikić-Do mit dem Zeichen VOT V und dem Egzerg SIS verwandt.⁷²

Constantinus II

Ia
 CNN2MI -- INN2NN
 CNNCONT2NNCINN, _____
 Brustbild nach rechts, Diademe.
 Im Kranz: VOT/•/X.

I8I2I

1. 39501; 1,69 gr; ↘ ; 16 mm. (T. 2: 1)
2. 39502; 1,85 gr; ← ; 17,5/16,5 mm. (T. 2: 2)
3. 39503; 1,65 gr; ← ; 16 X 15,5 mm. (T. 2: 3)
4. 39504; 1,95 gr; > ; 17 mm.
5. 39505; 1,59 gr; > < ; 19/16 mm.
6. 39506; 1,71 gr; > ↓ ; 17/16 mm.
7. 39507; 1,70 gr; + ; 17/15 mm.
8. 39508; 1,61 gr; > ↓ ; 17/16,5 mm.
9. 39509; 1,86 gr; N ↓ ; 17 mm.
10. 39510; 1,74 gr; > ↓ ; 17 mm.
11. 39511; 1,94 gr; ↓ ; 17,5/17 mm.
12. 39512; 1,72 gr; < ; 17/16 mm.
13. 39513; 1,60 gr; < ; 18/16 mm.
14. 39514; 2,04 gr; † ; 18 x 17 mm.
15. 39515; 1,64 gr; ↓ ; 17,5/17 mm.
16. 39516; 1,75 gr; > ↓ ; 18/17 mm.
17. 39517; 1,58 gr; > ↓ ; 17,5/16,5 mm.
18. 39518; 1,48 gr; > ↓ ; 17,5/16 mm.
19. 39519; 1,64 gr; > ↓ ; 17 mm (fragm.).
20. 39520; 1,45 gr; + ; 17/15 (fragm.).
21. 39521; 1,65 gr; + ; 17/14,5 (fragm.).

Ib
 CNN2NI — INN2NN
 DNNCON2TNNTNNNNI, _____
 Brustbild nach rechts, Diademe.
 Im Kranz: VOT/•/X.

212

1. 39522; 2,17 gr; ← ; 18,5/17,5 mm. (T. 2: 4)
2. 39523; 2,00 gr; ← ; 17/16 mm. (T. 2: 5)
3. 39524; 2,11 gr; ← ; 17/16,5 mm. (T. 2: 6)

" Ders., o. c. (Anm. 50), 124 Nr. 41. — Das Exemplar ist leider nicht abgebildet.

« A. Alföldi, o. c. (Anm. 45), 48 Nr. 225, Taf. IV: 30.

⁷⁰ o. c., 47, Taf. IV: 13.

⁷¹ o. c., 47, Taf. IV: 15.

⁷² C. Brenot, o. c. (Anm. 60), 98, Pl. XXII: :22.

4. 39525; 1,92 gr; ←; 18,5/16,5 mm.
5. 39526; 1,68 gr; ←; 18/17 mm.
6. 39527; 1,89 gr; ←; 17,5/17 mm.
7. 39528; 2,09 gr; ←; 17/16 mm.
8. 39529; 1,64 gr; ←; 17 mm.
9. 39530; 1,79 gr; ←; 18/17 mm.

Ic

CNN2NI — INN8NN

Brustbild nach rechts, Diademe.

Im Kranz: VOTV • /X.

CNCON2TNNTNNN, $\overline{\text{211?}}$

1. 39531; 1,98 gr; ↓; 17 mm.
2. 39532; 1,76 gr; ↓; 16 mm.
3. 39533; 1,77 gr; ↓; 17/16 mm. (T. 2 : 7)
4. 39534; 1,57 gr; ↓; 17/16 mm. (T. 2 : 8)
5. 39535; 2,09 gr; ↓; 17/16,5 mm. (T. 2 : 9)
6. 39536; 1,77 gr; ↓; 17 mm.
7. 39537; 1,82 gr; ↓; 19/17 mm.
8. 39538; 1,72 gr; ↓; 17,5/16,5 mm.
9. 39539; 1,97 gr; ↓; 17/16,5 mm.
10. 39540; 1,91 gr; ↓; 17,5 mm.
11. 39541; 1,75 gr; ↓; 17,5/17 mm.
12. 39542; 1,65 gr; ⚭; 18/16 mm.
13. 39543; 1,56 gr; 4-; 17,5/16,5 mm.
14. 39544; 1,45 gr; +; 16,5/16 mm.
15. 39545; 1,56 gr; ->; 18/16,5 mm.

Variante II — umfasst Nachmungen der Münzen Constantius II/ CAESARVM NOSTRORVM — VOT X mit dem Egzerg der Münzstätte Siscia. Von der Variante I unterscheidet sie sich allein durch eine andere Gestaltung des Haars im oberen Teil über dem Diadem, durch einen etwas kleineren Kopf und einer geringfügig abweichenden Auserbeitung der Bänderenden auf dem Diadem. Die Legende des Avers hat den Abschluss IM2MMM. Die Darstellung auf dem Revers kennen alle drei Subvarianten der Variante I, sie weisen stets dieselbe Legende-Kranz-Egzerg-Kombinationen auf. Der Kopf auf dem Avers ist wie bei Variante I nach rechts gedreht. Zwei identische Exemplare der Variante IIb wurden in Leskovac gefunden.⁷³ Besonders aufschlussreich hinsichtlich unseres Themas ist auch Vasić-Exemplar Nr. 38, das auf dem Avers die Darstellung des nach links gewendeten Kaisers im Harnisch bringt und bezüglich der Gestaltung des Portraits große Ähnlichkeit mit unserer Variante II erkennen läßt.⁷⁴ Die Kombination der Reverslegende und des Egzergs 212 der Variante IIb und des Kranzes der Variante IIc zeichnen das Exemplar aus dem Münzfund Nagytetyeny aus.⁷⁵

⁷³ M. R. Vasić, o. c. (Anm. 50), 124 Nr. 39—40. — Leider sind die beiden Exemplare

⁷⁴ o. c., 124. — Die Legende .ON3TNNN nicht abgebildet.

NNNTN3NNN verläuft ohne Unterbrechung um das Portrait herum, was für Reversle-

genden unserer Variante II charakteristisch ist. Der Exerg 121?I gehört zur Variante IIa. Die Münze wurde in Veliko Gradište gefunden.

⁷⁵ A. Alföldi, o. c. (Anm. 45), 47 Nr. 206, Taf. IV : 7.

Constantinus II

Ha

CNN¹8NI — INZNNN
 CNNCONT SNNNCNNN, _____
 I2I2I

Brustbild nach rechts, Diademe.
 Im Kranz: VOTV • IX.

1. 39546; 1,84 gr; | 17/16,5 mm. (T. 3 : 1)
- ~~2. 39547; 1,86 gr; 4 ; 18/17 mm.~~
3. 39548; 1,99 gr; → ; 18/17 mm. (T. 3 : 2)

IIb

CNN8NI — IN2NNN
 DNNCON 2TNNTNNNNI, _____
 2I2

Brustbild nach rechts, Diademe.
 Im Kranz: VOT7 • /X.

1. 39549; 2,20 gr; → ; 18/17 mm. (T. 3 : 3)
2. 39550; 2,76 gr; → ; 18,5/18 mm.
3. 39551; 1,57 gr; → ; 18/17 mm.
4. 39552; 1,66 gr; → ; 17/15 mm.
5. 39553; 2,16 gr; → ; 17/16 mm. (T. 3 : 4)
6. 39554; 1,66 gr; → ; 17/15,5 mm.
7. 39555; 1,77 gr; † ; 17/16 mm.
8. 39556; 1,46 gr; → ; 17,5/16 mm.
9. 39557; 1,92 gr; ← ; 17/16 mm. (T. 3 : 5)
10. 39558; 1,70 gr; → ; 16,5/16 mm.
11. 39559; 1,89 gr; → ; 17/16 mm.
12. 39560; 1,47 gr; → ; 18/16 mm.
13. 39561; 1,96 gr; → ; 18/17 mm.
14. 39562; 1,98 gr; → ; 17/16 mm.
15. 39563; 2,00 gr; → ; 17,5 x 17 mm.
16. 39564; 1,68 gr; → ; 17/15,5 mm (Bruchstück)
17. 39565; 1,59 gr; → ; 17/15 mm (Bruchstück)
18. 39566; 1,74 gr; → ; 16 mm.
19. 39567; 1,10 gr; → ; 16/15 mm.
20. 39568; 1,44 gr; → ; 17/15 mm (Bruchstück)
21. 39569; 1,65 gr; → ; 17/16 mm.
22. 39570; 2,17 gr; → ; 20/16,5 mm.
23. 39571; 2,04 gr; → ; 18/17 mm.
24. 39572; 1,65 gr; → ; 18/17 mm.
25. 39573; 1,32 gr; ← ; 18/16,5 mm.
26. 39574; 1,33 gr; → ; 17/16 mm.
27. 39575; 1,39 gr; → ; 18/16,5 mm.

IIc

CNN.2NN — IN2NNN
 CNCON8TNNTNNN, _____
 2I12

Brustbild nach rechts, Diademe.
 Im Kranz: VOI7 • /X.

1. 39576; 1,87 gr; ↔ ; 18/17 mm. (T. 3 : 6)
2. 39577; 2,00 gr; ← ; 18/17 mm. (T. 3 : 7)

Variante III — umfasst Nachahmungen Constantinus Maximus/DN CONSTANTINI MAX AVG — VOT XX mit dem Egzerg der Münzstätte Siscia Dei Darstellung zeigt das Portrait tritt mit dem Kennzeichen der Prägestätte Siscia auf, bei nisch. Dieses Portrait tritt mit dem Kennzeichen der Prägestätte Siscia auf, bei den Varianten VIa-b, VII und VIII mit unterschiedlichen Verfälschungen des Egzergs der Münzstätte Thessalonica. Im »Münzfund H. Lederer« zeigt sich eine deutliche zahlenmäßige Überlegenheit der 55 Exemplare der Variante III mit dem Egzerg SIS. Alle Exemplare dieser Variante besitzen die Avers legende MISI — IMMO. Eine ähnliche Aufschrift auf dem Avers aber mit korrekter Schreibweise des Buchstaben N (NI21 — INNO) zeigen zwei Exemplare aus

Niš^{TM} Die Legende auf dem Revers IIIICIIIIISOIIIIIOIIC ist charakteristisch für eine weitere in Niš gefundene Münze, die aber eine gänzlich anders konzipierte Legende des Avers aufweist.⁷⁷ Diese und noch zwei andere Exemplare aus Niš⁷⁸ machen deutlich, daß die Variante III schon jetzt das Material für mehrere Prägeformen von Subvarianten mit dem Egzerg der Münzstätte Siscia hergibt.⁷⁹

lila	HIZI - -IHHo IIIOIIIIISDIIIIIOIIO_____	»Der Münzfund H. Lederer«
	SIS	
lilb	NI2I - INNO NNOIIII2ONIIIOIIC, _____	Vasić, Nr.: 31—32
	SIS	
IIc	•HTC- - -IHHO IIIOIIIIISDIIIIIOIIC, _____	Vasić, Nr.: 33
	SIS	
lild	HIC. - -IHHO ... HOIIIIISOIIIIIOCIO, _____	Vasić, Nr.: 34—35
	SIS	
	Constantinus Maximus	
lila	HIZI - •IHHo IIIOIIIIISDIIIIIOIIC, _____	Brustbild im Paludamentum u. Panzer nach links. Im Kranz: IIOT/ • /XX.
	SIS	

1. 39578; 1,58 gr; <-; 17 mm. (T. 4: 1)
2. 39579; 2,85 gr; <-; 19/17 mm. (T. 4: 3)
3. 39580; 1,85 gr; <-; 18/16 mm.
4. 39581; 1,37 gr; <-; 17,5/17 mm.
5. 39582; 2,18 gr; <-; 17,5/17 mm.
6. 39583; 1,80 gr; ->; 17/16 mm.
7. 39584; 1,64 gr; <-; 17,5/16,5 mm.
8. 39585; 1,74 gr; <-; 17,5/16,5 mm.
9. 39586; 1,70 gr; <-; 18,5 x 17 mm.
10. 39587; 2,20 gr; <-; 18/17,5 mm.
11. 39588; 1,68 gr; f; 17 mm.
12. 39589; 1,29 gr; <-; 16,5 x 15 mm.
13. 39590; 1,69 gr; <-; 18/17 mm.
14. 39591; 1,71 gr; •-; 19/17 mm.
15. 39592; 2,00 gr; <-; 17 mm.
15. 39592; 2,00 gr; <-; 17 mm.
16. 39593; 1,78 gr; <-; 17 mm.
17. 39594; 2,21 gr; <-; 18/17 mm.
18. 39595; 1,81 gr; <-; 17,5/16,5 mm.
19. 39596; 0,99 gr; <-; 17/16 mm.
20. 39597; 1,28 gr; <-; 17,5/16 mm.
21. 39598; 1,30 gr; <-; 18/17 mm.
22. 39599; 2,28 gr; <-; 18/17,5 mm.
23. 39600; 1,70 gr; <-; 17,5 mm.
24. 39601; 1,65 gr; <-; 17/16,5 mm.

⁷⁷ M. R. Vasić, o. c. (Anm. 50), 123 Nr. 31—32. — Leider sind beide Exemplare nicht abgebildet.

⁷⁸ o. c., 123 Nr. 33.

⁷⁹ o. c., 124 Nr. 34—35.

" Vasić, Exemplar, Nr. 30 mit seinem Exerg ISI ist in der Sphäre der lokalen

Münzstätte, mit deren Münzen wir uns hier beschäftigen, etwas völlig Neues. Aufgrund der völlig atypischen Legende auf Avers und Revers scheint es mit der Variante aus dem »Münzfund H. Lederer« in unmittelbarer Beziehung zu stehen. — o. c., 123 Nr. 30.

25.	39602;	1,71	gr;	←;	18/17 mm.
26.	39603;	1,81	gr;	←;	17 mm.
27.	39604;	1,28	gr;	←;	17/14 mm. (Bruchstück)
28.	39605;	1,14	gr;	←;	18/16 mm.
29.	39606;	1,61	gr;	←;	16,5 mm.
30.	39607;	1,83	gr;	←;	18,5/17 mm. (T. 4 : 3)
31.	39608;	2,22	gr;	←;	17,5 X 17 mm.
32.	39609;	1,75	gr;	←;	17 mm.
33.	39610;	1,16	gr;	←;	16,5/16 mm.
34.	39611;	2,29	gr;	←;	18/17 mm.
35.	39612;	1,56	gr;	←;	17,5/17 mm.
36.	39613;	2,08	gr;	←;	17,5/17 mm.
37.	39614;	3,02	gr;	←;	18/17 mm.
38.	39615;	1,88	gr;	←;	17/16 mm.
39.	39616;	1,84	gr;	←;	17/16,5 mm.
40.	39617;	2,08	gr;	←;	17 mm.
41.	39618;	1,72	gr;	←;	20,5/18 mm.
42.	39619;	1,98	gr;	←;	17 mm.
43.	39620;	1,68	gr;	←;	17,5/17 mm.
44.	39621;	2,04	gr;	←;	17,5/17 mm.
45.	39622;	1,84	gr;	←;	18/17 mm.
46.	39623;	1,60	gr;	→;	17/16 mm.
47.	39624;	1,91	gr;	←;	18/17 mm.
48.	39625;	1,70	gr;	←;	17,5/16 mm.
49.	39626;	1,64	gr;	←;	18/17 mm.
50.	39627;	1,84	gr;	←;	18 mm.
51.	39628;	1,89	gr;	←;	18/17,5 mm.
52.	39629;	1,77	gr;	←;	18/17 mm.
53.	39630;	1,54	gr;	←;	18/15 mm.
54.	39640;	1,70	gr;	↑;	17/16 mm. (Bruchstück)
55.	39641;	1,30	gr;	→;	17 mm.

Variante IV — stellt genaugenommen eine Variation des Harnischs und des Portraits der Gruppe III dar. Der Abschluß der Legende auf dem Avers ist durch die Ligatur MM erweitert worden, obwohl diese sich ebenfalls auf dem Abschluß IMMO der Variante III begründet.

Constantinus Maximus

— IHNO

IIIIIIIIISOIII ..... C, SIS

Brustbild im Paludamentum u. Panzer
nach links.

Im Kranz: IIOT/•/XX.

1. 39638; 1,61 gr; t ;17/16 mm. (T. 4:4)

Variante V (a und b) — zeigt ein neues Portrait: nach rechts gewendete Biiste mit Diadem. Unsere Exemplare (Inv. Nr. 39639 und 39642) gehören zur Gruppe der Variante III gehalten, obwohl sie wesentliche Unterschiede bei der Ausformung der Averslegende aufweisen. Eine der Variante Vb analoge Münze wurde in Niš gefunden,⁸⁰ ein ähnliches Exemplar führt Alföldi als Münze des Caesaren Münzfund von Nagyteteny an.⁸¹ Die Varianten Va-b tragen im Egzerg das Zeichen der Münzstätte Siscia.

⁸⁰ o. c., 124 Nr. 37.

⁸¹ A. Alföldi, o. c. (Anm. 45), 47 Nr. 210, Taf. IV: 11.

Constantinus Maximus

Va crnu - im Brustbild nach rechts, Diademe.
 IIIIOIIIISO • ... IIC, _____
 SIS Im Kranz: IIOT/ • /XX.

1. 39639; 2,48 gr; t ; 21,5 x 18,5 mm. (T. 4 :5)

Vb CIIIII —..... Brustbild nach rechts, Diademe.
 ..... _____
 SIS Im Kranz: (unbestimmbar).

1. 39642; 1,16 gr; f ; 16,5/14,5 mm. (T. 4: 6)

Variante VI (a und b) — umfasst Nachahmungen Constantinus Maximus mit nach links gewendetem Harnisch und Umhang. Auf dem Revers wurde die Aufschrift VOT durch das schematisierte Zeichen II dargestellt, während das Zeichen der Vincenalia in Form zweier Kreuze (+ +) wiedergegeben ist. Die Legende ist kaum leserlich, wahrscheinlich lautet sie in voller Form TSI und stellt eine der Variationen des Egzergs der Münzstätte Thessalonica dar (T2I, T2Tu. a:). Die Form des Kranzes der Variante VI scheint allen Exemplaren, bei denen die Buchstaben des Egzergs Zeichen der Münzstätte Thessalonica imitieren, eigen zu sein.⁸² Für das Zeichen VOT auf den pannonischen Imitationen aus den Anfängen des 4. Jh. bestehen noch zwei weitere Variationen: Zum einen das Zeichen T auf dem Exemplar des Münzfundes aus Bikić-Do,⁸³ auf zwei Münzen aus Veliko Gradište,⁸⁴ und auf der Münze aus Sisak⁸⁵ mit dem Egzerg der Münzstätte Thessalonica und auf einem Exemplar, das mit Sicherheit den Egzerg der Münzstätte Siscia nachahmt⁸⁰, zum anderen das Zeichen PT aus dem Münzfund von Nagytetyeny mit dem Egzerg der Münzstätte Thessalonica.⁸⁷ Alle angeführten Exemplare weichen aber mit ihren Portraits und der Legende auf dem Avers, mit der Gestaltung des Revers und seiner Legende von der Form unserer Variante VI ab. Die Variante VI stellt nämlich in Bezug auf die Darstellung auf dem Avers eigentlich eine Weiterführung der Benutzung des Avers von Variante III mit schrittweiser Modifikation der Legende dar. Die Legende auf dem Revers der Variante VI bietet eine große Auswahl grafisch vielfältig variierten Formen der Buchstaben N, O und I, was ein allgemeines Charakteristikum aller barbarisierter Imitationen ist die den Egzerg der Münzstätte Thessalonica verwenden. Diese Feststellung gilt ohne Ausnahme auch für unsere Varianten VII und VIII. Mit Rücksicht auf die unterschiedliche Gestaltung der Reverslegende unterteilen wir die Variante VI in zwei Subvarianten: Via und VIb.

Constantinus Maximus

Via OHHI - -HH° Brustbild im Paludamentum u. Panzer
 HIOHON. . . . . OH, _____
 T2. nach links.
 Im Kranz: u '•/ + +•

1. 39631; 2,49 gr; → ; 18/17 mm. (T. 5: 1)

⁸² o. c., 47 Nr. 202–205, Taf. IV : 3–6.
⁸³ C. Brenot, o. c. (Anm. 60), 98 Nr. 27–28' Pl. XXII : 27–28.
⁸⁴ M. R. Vasić, o. c. (Anm. 50), 125 Nr. 46–47, Pl. XXVI : 46–47.

⁸⁵ A. Alföldi, o. c. (Anm. 45), 47 Nr. 201, Taf. IV : 2.

⁸⁶ o. c., 47 Nr. 200, Taf. IV : 1.
⁸⁷ o. c., 47 Nr. 207, Taf. IV : 8.

V1b	OHHI - • UHO HoloHHINIHToHH, T?I	Brustbild im Paludamentum u. Panzer nach links. Im Kranz: LI /•/+ +•
	1. 39632; 1,89 gr; ↓; 17/16,5 mm. 2. 39633; 1,97 gr; ↓; 17,5 X 16 mm. (T. 5 : 2) 3. 39634; 1,76 gr; ↓; 17/15 mm. (T. 5 : 3) 4. 39635; 1,48 gr; ↓; 18/16 mm.	

Variante VII — ahmt mit dem Portrait auf dem Avers, das Constantinus Maximus nach links gewendet in Mantel und Harnisch darstellt, fast vollständig die Prägeform der Variante III nach. Die Aufschrift, die der Avers trägt, vveicht etwas ab und iihnet in ihrem zweiten Teil völlig der Variante Via—b. Die Legende auf dem Revers wurde durch eine vvaagerechte Linie in zwei Teile geteilt. Der Kranz und seine Aufschrift entsprechen den Exemplaren der Gruppe Via—b und VIII. Die Legende auf dem Revers ist ihrer Form nach der Miinze der Variante VIII sehr ähnlich, ebenso ihr Egzerg T2T. Als ähnliche Varianten oder sogar Subvarianten der Variante VII könnte man die von Helbing versteigerten Miinzen anführen.⁸⁸

Constantinus Maximus

OH?H — HHo HloHoHl ~ NNloHH, T?T	Brustbild im Paludamentum u. Panzer nach links. Im Kranz: U /•/+ +•
--	---

1. 39636; 1,66 gr; -> ; 17/16 mm. (T. 5 : 4)
2. 39637; 1,66 gr; ; 17/16 mm. (T. 5 : 5)

Variante VIII — Die Darstellung in Form eines Portraits und die Legende der Variante III auf dem Avers sind der beste Beveis fiir die Benutzung verschiedener Prägeformen in einer Miinzstätte. Mit anderen Worten — auch die Miinze der Variante VIII mit den Attributen der Miinzstätte Thessalonica wurden in ein und derselben Werkstatt, aber durch Auswechseln der Prägeformen fiir Avers und Revers hergestellt. Ein nur geringer Unterschied in der Grafie der Buchstaben (z. B. M anstelle N) trennt den Avers der Miinze der Variante VIII vom Ravers der Gruppe VII. Auf unserem Exemplar ist sogar die bei der Miinze der Variante VII praktizierte Teilung der Reverslegende in zwei Teile erkennbar. Dasgleiche gilt auch fiir das Kennzeichen VOT, das lediglich zum Zeichen verkiirtzt wurde.

Constantinus Maximus

HI2I — IH.. ..... NNHHIoHH, T?T	Brustbild im Paludamentum u. Panzer nach links. I ^m Kranz: /•/+ +.
---------------------------------------	---

1. 39643; 1,58 gr; f ; 17/16 mm. (T. 5 : 6)

In den Westprovinzen werden Nachahmungen aus dem 4. Jh. vom Jahre 330 an zahlreicher. Zunächst sind es die Serien GLORIA EXERCITVS/2 Fahnen und URBS ROMA/W6lfn und Zwillinge oder Victoria auf dem Bug. Nach Einföhrung der neuen Darstellung auf dem Revers FEL TEMP REPARATIO/FH im Jahre 354 vverden sie zahlenmäftig immer stärker. Die Darstellung auf dem Revers FEL

⁸⁸ Siehe Anm. 82.

TEMP REPARATIO/FH wird nämlich zur beliebtesten Vorlage für barbarisierte Münzen des 4. Jh.. Die Verwendung des Egzergs fast aller kaiserlichen Münzstätten verleiht den Imitationen einen überregionalen Charakter, was gleichzeitig auch auf die krisenhafte Situation, in der sich das monetäre System und die Wirtschaft des späten Kaiserreichs befand, hinzuweisen vermag. Imitationen dieses Reversstyps überschwemmten binnen kürzester Zeit den monetären Markt in dem Maße, daß man mit großer Wahrscheinlichkeit die Existenz einer ganzen Reihe von lokalen Prägestätten, Typen und Varianten annehmen muß. Die barbarisierten Imitationen, die nach den »pannonischen Imitationen« des frühen 4. Jh. entstanden, können wir als **»zweite Generation der Imitationen von Bronzemünzen des 4. Jh.«** betrachten. In einigen Fällen bedingte die Genese der einzelnen Imitationsgruppen schon auf Grund der Unterschiede in der jeweiligen Reversgestaltung, die amtlichen Münzstätten der einzelnen Präfekturen entlehnt wurde, die Auswahl der Vorlagen, die dann von lokalen Münzstätten imitiert wurden. Hierbei stellt die Identifikation der lokalen Herkunft natürlich kein Problem dar. So tauchen in den Westprovinzen Imitationen des Magnentius und Decenius Revers VICTORIAE DD NN AVG ET CAE(S) in größerer Zahl auf, gerade dort also, wo diese Reversvorlage ausschließlich von den mit der Herstellung regulärer kaiserlicher Münzen beschäftigten Münzstätten benutzt wurde. In den Donauprovinzen zeichnen sich derart die Imitationen der Reversvorlage CONCORDIA MILITVM Constantinus Gallus aus. Ein Kuriosum ist zweifellos die Imitation desgleichen Reversstyps auf der Münze Vetranius aus dem Münzfund in Aljmaš bei Osijek. Die barbarisierten Imitationen des 4. Jh. enden im Zeitraum von 330 bis 363 innerhalb der Grenzen des syrmischen Raums mit den Münzen Julianus FEL TEMP REPARATIO/FH und SECVRITAS REI PVB, die im genetischen Sinne enger mit dem Iuvricum und den alpenländischen Teilen der gallischen Präfektur verbunden sind.

Jeweils 5 Exemplare barbarisierter Imitationen der »zweiten Generation« aus dem slawonisch-syrmischen Raum, die ins AMZ gelangten, stammen aus fünf Lokalisationen in Slawonien (Sotin, Vinkovci, Aljmaš, Ilok und Đakovo) und aus 4 Lokalisationen in Syrmien (Novi Banovci, Surduk, Sremska Mitrovica und Rakovac). In Baranja wurde ein Exemplar in Gajić gefunden, während wir aus dem südwestlichen Teil Pannoniens jeweils ein Exemplar aus Sisak und aus dem Münzfund Štefanovec—Zagreb besitzen. Ohne Angaben sind 8 für das AMZ aus privaten numismatischen Sammlungen gekaufte Exemplare (O. Friml, I. Simić, VI. Stenzl). Zwei Imitationen wurden an nicht bekannten Fundstellen in Serbien gefunden, während 2 in Trier gefundene Exemplare auf einer Auktion (Dr. Heinrichs) im Jahre 1912 in Köln erstanden wurden (Abb. 5; T. 6—8).⁸⁹

Im slawonisch-syrmischen Raum setzt die zweite Generation von Imitationen des 4. Jh. nach 330 mit dem Revers GLORIA EXERCITVS/2 Fahnen (Nr. 1) an. Aus dem Zeitraum von 335 bis 341 stammen zwei Imitationen GLORIA EXERCITS/ 1 Fahne: Ein Exemplar Constantinus II wurde in Vinkovci (Nr. 3) und 1 Exemplar Constans in Sremska Mitrovica (Nr. 2) gefunden, eine Imitation CON-

* • M. R. Vasić, o. c. (Anm. 46), 80—33.

STANTINOPOLIS/1 Fahne fand man in einem spätantiken Grab in Gajić in Baranja.⁹⁰ Die Periode von 341 bis 346 ist durch keine Münze vertreten. Die Zeit nach 346 ist im AMZ mit der größten Anzahl von Imitationen Constantinus II, Vetranius, Magnentius, Constantius Gallus und Julianus belegt. Die früheste Imitation Constantius Gallus aus Novi Banovci (Nr. 5) mit dem Revers FEL TEMP REPARATIO/ Galeere entstand in den Jahren von 346 bis 350. Ein in Veliko Gradište (Serbien) gefundenes Exemplar dieser Gruppe trägt den Egzerg der Münzstätte Thessalonica.⁹¹ Besonders zahlreich sind jedoch Exemplare der Münzen Constantius FEL TEMP REPARATIO/FH (Nr. 13–20) aus Novi Banovci, Rakovac und einer unbekanntenen Fundstelle in Serbien vorhanden. Sie wurden im Zeitraum von 355 bis 361 nach Vorlagen der kaiserlichen Münzstätte Siscia Thessalonica und Aquileia geprägt. Das Exemplar Nr. 19 mit dem Egzerg

—
AQS

ist mit Sicherheit eine nach Vorlagen der Münzstätte in Aquileia entstandene Imitation. Imitationen dieser Art tauchen in den Westprovinzen des Kaiserreichs häufiger auf,⁹² Zwei Exemplare mit dem Egzerg

—
IZNZI

—
-IZHZI-

ohne genauere Angaben über den Fundort verweisen auf Imitationen der Münzstätte Siscia (Nr. 17–18). In den Münzfunden von Donji Milanovac registrierte man eine Imitation mit dem leicht veränderten Egzerg der Münzstätte Siscia⁹³

—
6 &

• em

Eine Nachahmung der Münzen aus der Münzstätte Thessalonica stellt das Exemplar Nr. 15 dar, eine adäquate Analogie zur Imitation Nr. 5 (Vasić) aus demselben Münzfund.⁹⁴ Neben den Münzfunden in Donji Milanovac, Sremska Mitrovica, Krčedin, Novi Banovci, Rakovac und an einem unbekanntenen Fundort in Serbien wurden Funde dieser Art in Marz⁹⁵ und Schützen am Gebirge⁹⁶ in Österreich, weiters Intercisa⁹⁷ und Brigetio⁹⁸ in Ungarn gemacht.

Imitationen mit dem Namen Magnentius und der für sie typischen Aufschrift VICTORIAE DD NN AVG ET CAE(S) sind durch zwei Exemplare vertreten: eine der Münzen stammt aus Surduk in Syrmien (Nr. 10), die andere aus Sisak (Nr. 11). Dieser Reversstyp kennzeichnet Moneten, die ausschließlich in kaiserlichen Münzstätten in Gallien und Italien geprägt wurden.⁹⁹ Das Zeichen S-V im Feld des Egzergs auf dem Exemplar aus Sisak verweist ganz deutlich auf die Vorlage der gallischen Prägestätte in Lyon.¹⁰⁰ Sie wurde im westlichen Teil des Reiches oft für Imitationen Mitte des 4. Jh. entstandener Münzen

benutzt.¹⁰¹ Das Skelettgrab wurde im Jahre 1935 gefunden, es enthielt 21 Münzen des 3. und 4. Jh.: 1 Etruscilla, 2 Aurelianus, 2 Probus, 1 Carus, 2 Constantinus Maximus, 9 Constans, 3 Constantius und 1 Constantinopolis.

⁹¹ M. R. Vasić, o. c. (Anm. 50), 127 Nr. 4, Pl. XXX : 4.

⁹² Vergl. z. B. : M. Hartmann, JbGVP 1972, 1973, 53 Nr. 203.

⁹³ M. R. Vasić, o. c. (Anm. 50), 128 Nr. 6.

⁹⁴ o. c., 127 Nr. 7, Pl. XXX : 7.

⁹⁵ G. Dembski-B. Koch, FO 15, 1976, 355.

⁹⁶ G. Dembski, FO 10, 1971, 155.

⁹⁷ K. Biró-Sey-V. Lányi, AAHung XXXI/3–4, 1979, 393 Nr. 55.

⁹⁸ K. Biró-Sey, o. c. (Anm. 15), 17, 105 Nr. 298.

⁹⁹ LRBC, 41.

¹⁰⁰ o. c., 50 Nr. 219–222.

¹⁰¹ Vergl. z. B. die Exemplare aus dem Münzfund Heslington in England, wo sich Kennzeichen dieser Art auf Imitationen der Münzen Magnentius und Decentius finden — R. A. Carson-J. P. C. Kent, NC XI, 1971, 222. G. C. Boon, o. c. (Anm. 4), 130.

In das Jahr 350 fällt die seltene Imitation der Münze Vetranius, die zum Miinzfund von Aljmaš bei Osijek gehört (Nr. 6).¹⁰² Die Legende auf dem Revers CONCORDIA MILITVM wurde in den Offizinen der Miinzstätten Siscia und Thessalonica geprägt, was nahelegt, daß diese Münze im Gebiet Illyricums entstand oder imitiert wurde, höchstwahrscheinlich während eines kurzen Zeitabschnitts. Der Revers die gleiche Legende aber mit einer Darstellung Constantius Gallus (Nr. Stern am Ende des Egzergs läik auf eine Imitation der Vorlage der Prägestätte Siscia schließen,¹⁰³ wobei der Kennzeichnung A im Feld des Avers keine besondere Bedeutung beizumessen sei. Zahlreicher vertreten sind Imitationen, die auf dem 7—9) tragen. Jeweils ein Exemplar wurde in Sotin (Nr. 7) und in Ilok (Nr. 8) gefunden, für das Exemplar Nr. 11 verfügen wir jedoch über keinerlei Angaben hinsichtlich der genaueren Umstände des Fundes. In Donji Milanovac und Putinci fand man jeweils ein Exemplar Constantius Galus und Constantius II, zwei weitere Exemplare stammen aus der Sammlung Weiffert und befinden sich im Nationalmuseum Belgrad.¹⁰⁴ Der Eszerg_____ und _AJ^B auf den Miinz-

& 6 ^{S I S W} ^{A S I G}
 exemplaren aus Sotin und Ilok stellen offensichtlich Nachahmungen der regulären Emissionen der Pragestätte Siscia dar. Das Exemplar aus Ilok mit den Buchstaben A-B auf dem Feld des Revers zeichnet sich durch die Kombination des Typs CONCORDIA MILITVM Vetranius und Constantius aus den Miinzstätten Thessalonica und Siscia aus.¹⁰⁵ Das Exemplar von Sotin besitzt sogar die deutlicher erkennbare Egzergform der 2. Emission von Siscia aus dem Jahre 351. Die Buchstaben N und II auf dem Feld des Avers der Münze Simić aus Ilok (Nr. 9) sind auf die verfälschte Grafie des Buchstaben A, der in dieser Periode für die Münzstätte Siscia und Sirmium charakteristisch war, zurückzuführen. In den Westprovinzen sind Imitationen der Revers CONCORDIA MILITVM nur auferst selten vertreten, da sie von Imitationen des Revers VICTORIAE DD NN AVG ET CAE(S) Magnentius und Decentinus abgelöst wurden.

¹⁰² Der Miinzfund wurde im Jahre 1903 gemacht auf 351 datiert. Der grosste Teil der Miinzen dieses Fundes gelangt ins AMZ, ein Teil in die private Sammlung O. Frimls (Osijek). — I. A. Mirnik, o. c. (Anm. 39), 76 Nr. 255.

¹⁰³ LRBC, 70 Nr. 1164, 1168 u. 1176.

¹⁰⁴ M. R. Vasić, o. c. (Anm. 50), 127 Nr. 1—2, Pl. XXX : 1—2; 129 Nr. 1—2.

¹⁰⁵ LRBC, 78 Nr. 1657—1658.

Gebiet	Fundort	Constantinus II Constans (330—341) Stück	Constantinus II (346—350) Stück	Magnentius Vetranio Const. Gallus (350—352) Stück	Constantinus II Const. Gallus (351—361) Stück	Julianus (361—363) Stück	<i>i</i> 8
Slawonien							
	1. Sotin	—	—	1 (G)	—	—	1
	2. Vinkovci	1	—	—	—	—	1
	3. Aljmaš (Münzfund)	—	—	1 (V)	—	—	1
	4. Ilok	—	—	1 (G)	—	—	1
	5. Đakovo	—	—	—	—	1	1
Total (Slawonien)		1	—	3	—	1	5
Syrmien							
	6. Novi Banovci	—	1	—	1	—	2
	7. Surduk	—	—	1 (M)	—	—	1
	8. Sremska Mitrovica	1	—	—	—	—	1
	9. Rakovac	—	—	—	1	—	1
Total (Syrmien)		1	1	1	2	—	5
Baranja							
	10. Gajić	1	—	—	—	—	1
Total (Baranja)		1	—	—	—	—	1
Südwest Pannonien							
	11. Sisak	—	—	1 (M)	—	—	1
	12. Štefanovec—Zagreb (Münzfund)	—	—	—	—	1	1
Total (sudvest Pannonien)		—	—	1	—	1	2
Ohne Fundortangabe							
Serbien							
	Sammlung O. Friml (Osijek)	1	—	—	1	—	1
	„ aus Zemun	—	—	—	1	—	1
	„ I. Simić (Zagreb)	—	—	1 (G)	—	—	1
	„ V. Stenzl	—	—	—	—	—	—
	Ohne Anmerkungen	—	—	—	4	1	5
Total (ohne Fundortangabe)		1	—	1	8	1	11
TOTAL im AMZ		4	1	6	10	3	24

Abb. 5 — Barbarisierte Imitationen der »zweiten Generation« (330—363.) in der numismatischen Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb.

Julianus sind folgende zwei Exemplare zuzuordnen: zunächst der in Đakovo gefundene Typ SECVRITAS REI PVB (Nr. 22), weiters die seltene Imitation des Revers FEL TEMP REPARATIO (Nr. 24), die einem Fund von Münzen aus der zweiten Hälfte des 4. Jh. in Štefanovec — Zagreb angehört.¹⁰⁶ Die Münze Julianus ist im Münzfund Keltengruben und Vindonissa vertreten und gehört zu den Majorinae mit dem Revers SPES REI PVBLICE.¹⁰⁷ Die gleiche Reversvorlage wurde auch für die Majorina aus Flavia Solva mit dem Egzerg_____

ANF

die Vorlage einer der Offizinen Antiochias verweisen konnte, benutzt.¹⁰⁸ In Bri-

¹⁰⁶ I. A. Mirnik, o. c. (Anm. 39), 84 Nr. 320.

¹⁰⁷ M. Hartmann, o. c. (Anm. 92), 59 Nr. 204.

¹⁰⁸ G. Dembski, o. c. (Anm. 9), 19 Nr. 58; S. Nebehay, AAustr. (Beiheft) 14/11, 1976, 196, Abb. 1 : 10.

getio wurde ebenfalls eine Majorina der Gruppe SECVRITAS REI PVB gefunden.¹⁰⁹ Die Aufschrift, die der Revers, dreier Exemplare der Imitationen der »grofien Bronze« aus Carnuntum trägt, konnte hingegen nicht identifiziert werden.¹¹⁰

				Inv. Nr. AMZ	Fundort
335—335 Constantinus II					
1. GLORIA EXERCITVS/2 Fahnen	Roma,	Imit.	<u> </u> RP	21939	o. Anm. (Samml. O. Friml)
335—337 Constans					
2. GLORIA EXERCITVS/1 Fahne	? ,	„	<u> </u> ..	18390	Sremska Mitrovica
337—341 Constantinus II					
3. GLORIA EXERCITVS/1 Fahne	Roma,	„	<u> </u> RQS	16787	Vinkovci, 1899.
4. Constantinopolis/1 Fahne	. ,	„	<u> </u> TFT	35999	Gajić, 1935.
346—350 Constantius II					
5. FEL TEMP REPARATIO/Schiff	? ,	„	<u> </u> DNDB	20708	Novi Banovci, 1901.
350 Vetranio					
6. CONCORDIA MILITVM	Siscia,	„	<u> </u> •AS*	20853	Aljmaš, 1912. (Münzfund)
7. CONCORDIA MILITVM	Siscia,	Imit.	<u> </u> SIS^	22320	Sotin, 1912.
8. „	„ ,	„	<u> </u> A B A SIS	22321	Ilok, 1900.
9. „	? ,	„	<u> </u> lilī	22322	o. Anm. (Samml. I. Simić)
350 Magentius					
10. VICTORIAE DD NN AVG ET CAE(S)	? ,	„	<u> </u> lilī	22099	Surduk, 1906.
U. „	Lugd.,	„	<u> </u> S V lilī	26080	Sisak (Kupa)
351—354 Constantius Gallus					
12. FEL TEMP REPARATIO/FH	? ,	„	<u> </u> NNNN	22323	o. Anm. (Samml. O. Friml)
355—361 Constantius II					
13. FEL TEMP REPARATIO/FH	p ,	„	<u> </u> * lilī	20709	Novi Banovci, 1901.
14. „	? ,	„	<u> </u> TAL lilī	20710	o. Anm.
15. „	Thess.,	„	<u> </u> LL lilī	20711	o. Anm.
16. „	? ,	„	<u> </u> lilī	20712	Rakovac, 1909.
17. „	Siscia,	„	<u> </u> •IZNZI-	20713	Srbija, 1909.

¹⁰⁹ K. Biro-Sey, o. c. (Anm. 15), 105 Nr. 299.

¹¹⁰ G. Elmer, o. c. (Anm. 6), 67.

351 Constantius Gallus			Inv. Nr. AMZ	Fundort
18.	FEL TEMP REPARATIO/FH	Siscia, Imit.	20714 ·izHzi-	o. Anm. (Samml. aus Zemun)
19.	"	Aquileia, "	26505 AQS.	o. Anm.
20.	"	"	26506 III	Serbien
21.	SPES REI PVBLICE	"	26507 III	o. Anm.
22.	361—363 Iulianus SECVRITAS REI PVB	? , "	22606 GOT/	Đakovo, 1912.
23.	"	"	26515 Uli	o. Anm.
24.	FEL TEMP REPARATIO/FH	? , "	36261 D .5	štefanovec—Zagreb, 1925 (Münzfund)

(Gewicht, Durchmesser u. Axe — No. 1: — ; No. 2: 1,21 gr, 14/13 mm/f; No. 3: 1,22 gr, 13mm4; No. 4: — ; No. 5: 7,18 gr, 23 mm,|; No. 6: 4,74 gr, 23/22 mra,|; No. 7: 2,70 gr, 22/20 mm,f; No. 8: 5,62 gr, 22/21,5 mm, \ ; No. 9: 3,17 gr, 21/20 mm/f; No. 10: 1,47 gr, 17/15,5 mm,J; No. 11: 0,76 gr, 12 ram,J; No. 12: 4,88 gr, 21 mm, ->; No. 13: 4,18 gr, 22 mm,|; No. 14: 5,79 gr, 23/22 mm/f; No. 15: 3,80 gr, 22,5mir4; No. 16: 1,42 gr, 15,5/14 mm,|; No. 17: 4,27 gr, 22,5/21,5 mm,4; No. 18: 3,98 gr, 23/21 mm,|; No. 19: 3,64 gr, 23/21 mm,<-; No. 20: 1,47 gr, 16/15 mm,*-; No. 21: 1,19 gr, 14 mm,->; No. 22: 7,64 gr, 25 mm,->; No. 23: 4,98 gr, 24/23 mm, \ ; No. 24: 3,78 gr, 17/16 mm,j,.)

TAFELVERZEICHNIS

Tafel 1

Typentabelle des Münzfund von H. Lederer

Tafel 2

Der Münzfund von H. Lederer — Variante Ia-c

Tafel 3

Der Münzfund von H. Lederer — Variante IIa-c

Tafel 4

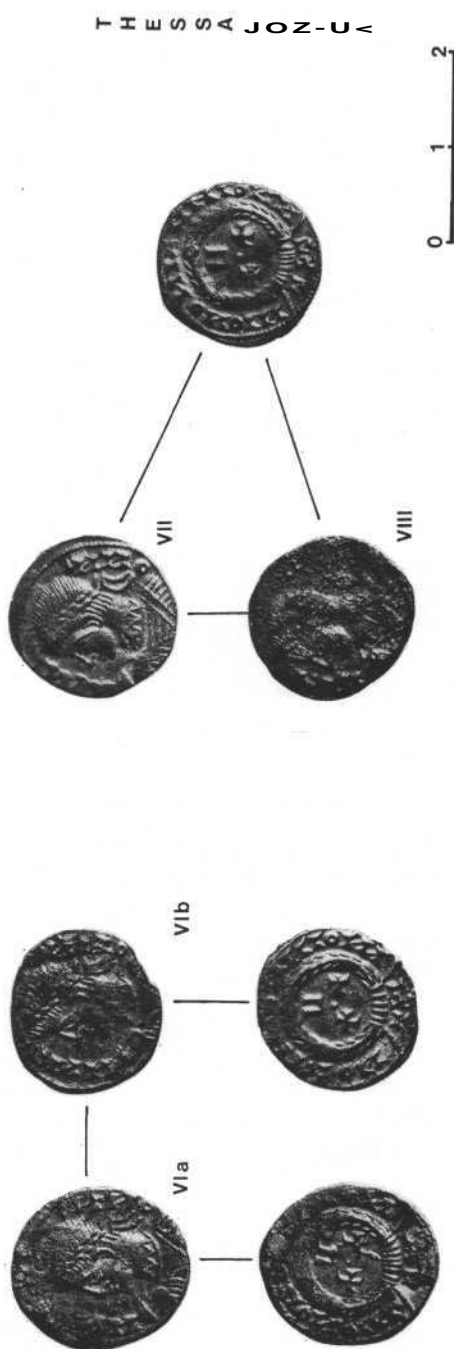
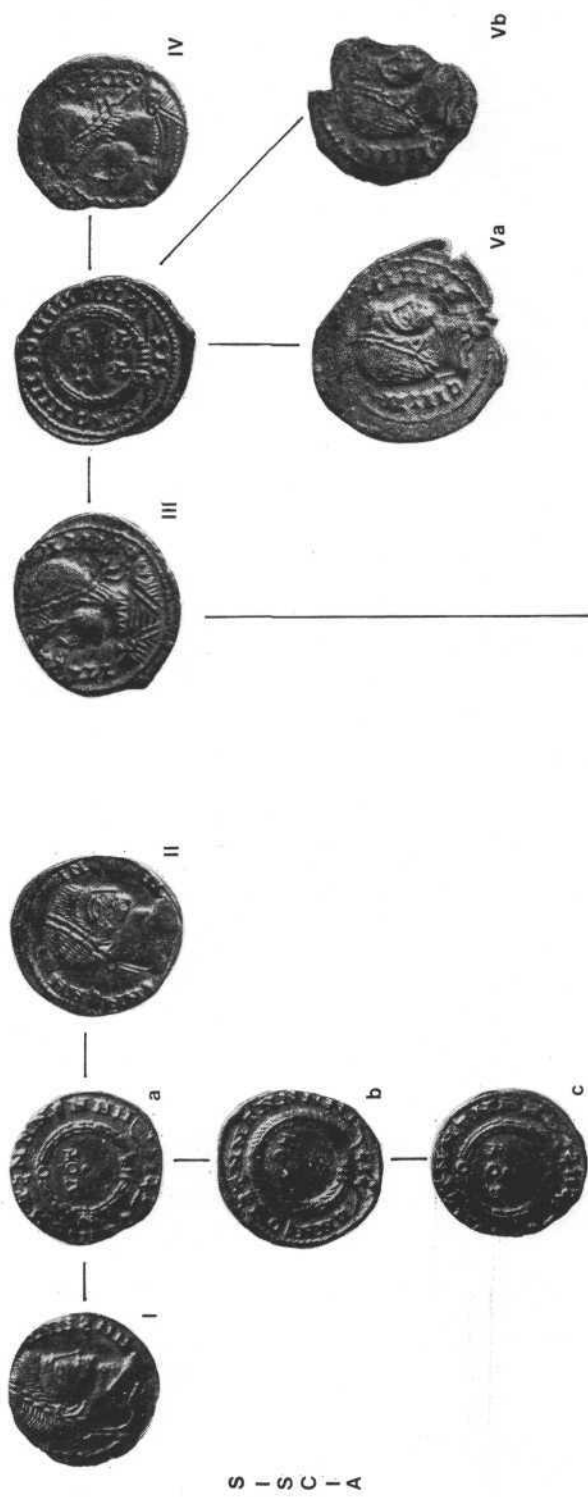
Der Münzfund von H. Lederer — Variante III, IV u. Va-b

Tafel 5

Der Münzfund von Hinko Lederer — Variante VIa-b, VII u. VIII

Tafel 6-8

»Zweite Generation der Imitationen von Bronzemiinzen des 4. Jh« in der numismatischen Sammlung der Archäologischen Museums in Zagreb

Ha

1

2

lito

3

4

5

lIc

6

7

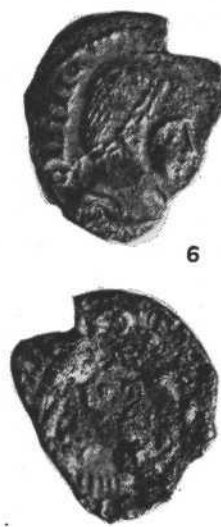
IV

Va

Vb

Via

1

VIb

2

3

VII

4

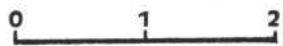
5

VIII

6

12

13

14

15

16

17

KATICA SIMONI

Arheološki muzej u Zagrebu

SKUPNI NALAZ ORUĐA I ORUŽJA IZ NARTSKIH NOVAKA

Skupni nalaz oruđa i oružja iz Nartskih Novaka zanimljiv je iz više razloga. Ukoliko je točna pretpostavka da se tu radi o ostavi, to bi bila prva ranosrednjovjekovna ostava oruđa i oružja u međuriječju Save i Drave. Ona ukupno sadrži 12 različitih predmeta, među kojima posebno mjesto zauzima franciska — franačka bojna sjekira. To je za sada prvi i jedini primjerak franciske ustanovljen na tlu Jugoslavije. Ništa manje nisu interesantne slavenske sjekire i alatke, a problemu proučavanja njihove kronologije i tipologije je posvećeno malo pažnje u domaćoj arheološkoj literaturi. Nalaz se datira u vrijeme od 8—10. stoljeća, a franciska i nož predstavljaju starinu, te su kasnije bili zakopani zajedno sa slavenskim sjekirama i alatkama.

Na šljunčari koja se nalazi između Nartskog Trstenika i Nartskih Novaka (Dugo Selo), tridesetak kilometara istočno od Zagreba, pronađeni su 1971. godine predmeti što ih je Arheološki muzej u Zagrebu dobio na poklon.¹ Mjesto nalaza je desna obala Save, danas udaljeno oko 100 metara od rijeke. Po pričanju darivaoca većina predmeta nađena je na jednom mjestu, dok je njih nekoliko otkriveno nešto dalje. Na žalost nalaznik se nije mogao sjetiti koji su predmeti nađeni zajedno. Na ovom području, Sava i danas nakon regulacije ima brojne rukavce, koji često mijenjaju svoj tok, uslijed čega je i nastala šljunčara. Na osnovi toga pretpostavljamo da su probitno svi predmeti bili pohranjeni na jednom mjestu, a Sava ih je naknadno otplavljivala. Ukoliko je ova pretpostavka točna, onda je ovdje najvjerojatnije postojala ostava. Malo je vjerojatno da je na ovom mjestu, koje su Sava i njezini rukavci plavili, bilo naselje. Dalje u tekstu uvjetno upotrebljavamo termin ostava, jer za tu tvrdnju nemamo dovoljno dokaza i to je

¹ Našao i poklonio muzeju Branko Meznar iz Zagreba, kojemu se ovom prilikom zahvaljujemo.

ipak samo jedna od opravdanih pretpostavki. Svi predmeti osim jednog su od željeza i vrlo dobro su sačuvani. Neki od njih imaju sačuvan i dio drvenog nasada. Po sačuvanosti predmeta i dijela drvenog nasada kod nekih od njih, a i zbog činjenice da su pronađeni na šljunčari, pretpostavljamo da su ovi predmeti ako ne stalno, određeno vrijeme bili u vodi.² Ostava je sveukupno sadržavala dvanaest predmeta, oružja i oruđa, a neke od sjekira, kojih ukupno ima četiri, mogu biti i jedno i drugo. Najprije ćemo dati opis za sve pojedine predmete, a zatim njihovo tipološko i kronološko određivanje.

OPIS PREDMETA

1. Željezna sjekira »franciska«, vrlo dobro je sačuvana i izrađena od osobito kvalitetnog željeza. Tijelo sjekire je vitko i blago izvijeno u obliku slova »S«, a sječivo je prošireno. Rupa za nasad je ovalna, a stražnji dio sjekire koso je postavljen prema tijelu sjekire. Na gornjoj strani, od rupe za nasad prema uglovima, ima urezane dvije a po sredini jedanaest crta. Na prednjoj strani od rupe za nasad urezan je manji deltoid s jednom crtom podijeljen na dva dijela, donekle nepravilnog oblika. Dužina franciske iznosi 16 cm, širina sječiva 9,8 cm, Inv. br. 1462 (T. 1:1).
2. Manja, masivna, željezna, sjekira s krilcima na rupi za nasad. Na stražnjem dijelu je čekičasto pravokutno ispupčenje, rupa za nasad je gotovo okrugla a sječivo je neznatno prošireno. Po površini je mjestimično korodirana, pa je površina sjekire osobito na jednoj strani hrapava ali je u cijelosti vrlo dobro sačuvana. Dužina iznosi 17,2 cm, širina sječiva 6,3 cm, Inv. br. 1461 (T. 1 : 3).
3. Veća masivna željezna sjekira s krilcima na rupi za nasad. Stražnji dio ima čekičasto ovalno ispupčenje, a velika rupa za nasad također je ovalna. Tijelo sjekire se proširuje prema sječivu i lagano je povijeno. Sjekira je vrlo dobro sačuvana. Dužina iznosi 25,5 cm, širina sječiva 6 cm, Inv. br. 1460 (T. 2 : 1).
4. Velika masivna željezna sjekira s krilcima na rupi za nasad. Stražnji dio je čekičast, pravokutnog oblika. Rupa za nasad je ovalna. Na dijelu prijelaza od rupe za nasad prema sječivu s gornje strane ima blago ispupčenje. Sječivo je vrlo široko, a jednako je prošireno s obje strane prema rupi za nasad. Sjekira je vrlo dobro sačuvana i od kvalitetnog je željeza. Dužina iznosi 16,8 cm, širina sječiva 13,8 cm, Inv. br. 1459 (T. 2 : 2).
5. Manji nož sastoji se od željeznog sječiva i masivne brončane drške. Hrbat sječiva je blago povijen, oštrica se prema vrhu sužava, korodirana je i neznatno oštećena. Masivna drška ovalnog presjeka, sa po dva rebra podijeljena je na tri jednaka valjkasta dijela, a na kraju prema sječivu ima sedam rebrastih ispupčenja. Drška je lijevana u jednom komadu i u nju je nataknut željezni trn koji je jednake dužine kao i drška, što se vidi na stražnjem

² Poznato je da je voda vrlo dobar konzervans za metal. Na metalu koji je dulje vremena bio u vodi ne uočavaju se nikakve promjene, željezo ne korodira a bronca ostaje bez patine. Drvo koje se nalazi u vodi

prividno također ostaje nepromijenjeno, ali kada se nakon izlaska iz vode osuši, gubi na specifičnoj težini i ako se ne poduzmu odgovarajuće zaštitne mjere, najčešće se raspada.

- dijelu gdje on završava. Ukupna je dužina noža 13,5 cm a sječiva 7,8 cm, Inv. br. 1469 (T. 1 : 2).
6. Masivna željezna alatka s rupom za nasad u kojoj je sačuvan dio drvenog nasada. Od rupe za nasad alatka se trapezoidno proširuje prema vrhu. Ukupna dužina iznosi 20,5 cm, a najveća širina 11,4 cm, Inv. br. 1466 (T. 3 : 3).
  7. Masivna željezna alatka, vrlo dobro je sačuvana. Sastoji se od ovalnog šupljeg dijela, koji je služio kao rupa za nasad, a dio drvenog nasada je u njoj i sačuvan. Od rupe za nasad trapezoidno se proširuje i završava oštrim sječivom. Dužina iznosi 12,6 cm, dubina rupe za nasad 4,8 cm, a širina sječiva 6,1 cm, Inv. br. 1463 (T. 3 : 2).
  8. Masivna željezna alatka, slično kao na T: 3, 2 samo nešto veća i izduženija. Kod nje je također sačuvan dio drvenog nasada, koji se ne da izvaditi. Ukupna dužina iznosi 14 cm, a širina sječiva 7,5 cm, Inv. br. 1464 (T. 3 : 1).
  9. Željezni predmet, kojemu je donji dio šupalj, nepravilnog kružnog presjeka, s jednom rupom za zakovicu. Prema vrhu se sužava a ovalni mu presjek prelazi u pravokutni. Pri vrhu je na jednoj strani oštećen. Riječ je o nastavku koji je bio koso naslonjen na vrh predmeta, a taj je odlomljen. To je jedna vrsta kuke kojoj čitava dužina iznosi 24,5 cm, a dužina šupljeg dijela tj. rupe za nasad je 7,3 cm. Predmet je dobro sačuvan a pri dnu rupe za nasad je neznatno oštećen, Inv. br. 1465 (T. 4 : 3).
  10. Masivan i dug željezni klin, četvrtastog presjeka. Klin je kovan s velikom raskucanom glavom, nepravilnog četvrtastog oblika. Prema dnu se sužava i završava u šiljak. Klin je zakrivljen, izrađen je od vrlo kvalitetnog željeza i dobro sačuvan. Ukupna dužina je 26,4 cm, Inv. br. 1467 (T. 4 : 2).
  11. Željezni klin isto kao na T: 4, 2. Glava mu je neznatno oštećena i nešto je manji. Ukupna dužina 21,4 cm, Inv. br. 1468, (T. 4 : 1).
  12. Predmet neodređene funkcije, nalik na potkovu. To su tri masivne šipke međusobno spojene i savijene u obliku potkove. Visina je 12,5 cm, a najveća širina 12,3 cm, Inv. br. 1470 (T. 4 : 4).

Nalazi ranosrednjovjekovnih ostava oružja i oruđa u međuriječju Save i Drave su izuzetno rijetki, tj. koliko je nama poznato nema ih, ili do sada nisu objavljeni. To međutim nije jedini razlog zbog kojeg bi ovaj nalaz bio zanimljiv i vrijedan objavljivanja. Među predmetima zastupljenim u ovoj ostavi posebno mjesto zauzima franciska — franačka bojna sjekira, koja za sada predstavlja prvi i jedini primjerak ustanovljen na tlu Jugoslavije. Ništa manje nisu značajne slavenske sjekire i alatke također zastupljene u ovom nalazu.

Naša razmatranja početi ćemo franciskom, koja predstavlja najzanimljiviji predmet ovog nalaza, a vjerojatno je i najstarija. Već smo ranije naglasili da je to za sada jedini nalaz takve vrste franačkog bojnog oružja na čitavom području Jugoslavije. Problemom porijekla franciske, načinom upotrebe i tipologije, bavilo se nekoliko stručnjaka u evropskoj arheološkoj literaturi. K. Böhner smatra da se franciska razvila iz kasnorimske sjekire, tj. rimskogermanske sjekire sloja federata.³ Dalje da je ona tipično franačko oružje 5. i 6. stoljeća, koje je služilo

³ K. Böhner, Die fränkischen Altzeitmerler der Völkerwanderungszeit, Serie B, 1958, der Trierer Landes 1, Germanische Denkmäler, str. 17, si. 8 i str. 165, si. 8, a i b.

za bacanje i udaranje, a u kasnijem razvojnem stadiju samo za udaranje. On razlikuje tri razvojna stupnja franciske, odnosno tri tipa. Stupanj A s vremenskim trajanjem od 450—525. god., te $B_{\pm}$ i B_2 s trajanjem od 525—600. god.⁴ Isti autor na kraju zaključuje da grobovi koji sadrže francisku ne nose obilježje staleške pripadnosti.

J. Werner smatra da se franciska razvila iz bumeranga, kojim su se služili Germani u 3. stoljeću.⁵ On također naglašava da je ona tipično franačko oružje koje se bacalo s mjesta, što je zahtijevalo mnogo vježbe i veliku spretnost. Prema njegovu mišljenju franciska je također u upotrebi od prve polovice 5. st. do početka 7. stoljeća i upotrebljavala se samo za bacanje s mjesta, prema tome bila je oružje kojim se služila pješadija. Dalje, isti autor iznosi da se franciska nalazi u ranomerovinškim grobovima zajedno s konjskom opremom i ostrugama, a to znači da je pokojnik bio vitez.⁶ E. Salin smatra da je franciska oružje koje se upotrebljavalo samo za bacanje, a ne i za udaranje.⁷ Razlikuje tri tipa franciske: F. Ia, F. Ib i F. Ic. Konačno U. Dahmlos rezimira sva ta mišljenja,⁸ a priklanja se mišljenju Böhnera i slaže se s njim, da je franciska tipično franačko oružje 5. i 6. stoljeća, da se razvila iz kasnorimske sjekire sloja federata, te da je služila za bacanje i udaranje.

Franciska iz Nartskih Novaka je tip A prema Böhnerovoj tipologiji, tip F Ib prema Salinu, a prema Werneru pripada grupi I i II (450—550. god.). To je najraniji tip franciske s vitkim tijelom izvijenim u obliku slova »S«, a javlja se u drugoj polovici 5. st. i traje do oko 525. godine. Ima veliki broj analogija za ovaj primjerak i nabrojiti ćemo samo neke od njih.⁹ Ovu sjekiru datiramo u drugu polovicu 5. st. i najkasnije do početka 6. stoljeća.

Nož na T. 1 : 2 s brončanom drškom, po svom je obliku i dimenzijama osebujan. Antički i ranosrednjovjekovni noževi najčešće imaju dršku od kosti ili drva, a one osobito drvene rijetko ostanu sačuvane. Nismo uspjeli naći pravu analogiju za ovaj nož, premda mu je donekle sličan nož iz Lebenya.¹⁰ Ovaj nož doduše ima dršku od kosti koja je slično kao kod našeg noža, rebrima podijeljena na tri ovalna dijela. Prema obliku drške mogli bi zaključiti da je kasnoantički, ali njegova uža datacija za sada ostaje otvorena, iako noževi inače i nisu tipičan materijal za datiranje.

U domaćoj arheološkoj literaturi malo pažnje je posvećeno proučavanju kronologije i tipologije slavenskih sjekira. One se obično datiraju prema ostalom karakterističnijem materijalu, a gdje to nije moguće njihova datacija je okvirna i veoma široka, često i po nekoliko stoljeća. Istina, ako se ograničimo na područje

⁴ K. Böhner, n. dj., str. 25 i 166.

⁵ J. Werner, *Bewaffnung und Waffenbeigabe in der Merowingerzeit*, *Settimane di studio centro italiano di studi sull'alto medioevo* 15, 1968, str. 102.

« J. Werner, n. dj., str. 101 i 103.

⁷ E. Salin, *La civilisation merovingienne d'apres sepultures III*, 1957, str. 23 i d.

⁸ U. Dahmlos, *Franciska-bipennis-securis*, *Germania* 55, 1—2, 1977, str. 141 i d.

⁹ K. Böhner, n. dj., tab. 31, 6 i 7, grob 70 1 grob 20 iz Rittersdorf-a. — U. Koch, *Die Grabfunde der Merowingerzeit aus Donautal um Regensburg*, *Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Ser. A X*, 1968, tab. 41, 20 (grob 2 Eltheim) i tab. 54, 21 (grob 2 Regensburg-Kumpfmühl).

¹⁰ J. Hampel, *Alterthümer des friihen Mittelalters in Ungarn I*, 1905, str. 96, si. 136 i str. 98, autor smatra da ovaj oblik drške vuče porijeklo od antike.

Hrvatske raspolažemo malim brojem zatvorenih nalaza, koji sadrže i sjekire. Uglavnom su to groblja, ali kako je već naglašeno njih je malo i nedovoljno za konkretnije i dalekosežnije zaključke. Stoga postoje određene teškoće u obradi slavenskih sjekira, a isto važi za alatke, jer se u domaćoj arheološkoj literaturi do sada malo pažnje posvećivalo toj problematici. Zbog toga je bilo teško, ili čak nemoguće tipološki i vremenski odrediti neke predmete koji su zastupljeni u ovom nalazu. Više pažnje ovom problemu posvetili su slavenski arheolozi. Oni doduše raspolažu velikim brojem zatvorenih cjelina sa sjekirama (više od 200 primjeraka). Mi smo se služili njihovim rezultatima ali ćemo vidjeti da se tipologija i kronologija koja važi za njih, u našem slučaju može samo djelomično primijeniti. Uočavamo da su sjekire koje su zastupljene na području Hrvatske, tipološki samo donekle srodne s moravskim. U obzir smo uzeli i rezultate poljskih i ruskih arheologa, ali kako oni proučavaju sjekire iz kasnijeg vremena rezultati njihovih istraživanja nisu nam pomogli, jer ne odgovaraju ni vremenski niti tipološki našim sjekirama.¹¹ Da bi nam slika bila jasnija, najprije ćemo prikazati sve nalaze sjekira s područja Hrvatske koje se mogu pouzdano datirati. Najstarije s područja Hrvatske su dvije sjekire iz avarsko-slavenske nekropole Bijelo Brdo I, koja se datira krajem 7. stoljeća. To su međusobno slične sjekire, uske s neznatno proširenim sječivom, krilcima na tuljku za nasad i čekičasto produženim stražnjim dijelom, osobito kod sjekire iz groba 10. Obje su izrazito bojne sjekire avarske provenijencije.¹²

Kronološki slijedi sjekira iz groba ratnika pronađenog u Medvedički kod Đurđevca.¹³ Ona odgovara velikomoravskom tipu I, koji je najčešće zastupljen u grobovima Moravske i najraniji je i najkarakterističniji tip slavenskih sjekira. Sjekira iz Medvedičke je za sada prvi takav primjerak uočen kod nas. Prema mišljenju nekih autora one se ne javljaju prije druge polovice 8. stoljeća,¹⁴ a prema drugima tek u drugoj ili trećoj četvrtini 9. stoljeća.¹⁵ Dostá! razlikuje tri stupnja tipa I (A, B i C), a Ruttkay ima razrađeniju tipologiju i razlikuje čak 6 stupnjeva ovog tipa (A—F).¹⁶ Sjekira iz Medvedičke prelomljena je na rupi za nasad, a krilca su joj istrošena i nisu potpuno sačuvana. Prema kvadratnom presjeku njezinog stražnjeg čekičastog dijela, vjerojatno najviše odgovara Dostálovom tipu I B. Dostálova datacija tipa I podudara se s datiranjem groba ratnika iz Medvedičke.¹⁷

¹¹ A. Nadolski, *Studia nad uzbroyeniem w X, XI i XII wieku*, Acta archaeologica universitatis Lodzensis Nr. 3, 1954. — A. N. Kirpičnikov, *Drjevnorusko oružje 2*, Arheologija SSSR Svod. arh. ist. E 1 — 36, 1966.

¹² F. Ivaniček, *Istraživanje nekropole ranog srednjeg vijeka u Bijelom Brdu*, Ljetopis JAZU 55, 1949, str. 139 i d., tab. XXIX i XXX.

¹³ Z. Vinski, *Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji*, Vjesnik AMZ 3. Ser. — Sv. X—XI, 1977—78, str. 181 i d., tab. XVII, 2a i 2b., bilj. 219. Autor smatra da je ova sjekira najbliža Dostálovu tipu IC, a mi bi se opredijelili za njegov tip IB, premda to ništa ne

mijenja u kronološkom smislu jer su sjekire tipa I (A, B i C) istodobne.

¹⁴ B. Dostá! *Slovanská pohřebišť z e střední doby hradištní na Moravě*, 1966, str. 71.

¹⁵ R. Turek, *Libice — Pohřebišťe na vnitřním hradisku*, Zbornik Narodnog muzeja u Pragu Sv. XXX br. 5, 1976, str. 312, tab. 7, 3. Autorova se razmatranja odnose samo na velikomoravski tip I A.

¹⁶ A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausstattung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, Slovenska archeologia XXIV—2, 1976, str. 307, si. 42.

¹⁷ Z. Vinski, n. dj., vidi bilj. 12.

Slijede gotovo istodobne sjekire iz većinom uništenih groblja iz posavskog dijela zagrebačke regije i to: Velika Gorica, Čiče Novo i Zagreb-Kruge. Sva ova groblja datiraju se oko 800. godine i premda su iz istog vremena, među njima možemo izdvojiti tri tipa sjekira. U jedan tip bi išle sjekire kao što je sjekira iz groba s posudom pronađena u Čiču Novom¹⁸ i dvije sjekire iz Velike Gorice i to: iz groba 17 i druga sa sačuvanim dijelom drvenog nasada bez broja groba.¹⁹ To su sjekire manjih dimenzija s tankim vratom, bez krilca na rupi za nasad, s vrlo širokim sječivom. Ove sjekire su samo donekle slične s Dostálovim tipom III, koje imaju krilca na rupi za nasad i manje čekičasto ispupčenje na stražnjem dijelu rupe za nasad. Sličnost je u obliku, tj. tankom vratu i širokom sječivu sjekira. Prema Dostálu težište upotrebe IH-eg tipa je u 7. i 8. stoljeću, a uzore treba tražiti u rimskom materijalu. Gornja je granica trajanja prema Dostálu kraj 9. stoljeća.²⁰ Zajedničko im je s našim primjercima vrat tanak a sječivo prošireno, to su tzv. bradate sjekire. Stražnji je dio od rupe za nasad kod sjekira iz Čiča i sjekire bez broja groba iz Velike Gorice proširen i nema čekičasto ispupčenje. Dakle, to su različiti tipovi sjekira, koji su donekle slični. U kronološkom smislu djelomično su istodobne, tj. u ograničenom vremenskom razdoblju egzistiraju zajedno. Analognu sjekiru nalazimo u grobu 258 u nekropoli Libice, koja se datira od posljednje trećine 9. st. do polovice 11. stoljeća.²¹ Za ovu sjekiru autor tvrdi da nije uobičajena u slavenskom materijalu i da predstavlja poseban tip koji nema pouzdanih analogija u moravskom, slovačkom i ruskom materijalu. Datira je u kraj 9. i 10. stoljeće, tj. na prijelazu 9. u 10. stoljeće. Ova sjekira tipološki identična sa sjekirama iz Čiča i Velike Gorice, kronološki ne odgovara našim sjekirama koje su starije od nje.

U drugi tip pripadaju sjekire iz groba 1 pronađenog na Krugama, sjekira groba 18 iz Velike Gorice²² i sjekira iz Nina,²³ koja je na žalost slučajni nalaz bez bližih podataka. To su sjekire s dugim tijelom, neznatno proširenim sječivom u donjem dijelu i proširenjem na stražnjem dijelu rupe za nasad. Donekle su srodne s Dostálovim tipom V, a za njih isti autor tvrdi da su problematične za datiranje, jer se taj oblik pojavljuje već u latenu i traje do danas.²⁴ Slična im je sjekira iz skupnog nalaza s kraja 9. stoljeća iz Vršateckog Podhradia.²⁵ Sjekira iz groba 20 iz Velike Gorice²⁶ za sada je bez analogija na području Hrvatske i predstavlja poseban tip. Ostaje nam još sjekira groba 20 iz starohrvatskog groblja Kašić-Maklinovo brdo,²⁷ koja također predstavlja poseban tip. Ostale sjekire

¹⁸ K. Simoni, Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici, znanstveni skup HAD-a, 1981, str. 160, si. 8, 2.

¹⁹ Z. Vinski, Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi na užem i širem području Zagreba, Zbornik »Iz starog i novog Zagreb II«, 1960, str. 51, si. 13 i 16.

²⁰ B. Dostál, n. dj., str. 71 i 72.

²¹ R. Turek, n. dj., str. 312, tab. 6, 2.

²² Z. Vinski, n. dj., si. 41 i 21.

²³ J. Belošević, Materijalna kultura Hrvata od 7—9. stoljeća, 1980, tab. XXXVIII, 7.

²⁴ B. Dostál, n. dj., str. 72.

²⁵ D. Bialeková, Dávne slovanské kovačstvo, *Ars slovacca antiqua*, 1981, si. 14 sjekira u donjem desnom uglu.

²⁶ Z. Vinski, n. dj., si. 15.

²⁷ J. Belošević, n. dj., str. 103, tab. XXXI, 16. Autor tvrdi da je ova sjekira standardni oblik slavenskih sjekira, premda ne navodi analogije i svoju tvrdnju ne argumentira. Nama se čini da ova sjekira predstavlja rt jednak i poseban tip i koliko nam je poznato za sada nema analogija na području Hrvatske a niti na širem području, i ne bi se složili s tvrdnjom autora da je ona standardan oblik slavenskih sjekira.

iz Dalmacije nismo razmatrali, jer su sve slučajni nalazi i nije ih moguće pouzdano datirati.²⁸

Dakle, raspoložemo sa slijedećim pouzdano datiranim nalazima sjekira s područja Hrvatske: Bijelo Brdo I — dvije sjekire, Medvedička — jedna sjekira, Čiče Novo — jedna sjekira, Velika Gorica — četiri sjekire, Zagreb-Kruge — jedna sjekira i Kašić-Maklinovo brdo — jedna sjekira. Između ovih deset pouzdano datiranih nalaza sjekira, možemo izdvojiti čak šest posebnih tipova, koje su osim sjekira iz Bijelog Brda I, gotovo istodobne.

Sjekire iz Nartskih Novaka imaju samo jednu zajedničku osobinu, a to su krilca na rupi za nasad, dok se bitno razlikuju po obliku, i svaka od njih predstavlja poseban tip. Sjekira na T. 1:3 donekle je slična sjekiri groba 3 avarsko-slavenske nekropole Bijelo Brdo I. One su gotovo jednake dužine, ali sjekira iz Nartskih Novaka je masivnija sa širim sječivom i kraćim stražnjim dijelom. Mogla je biti rađena po uzoru na ove avarske bojne sjekire ali predstavlja razvijeniji oblik i mlađa je od njih. Analogne primjere sjekira nalazimo u grobu 1 nekropole u Hurbanovu, skupnom nalazu nad Hanoem, nekropoli Stare Mesto i predvelikomoravskom groblju u Radvani nad Dunavom.²⁹ Veća sjekira T. 2 : 1 ima više analogija, a navodimo samo neke od njih. To su sjekira groba 787 nekropole iz 7. i 8. stoljeća u Želovcama, zatim sjekira groba 441 i 555 iz Devinske Nove Vesi, te sjekira iz groblja Csuny i jedna iz groblja Bolcske.³⁰ Posljednja sjekira našeg nalaza također predstavlja poseban tip i nismo uspjeli naći analogije za ovaj primjerak. Ipak čini nam se da je ova sjekira mlađa od dviju ranije opisanih. Osim nekih sličnosti sjekire na T. 1 : 3 sa sjekirama iz Bijelog Brda I, vidimo da ove sjekire nemaju odgovarajuće analogne primjere među pouzdano datiranim sjekirama s područja Hrvatske. S obzirom na ranije spomenute probleme sa sjekirama a prema analogijama, datiranje sjekira iz Nartskih Novaka ostaje okvirno. Za sjekiru na T. 1:3 predlažemo datiranje od 7. do 9. stoljeća, a sjekira na T. 2 : 1 bi se mogla datirati nešto uže, tj. u vremensko razdoblje od 7. do 8. stoljeća.

Ostaju nam još alatke iz ovog nalaza, a tu smo također imali problema s obzirom na tipologiju i njihovo datiranje. Primjena alatke na T. 3 : 3 nije potpuno definirana i objašnjena. Prema mišljenju jednih autora to je alatka, tj. motika za obradu zemlje,³¹ a prema drugima ovako oblikovano oruđe sa zaliscima

²⁸ D. Jelovina, Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine, Biblioteka znanstvenih djela 2, 1976, str. 118 i 119, tab. XXXIV, 1—5. — J. Belošević, n. dj., str. 102 i 103, tab. XXXVIII, 1—7.

²⁹ A. Točík, Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jh. in der Sudwestslowakei, Slovenska arheologia XIX—1, 1971, str. 185 i 261, si. 4. — I. L. Červinka, Slované na Moravě a fiše Velkomoravska, 1928, tab. XIX, 1. — V. Hrubý, Staré Město velkomoravské pohřebiště »na Valách«, 1955, tab. 35, 10. — Z. Čilinská, Druhé predvel'komoravské pohrebisko v Radvani nad Dunajom, Slovenska arheologia XVIII—1, 1970, str. 59, si. 2, 11.

³⁰ Z. Čilinská, Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce, Arheologica Slovaca — catalogi V, 1973, str. 175 i 251. — J. Eisner, Devinska Nová Ves, 1952, str. 297, tab. 51, 6; tab. 60, 7. — J. Hampel, n. dj., I, str. 85, si. 98, III, tab. 133, 3—4 (grob 126) i I, str. 86, si. 101, III, tab. 241, 11.

služilo je za obradu drva, odnosno to su tesarske bradve.³² Našli smo nekoliko analogija za naš primjerak,³³ ali samo Červinka spominje da je ovakva alatka nađena zajedno s plugom i keramikom mlađeg gradišnog stupnja.³⁴ Sličan oblik nalazimo u Dostálovoj tipološkoj podjeli, ali sječivo je kod ovog nešto šire. To je njegov tip IV a taj je na žalost bez datacije.³⁵ Nemamo pravi odgovor čemu je služila ova alatka, a čini nam se da je za motiku njezino sječivo preusko, a za tesarsku bradvu preširoko.

Još manje smo u mogućnosti da kažemo nešto određenije za dvije alatke na T. 3:1, 2 za koje nismo uspjeli naći prave analogije. Donekle slične alatke poput latenskih sjekira sa zaliscima, nalazimo češće u grobljima i skupnim nalazima Moravske. Mišljenja su pojedinih autora o primjeni takvih alatki podijeljena. J. Eisner smatra da su služile za njegovanje konjskog kopita³⁰ ili da su se mogle upotrebljavati kao bradve.³⁷ Pleiner smatra da su ovakve alatke dijelovi pluga, tj. da je to utikač ili otk.³⁸ Bialekova se također opredijelila za takvo tumačenje upotrebe ovih alatki, a budući ih ima u Devinskoj Novoj Vesi datira ih u 7. i 8. stoljeće.³⁹ Naše alatke nemaju zaliske na rupi za nasad, nego je ona ujedno lijevana i najvjerojatnije su se upotrebljavale za obradu drva, tj. nešto poput tesarskih bradvi.

Predmet na T. 4 : 3 je najvjerojatnije neka vrsta kuke, kojoj je šiljak odlomljen. Sličnu alatku za koju Müller pretpostavlja da je jedna vrsta harpuna,⁴⁰ nalazimo na lokalitetu Nyársapát. Klinovi poput ovih na T. 4 : 1, 2 nisu karakteristični ni tipološki niti kronološki. Slični kovani klinovi javljaju se već u latenu i traju do danas pa nisu posebno zanimljivi. Također je teško reći nešto određenije za predmet na T. 4 : 4 koji se doima poput potkove, ali to je samo zbog oblika. Riječ je o nedovršenom predmetu neodređene funkcije, koji je možda mogao biti važan kao sirovina.

Na kraju vidimo da ostava od pouzdano datirane franciske u drugu polovicu 5. do početka 6. stoljeća, preko slavenskih sjekira i alatki, sadrži vrlo različit materijal. Mogli bi pretpostaviti da franciska a po svoj prilici i nož predstavljaju starinu, te da su kasnije bili zakopani zajedno sa slavenskim sjekirama i alatkama. Prema svemu nam izgleda vjerojatno da ova moguća ostava iz Nartskih Novaka pripada vremenu 8—10. stoljeća.

³¹ J. Eisner, *Zaklady kováfstvi v době hradíštni*, *Slavia antiqua* I, 1948, str. 394, si. 12.

³² R. Pleiner, *Die Technologie des Schmiedes in der Grossmährischen Kultur*, *Slovenska arheologia* XV—1, 1967, str. 146, si. 1.

³³ Vidi bilješku 31, 32 i 34.

³⁴ I. L. Červinka, n. dj., vidi nota 25, str. 221, si. 84, 2.

³⁵ B. Dostál, n. dj., str. 72, si. 15, 12.

³⁶ J. Eisner, n. dj., str. 386, si. 6:3, 6, 13 i 16.

³⁷ J. Eisner, *Devfnska Nová Ves*, 1952, str. 304.

³⁸ R. Pleiner, n. dj., str. 119 i 151, si. 3.

³⁹ D. Bialeková, n. d., str. 41, si. 29.

⁴⁰ R. Müller, *Die datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde*, *Acta arheologica academiae scientiarum Hungariae* 27, 1975, str. 83, si. 7, 1 — na istoj slici nalazimo i dvije alatke slične našima na T: 3, 1 i 2, a njih ovaj autor smatra taKoder teslama ili bradvama (sl. 10 i 11).

POPIS I SADRŽAJ TABLI
TAFELNVERZEICHNIS

Tabla 1
Tafel 1
1, franciska (Francisca); 2, nož (Messer); 3, sjekira (Axt)
Tabla 2
Tafel 2
1—2, sjekire (Axe)
Tabla 3
Tafel 3
1—3, alatke (Werkzeuge)
Tabla 4
Tafel 4
1—2, klinovi (Keile); 3, kuka — harpun (Zughaken — Harpune); 4, predmet neodređene funkcije (Gegenstand unbestimmter Funktion)
Mj. (M.) sve (alles) 2 : 3.
Crteži K. Rončević.

ZUSAMMENFASSUNG

EIN SAMMELFUND VON WAFFEN UND WERKZEUGEN AUS
NARTSKI NOVAKI

Im vorliegenden Beitrag wird ein Fund von Waffen und Werkzeugen behandelt, der aus Nartski Novaki (bei Dugo Selo), einem Fundort etwa dreißig Kilometer östlich von Zagreb, stammt. Mit Ausnahme eines Messers mit Bronzegriff sind alle Gegenstände aus Eisen und sehr gut erhalten. Bei einigen der Gegenstände ist auch ein Teil des hölzernen Schafts erhalten. Nach dem Erhaltungsgrad der Gegenstände und der Fragmente von hölzernen Schäften, sowie auch deshalb, weil sie in einer Kiesgrube gefunden wurden, setzen wir voraus, daß sie, wenn auch nicht ständig, so doch eine zeitlang im Wasser gelegen waren. Der Fundort befindet sich am rechten Ufer der Save, heute ca. 100 Meter vom Fluß entfernt. In diesem Gebiet hat die Save auch heute noch, nach der Regulation, zahlreiche Nebenarme, die oft ihren Lauf verändern, wodurch auch die Kiesgrube entstanden ist. Aufgrund dessen vermuten wir, daß ursprünglich sämtliche Gegenstände an derselben Stelle gelagert waren, und die Save sie später fortschwemmte. Falls diese Voraussetzung sich als richtig erweist, dann handelt es sich hier wahrscheinlich um einen Depotfund, denn es ist schwer anzunehmen, daß sich an dieser Stelle, die ständig von der Save und ihren Nebenarmen überschwemmt wurde, früher eine Siedlung befunden hatte. Wir benutzen deshalb im weiteren Text unter Vorbehalt den Termin Depotfund, da wir für so eine Behauptung nicht genügend Beweise besitzen, und es sich nur um eine, wenn auch begründete, Vermutung handelt.

Im Ganzen enthielt der Depotfund zwölf Gegenstände, Waffen und Werkzeuge, bzw. einige der Axte, von denen es vier gibt, könnten das eine und das andere gewesen sein. Frühmittelalterliche Depotfunde von Waffen und Werkzeugen im Zwischenstromgebiet der Save und Drau sind äußerst selten, d.h., soviel uns bekannt ist gibt es bislang gar keine. Das ist jedoch nicht der einzige

Grund, weshalb uns dieser Fund interessant erscheint, bzw., es verdient publiziert zu werden. Unter den aufgefundenen Gegenständen nimmt eine Francisca — eine fränkische Streitaxt — einen besonderen Platz ein, da sie bis jetzt das erste und einzige in Jugoslawien gefundene Exemplar ist. Von nicht geringerer Bedeutung sind auch die slawischen Axte und Werkzeuge, die in diesem Sammelfund vertreten sind. In der jugoslawischen archäologischen Fachliteratur wird dem Forschungsproblem der Chronologie und Typologie slawischer Axte und Werkzeuge wenig Aufmerksamkeit geschenkt. Es ist deshalb nicht leicht einige dieser Gegenstände typologisch und chronologisch zu determinieren.

Wir beginnen unsere Betrachtungen mit der Francisca (T. 1 : 1), die der älteste Gegenstand dieses Sammelfundes ist, den man mit Sicherheit datieren kann. Mit dem Problem der Herkunft, Art der Anwendung und Typologie der Francisca haben sich verschiedene Fachleute der europäischen Archäologie beschäftigt. Alle stimmen darin überein, daß die Francisca eine typisch fränkische Kriegswaffe des 5. und 6. Jahrhunderts ist, die als Wurf- und Schlagwaffe diente. Die Francisca von Nartski Novaki mit ihrer schlanken, S-förmigen Klinge gehört zum frühesten Typ der Francisca. Nach Böhners grundlegender Typologie handelt es sich um den Typ A, der von 450 bis 525 in Gebrauch war. Demnach datieren wir die Francisca von Nartski Novaki in diese Zeitspanne, d.h. von der zweiten Hälfte des 5. bis an den Anfang des 6. Jahrhunderts.

Das Messer (T. 1 : 2) konnten wir nicht chronologisch determinieren. Messer haben meistens einen Griff aus Holz oder Knochen, der nur selten erhalten ist, während unser Messer einen Bronzegriff besitzt. Die Form des Griffs würde für eine antike Herkunft sprechen, und man könnte annehmen, daß es sich um ein spätantikes Messer handelt.

Um einigermaßen den Stand der Forschung auf dem Gebiet der Problematik der Typologie und Chronologie der slawischen Axte in Kroatien zu klären, haben wir uns mit den Funden von Axten in Kroatien befaßt. Wir haben festgestellt, daß die Anzahl der mit Sicherheit zu datierenden Axte ungenügend ist, um zu konkreten und umfassenderen Folgerungen zu gelangen. Wir führen sie in chronologischer Reihenfolge an: die awarisch-slawische Nekropole Bijelo Brdo I — zwei Axte, das Kriegergrab aus Medvedička — eine Axt, Zagreb-Kruga — eine Axt, Velika Gorica — vier Axte, Čiče Novo — eine Axt und Kašić-Maklinovo Brdo — eine Axt (weitere Axte aus Dalmatien haben wir nicht in Betracht gezogen, weil es Zufallsfunde sind). Wir verfügen demnach aus kroatischem Gebiet über zehn Axte, die aus sicher datierten Gräbern stammen, und haben unter diesen Exemplaren sechs spezielle Typen feststellen können. Wenn wir die Axte aus Nartski Novaki betrachten, so stellen wir fest, daß auch diese drei Axte einem speziellen Typ angehören und ein gemeinsames Merkmal aufweisen, nämlich kleine Flügel am Schaft. Ferner finden sich für keine von ihnen Analogien unter den vorher angeführten Axten aus Kroatien. Da die kroatischen Archäologen der Untersuchung dieses Problems mehr Beachtung geschenkt haben, so konnten wir ihre Forschungsergebnisse in Betracht ziehen. Wir haben festgestellt, daß ihre typologische und chronologische Klassifikation in unserem Falle nur teilweise

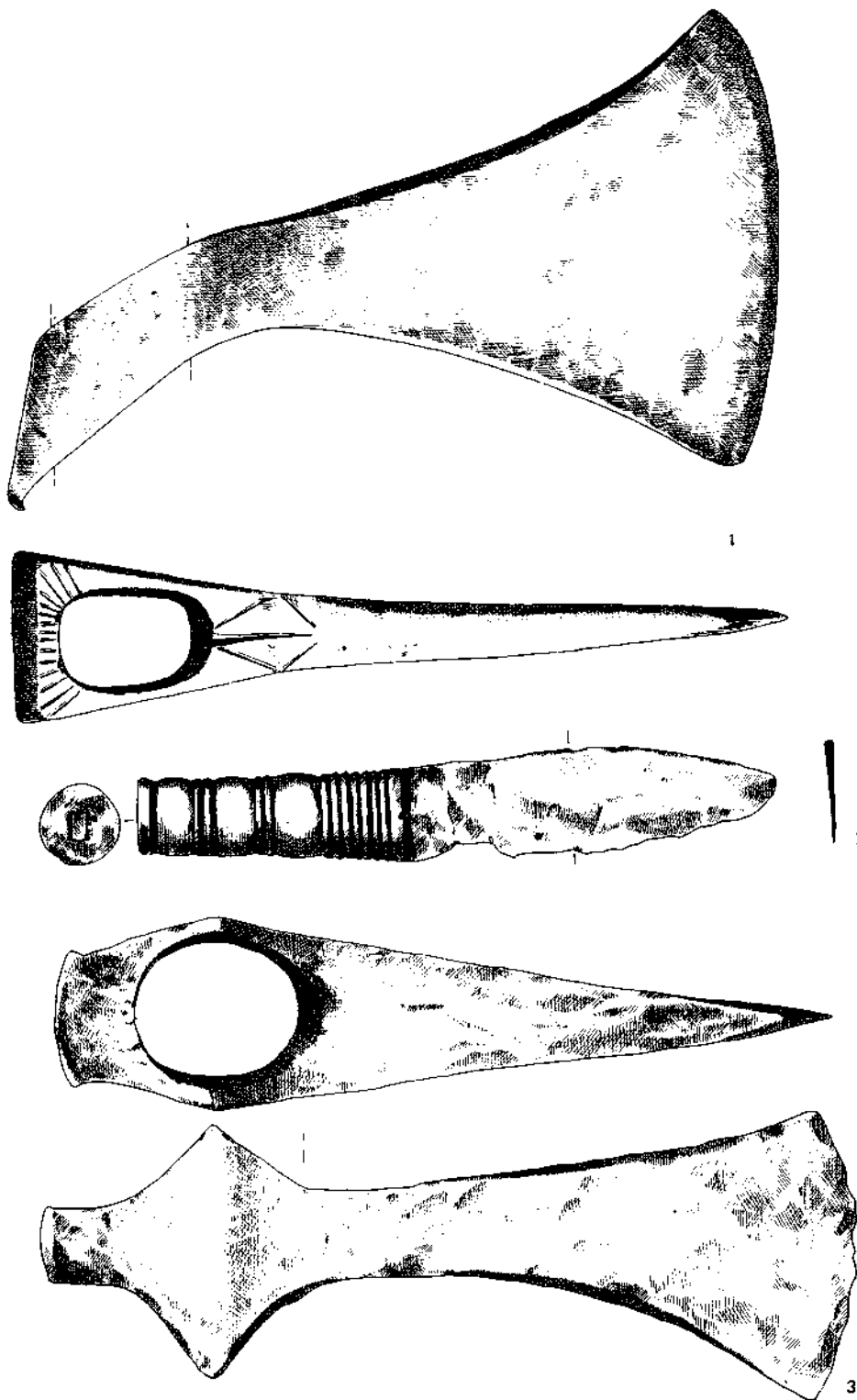
Anwendung finden kann. Der GroB — mährische Typ I (A, B und C), nach Dostál, der in den Gräbern Mährens am häufigsten vertreten und für sie charakteristisch ist, wurde bei uns bis jetzt nur in einem Fall festgestellt (das Grab in Medvedička). Andererseits werden Äxte, die bei uns öfters vorkommen und auch sicher datiert werden können, in der slawischen archäologischen Literatur selten erwähnt, und einige von unseren Exemplaren wurden in ihre typologischen und chronologischen Klassifikationen gar nicht aufgenommen.

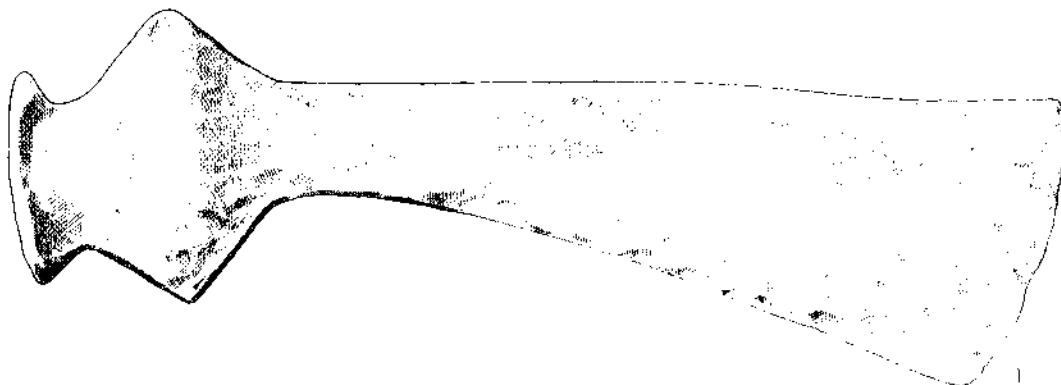
Die Axt auf T. 1 : 3 datieren wir nach Parallelen in die Zeit etwa vom 7.—9. Jahrhundert, während die etwas größere Axt T. 2 : 1 etwas näher in die Zeitspanne vom 7.—8. Jahrhundert datiert werden könnte. Die große und massive Axt T. 2 : 2 mit breiter Schneide können wir vorläufig noch nicht datieren. Wir haben für diese Axt keine Analogien festgestellt, setzen aber voraus, daß diese Axt jünger als die beiden vorigen ist.

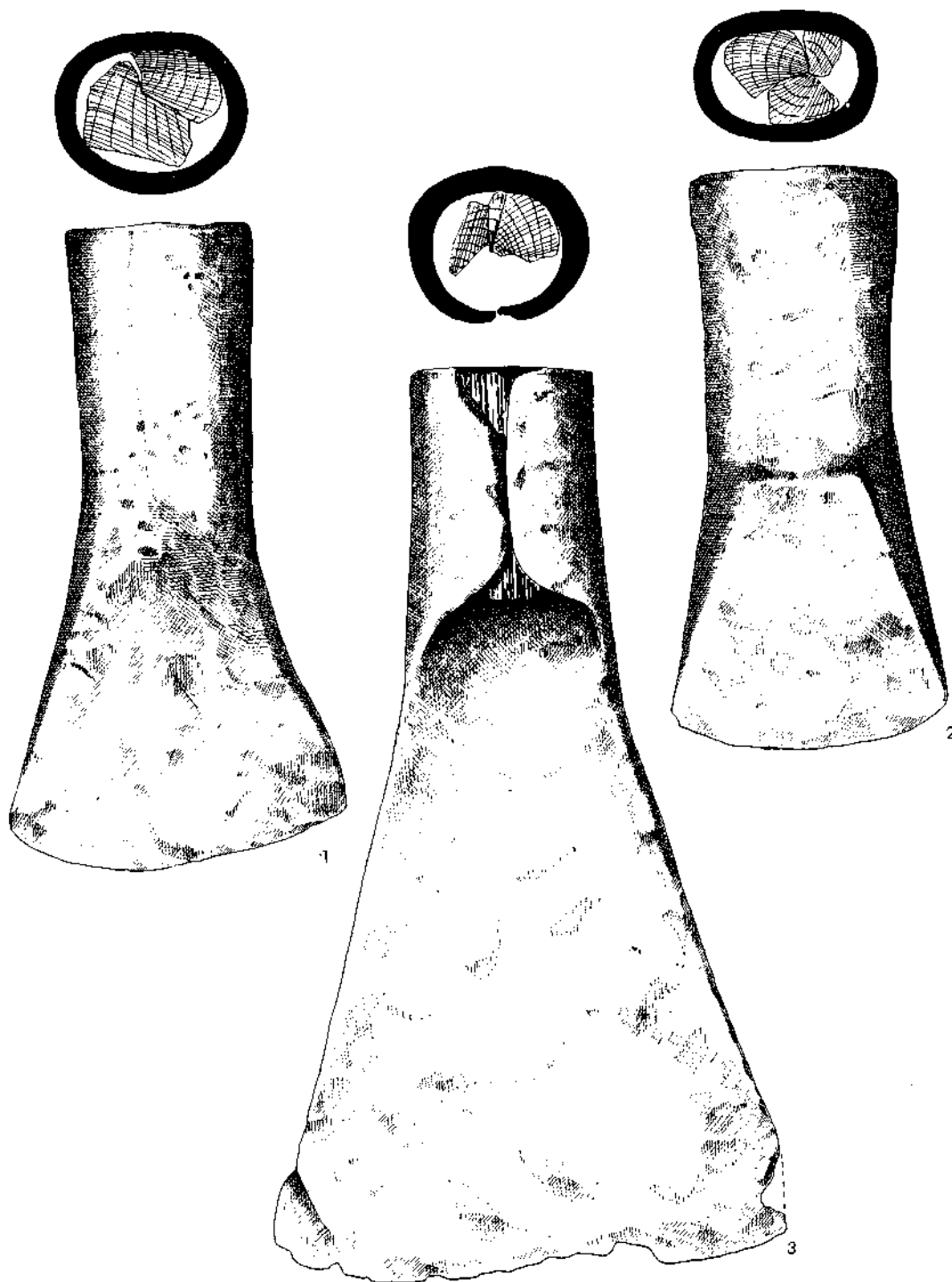
Es verbleibt uns noch auf die Werkzeuge aus unserem Sammelfund Bezug zu nehmen. Hier hatten wir ebenfalls Probleme in Hinsicht auf ihre Typologie und Datierung. Die Bestimmung des Werkzeugs auf T. 3:3 ist nicht restlos geklärt. Nach einigen Autoren handelt es sich um ein landwirtschaftliches Werkzeug, d.h. etwa um einen Spaten, nach anderen um ein Werkzeug zur Bearbeitung von Holz, bzw. ein Drechselgerät. Nur bei einem Autor findet sich die Angabe, daß ein ähnliches Werkzeug zusammen mit Keramik der jüngeren Burgvallstufe gefunden worden war. Noch weniger können wir etwas bestimmtes für zwei Werkzeuge auf T. 3 : 1 und 2 aussagen, da wir für diese keine entsprechenden Analogien finden konnten. Eingermaßen ähnlich sind ihnen Werkzeuge, ihrer Form nach wie La Tène-Axte mit kleinen Lappen, aber auch ihre Anwendung ist nicht völlig geklärt. Man setzt voraus, daß sie für Holzbearbeitung benutzt werden konnten, oder daß sie als Pflugscharen bestimmbar sind. Zuletzt möchten wir noch den Gegenstand T. 4 : 3 erwähnen, der aus Eisen angefertigt ist, jedoch mit einer Tiille zur Befestigung des Schaftes, aber mit beschädigter Spitze. Es handelt sich um eine Art von Zughaken mit abgebrochener Spitze, und nach gewissen Analogien könnte man vermuten, daß es sich um eine Art von Harpune handelt.

Zusammenfassend kann man feststellen, daß der wahrscheinliche Depotfund, ausgehend von der sicher datierten Francisca, über die slavischen Äxte und Werkzeuge, sehr verschiedenartigen Fundstoff enthält. Man könnte vermuten, daß die Francisca, und wahrscheinlich auch das antike Messer, s. g. Altsachen sind, und daß sie in späterer Zeit zusammen mit den slavischen Axten und Werkzeugen vergraben wurden. Es erscheint uns nach allem wahrscheinlich, daß dieser wahrscheinliche Depotfund von Nartski Novaki der Zeit vom 8.—10. Jahrhundert angehört.

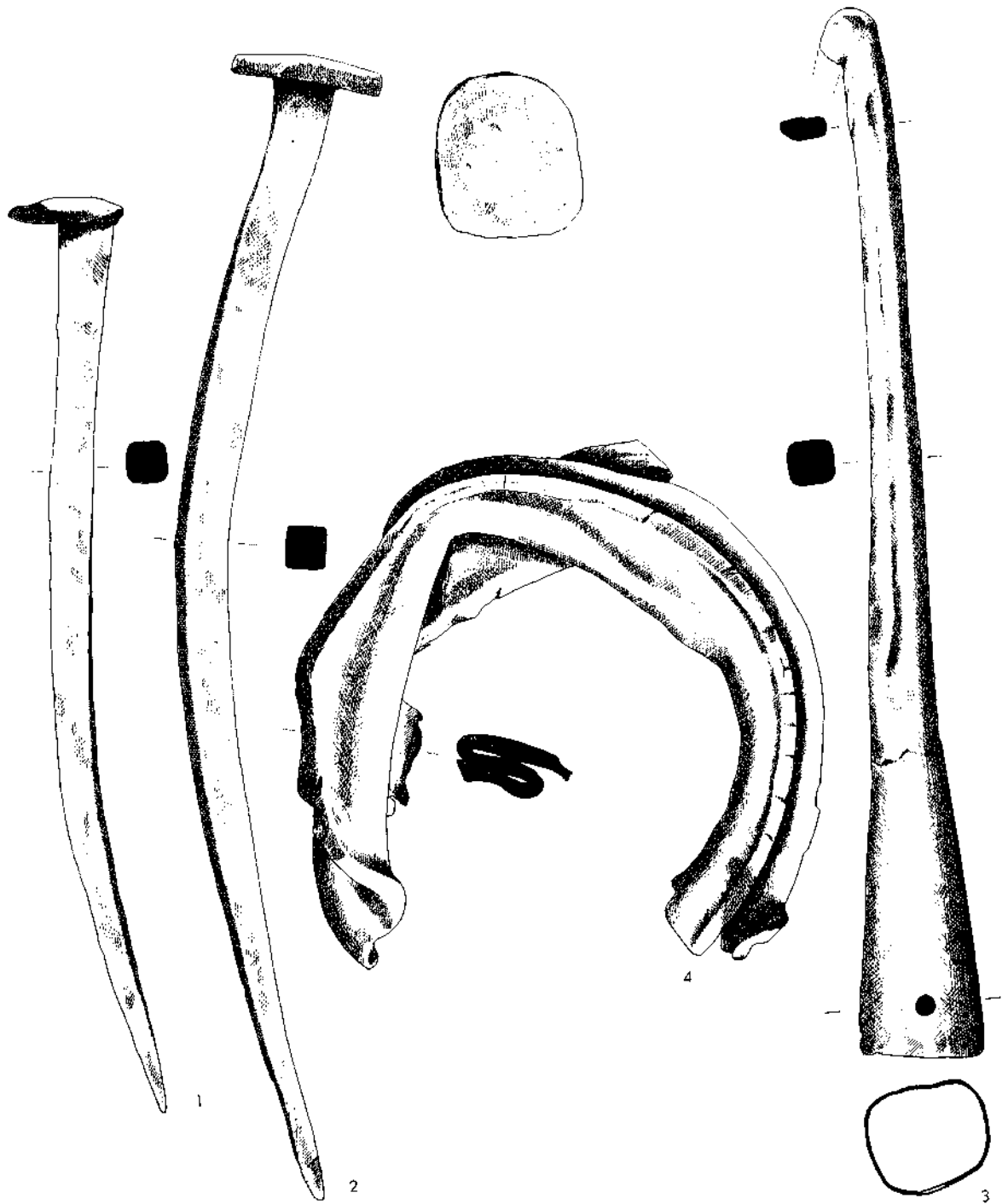

KRONIKA

Terenska istraživanja 1981. g.

BENKOVAC, CAGE

1981. godine nastavljena su arheološka istraživanja u Benkovcu, a započeta u Cagama kod Okučana. Ovogodišnja sondiranja u Benkovcu odvijala su se na novoj parceli — oranici M. Mitrovića južno i jugozapadno od vile.

Budući da je kontinuiranim radovima posljednjih godina u cijelosti određena kontura, prostorni raspored i funkcija pojedinih dijelova vile, nova istraživanja trebala su potvrditi pretpostavku da se u tom pravcu nalazi ekonomsko dvorište s pratećim objektima i uređajima. Indicije za ovu pretpostavku dali su mnogobrojni površinski nalazi rimskog građevnog materijala i ulomaka keramike na susjednim oranicama, a ponajviše otkriće velikog odvodnog kanala (1979—1980. g.) u južnom dijelu vile.

Da bi se mogao pratiti njegov smjer protezanja prva sonda postavljena je desetak metara jugozapadno od linije na kojoj je 1980. god. on otkriven. Ostale sonde (još 3) nizale su se prema jugu s razmakom od 10 m jedna za drugom (veličina 6 x 3 m, smjer istok—zapad).

U sondi 1/81 koja je najbliža vili umjesto očekivanog kanala javilo se veliko urušenja s karakterističnim reznjevima svodnih pojaseva od opeka među kojima je bilo i upalih poluobrađenih kamenih blokova. Cijelo urušenje leglo je na pod s opločenjem od velikih opeka kojemu je samo mjestimično sačuvana potpuna konstrukcija. Na istočnom rubu sačuvanog dijela poda otkriven je i pylon-nosač pravokutnog tlocrta s promjerom 0,55 x 0,65 m. Građen je također od opeke. Na mjestima gdje je opločenje uništeno na podu je vidljiva žbukana podloga, ali je i ona u zapadnom krilu sonde probijena, pa je tu otvoren manji istražni režanj. Ispuna

je bila od pjeskovite ilovače bez arheoloških nalaza i sve do dubine 1,60 m nije otkriven kanal. To znači da je isti skrenuo više prema zapadu, a sonda je zašla u prostor novoga objekta. Nakon proširenja ove sonde prema jugu za 3 metra, a u dužinu za 8 m (sonda 1A/81) praćeno je protezanje opločenog poda sve do južnog ruba iskopa gdje se pojavio drugi pylon-nosač. Njemu je sačuvan samo posljednji red opeka. Razmak između jednog i drugog nosača iznosi 3,60 m. U najistočnijem krilu ove sonde otkriven je kompaktan dio izvaljenog poda kojemu su i pored pada ostali redovi opeke čvrsto povezani sivkastobijelom žbukom. Na tom mjestu pod je također oštećen. I sonda 2/81 na dub. 0,90—1,20 m dala je urušenje kamenih blokova i opeka istih karakteristika kao u dvije prethodne sonde. Smjer urušenja pokazuje pripadnost istom velikom objektu kojemu na rasponu od 10x16 m s nijedne strane nisu dosegnuti zidovi. U najjužnijoj sondi 3/81 posve se gube tragovi građevnog materijala ali je u njezinom istočnom krilu, ispod debelog humusnog i subhumusnog sloja otkriveno rimskodobno ognjište (na dub. 1,20—1,50 m). Njegovo koritasto udubljenje, koje se gubi u istočnoj i sjevernoj stijeni iskopa, bilo je ispunjeno u gornjem sloju sivkastom zemljom pomiješanom pepelom, a prema dnu crnom masnom s usitnjenim komadima opeke i izgorene zemlje. Uz čestice pepela javlja se i po koji manji ulomak kasnorimske keramike.

Prema svemu ovogodišnji rezultati sondiranja potvrdili su pretpostavku da se u širem krugu dobra koje okružuje vilu s pravom mogu očekivati i drugi novi objekti.

Ove godine započeta su sondiranja i na novom lokalitetu u Cagama vrlo blizu benkovačke vile. To je oranica M. Vujčića nazvana »Staro selo« koja se nalazi uz cestu prema Okučanima, a udaljena je za cca 200 m od mosta preko Slobosti-

ne. Na prostoru od cca 350 m širine i do 200 m dubine istočno od spomenute ceste, reljef terena odaje sakrivenu arhitekturu, a vlasnici Vujčići iz Caga već preko 100 godina izoravaju najrazličitiji antički građevni materijal (sve vrste opeka, kamene blokove, velike komade debelih slojeva podne žbuke i dr.) ili pod plugom nailaze na vrhove zidova. Pošto oranica nije bila slobodna početna sondiranja mogla su se vršiti na suženom prostoru uz njezinu južnu među. Tu su otvorene dvije sonde veličine 6 x 2,70 m smjera sjever—jug. Prva je od spomenute ceste (za Okučane) udaljena cca 60 m, a druga za 8,60 m pomaknuta prema istoku.

Sonda C 1/81 sadržavala je u najgornjim slojevima gusti nabacaj građevnog materijala koji se skupljao dugogodišnjim odbacivanjem s oranice. U sjeveroistočnom krilu sonde skidan je zbijeni sloj antičkog urušenja svih tipova opeka, što svakako signalizira blizinu oštećenog objekta. Kad su se na cijeloj površini ove sonde gotovo sasvim izgubili ostaci urušenja (do dub. 0,90 m) javio se najprije prošlog starog humusa, a zatim upravo u sredini sonde okruglo koritasto dno ognjišta, u kojem je još bila sačuvana konstrukcija od opeka za stavljanje posuda, te nekoliko ulomaka keramike debljih stjenki. U sondi C 2/81 na čitavom rasponu iskopa bio je neobično debel: sloj svih vrsta opeka, kamena lomljenjaka, valuča različitih veličina, te mnogo rasute vezivne žbuke s dosta vapna, kao i podne žbuke s krupnijim česticama tucane opeke. Na dub. 0,40 m prema sredini nađen je novčić cara Valentiniana iz sisačke kovnice, a točno u sredini sonde od 0,60—1,20 m pojavio se stepeničasto nazubljen zid smjera istok—zapad. Građen je vrlo čvrsto i solidno širina mu iznosi 0,40 m, sačuvana visina 0,60 m, a oslobođen je u dužini od 1,85 m. Najviše mu je tjeme zaglađeno bijelom žbukom kao ležište za gornje slojeve od opeke. To je pregradni zid, čiji su perimetralni zidovi izvan dosega sonde, a moguće već i uništeni. S obje strane zida na dosegnutoj dubini (1,20 m) javlja se pjeskovita ilovača bez arheoloških priloga.

Novi nalazi u sondama, uz već poznate mnogobrojne ostatke građevnog materijala sakupljenog na ovom prostoru, potvrdili su naša očekivanja i pretpostavku da se i ovdje radi o velikom rimskodobnom kompleksu najvjerojatnije još jednom ladanjskom dobru s druge strane rijeke Slobošćine.

V. Damevski

JOZGINA PEĆINA

Početkom jeseni 1981. g. ekipa Prethistorijskog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu istražila je manji speleološki objekt, Jozginu pećinu, u zaseoku Brkljačići sela Trnovac Lički, koje leži na samom zapadnom rubu Ličkog polja.

O postojanju ovog lokaliteta zna se već od 1969. g. kada je o nalazima keramike stručnjake muzeja obavijestio speleolog Zdravko Krivošić. On je tom prilikom donio i nekoliko fragmenata keramike koji su bili prilično atipični, pa se značaj ovog lokaliteta u prvi mah i nije dovoljno valorizirao. Kasnije, 1981. g., prilikom istraživanja japodske nekropole u Smiljanu, članovi ekipe otišli su u Trnovac i u pećini zapazili mnoštvo velikih keramičkih fragmenata i zaključili da se ovdje radi o zanimljivom nalazu, pa se te iste godine i poduzelo sistematsko istraživanje.

Ulaz u Jozginu pećinu nalazi se u krečnjačkim stijenama, a u istom masivu su još dva ulaza, ali teško prohodna. Od ovog, tzv. glavnog ulaza vodi uski kanal prema unutrašnjosti, da bi se nakon 1 m strmog spuštanja došlo u horizontalni dio kanala, a odatle u jednu veću dvoranu, dimenzija 16x4 m, a pravca pružanja sjeveroistok—jugozapad. Visina ove prostorije mjestimično je 2 m, a uglavnom je manja. Na zapadnom kraju je u okruglom udubljenju u sigi prirodni izvor, dubok oko 0,40 m. Sjeverna stijena dvorane probijena je trima, skoro paralelnim kanalima koji vode u drugu, nešto manju dvoranu, dimenzija 8x3 m. Iz ove dvorane račva se veliki broj manjih i većih kanala koji speleološki nisu do kraja ispitani jer su ili preuski ili pretežno zatrpani klastičnim materijalom.

Ostaci materijalne kulture locirani su u najvećem broju u dvorani I, zatim nešto rjeđe u dvorani II, a u sporednim kanalima bilo je samo sporadičnih manjih fragmenata keramike. Arheološka istraživanja u dvorani I otkrila su uz rub južne stijene veliko ognjište ispod sigastog prevjesa, dimenzija 1,90x1 m. Osim ugljena, pepela i drveta tu je nađen veliki broj keramičkih posuda u fragmentima kao i mnoštvo životinjskih kostiju. Na cijelom prostoru te dvorane, uglavnom pored bočnih stijena nalaženi su fragmenti keramike. U sondi uz južni bočni zid, u kojoj je otkriveno pomenuto ognjište, a koja je imala dimenzije 4,60 x x 1,30 m, na dubini od 0,30—0,50 m nalaženi su ostaci životinjskih kostiju, keramika, tri koštana šila, a sve skoro u čistoj ilovači. Na dubini 0,50—0,75 m bio je sloj rastresite zemlje sa istim arheološkim inventarom. Kulturni sloj u ovoj sondi išao je do dubine do 1,20 m, kada se pojavio kamen živac ili mjestimično čista, sterilna ilovača. Kako se teren sužavao u sondi 1 pojavila su se dva udubljenja u južnom zidu pećine. Nakon čišćenja vidjelo se da su to ulazi u dva međusobno spojena kanala. U jednom je nađena kalota dječje lubanje, prevučena mjestimično tankim slojem sige, a u drugom kanalu cijela keramička šalica s drškom.

Uz rubove dvorane II također je bilo nešto keramičkih nalaza, ali nije nađeno nikakvo ognjište niti veće grupe životinjskih kostiju ili bilo kakvih drugih ostataka materijalne kulture.

Nakon čišćenja i pranja kao i djelimične rekonstrukcije keramike uočene su dvije grupe, odnosno gruba keramika, često vrlo velikih dimenzija, u prelomu s mnogo zrna kalcita i finija, uglavnom crna, dobro glačana keramika. Od oblika treba spomenuti velike pitose bikoničnog ili zaobljenog trbuha i suženog grla ispod kojeg je redovito udubena linija, zatim konične zdjele s koso zasječenim rubom, šolje s jednom drškom i dr. Ornamentika je veoma rijetka. Ukratko, na osnovu oblika, fature i ornamentike može se zaključiti da je naselje u Jozgi-

noj pećini arheološki veoma zanimljivo i da pripada vremenu srednjeg i početku kasnog brončanog doba. Naselja tog perioda u Lici do sada nisu istraživanja pa je značaj ovog pećinskog objekta utoliko veći.

R. Drechsler-Bižić

ŠČITARJEVO

U jesen 1981. god. sistematski se iskopavalo u povrtnjaku i voćnjaku župnog ureda s ciljem da se nastavi otkrivanje velikog kupališnog kompleksa prema zapadu, koji je djelomično istražen u župnom dvorištu već 1973. god. Naime, gotovo cijela istočna polovina antičkih terma leži ispod velikog štaglja, južni dio prelazi na susjednu parcelu (obitelj Sopić), a najzapadniji dio, do nedavna, bio je pokriven intenzivno obrađivanim povrtnjakom i voćnjakom. Kako je u međuvremenu obustavljena obrada ovog zapadnog područja, moglo se prići oslobađanju i definiranju zapadnog dijela kupališta.

Istraživanje je vršeno na površini od 15 m x 13 m, gdje je iskolčeno pet blokova dimenzije 5x5 m, a jedan 3x3 m. Prosječna dubina bila je 1,60—2 m.

Slojevi u svim blokovima imali su izvjesne zajedničke karakteristike. Do dubine od 0,80 m javljao se pored antičkog i recentni građevinski materijal, uz dosta sitnih arheoloških priloga (rimski novac, ulomci keramike, željezni čavli). Nakon toga slijedili su intaktni antički slojevi izuzev u bloku 3/81 u kojem je probijen rimski horizont na većoj površini, sve do dubine od 2 m. Na dub. od cca 1,20 m mogao se pratiti u cijelom istočnom profilu iskopa, stratum ranocarske nekropole s paljevinom i dislociranim grobovima, iznad koje je izgrađeno kupalište. Temeљи zidova ukopani su u sloj žučkaste pjeskovite ilovače koji je mjestimično prošlojen debljim ili tanjim slojem naplavljenog šljunka, slično kao na »Gradišću«.

Na istraženom prostoru definiran je najzapadniji dio antičkog kupališta s nekoliko prostorija i perimetralnim zidom.

Sačuvani su vrlo solidni temeljni zidovi građeni od manjih poluobrađenih kamenovana, gusto slaganih na redove i vezanih kvalitetnom vezivnom žbukom (agregat srednje veličine). Prostorije od sjevera prema jugu imaju slijedeće dimenzije: I, 2,70 m (sjeverni dio izvan linije iskopa), II, 3,50 m III, 4,70 m (južni kraj oštećen), IV, 2 m (južni njezin dio izvan iskopa), širina im je oko 1 m. Sam perimetralni zid je masivnog izgleda, i pravilne teksture, dok su uglovi prostorija građeni od pločastih blokova. Mjestimično se javlja i poravnanje sa seskvipedalnom opekom. Interesantno je da je vanjski zid I prostorije bio poduprt i da je za učvršćenje poslužio, pored većih kamenova i blokova, jedan žrtvenik bez natpisa.

Kako je već spomenuto, u bloku 3/81 došlo je do probijanja antičkog horizonta na površini od cca 3 x 3 m, a do dub. od 2 m, pa je cijeli prostor bio ispunjen mnoštvom velikih ulomaka srednjovjekovnih i novovjekovnih posuda (15–16. st. n. e.), među kojima je bilo i rimskih fragmenata. Ovaj podatak je vrlo važan jer pokazuje naseljavanje i ljudsku djelatnost na tlu Šćitarjeva tokom navedena dva stoljeća. Međutim, prilikom tog ukopavanja destruiran je južni dio prostorije III i sjeverni dio prostorije IV rimskog kupališnog kompleksa.

Čini se, da je kupalište sa zapadne strane pratio dugački trijem jer je u bloku 1/81 i na granici blokova 3 i 6/81 nađen po jedan veliki pilon, gotovo pravokutnog oblika (0,80 x 0,70 m), građen od poluobrađenih kamenova, slaganih na redove. Oba pilona leže u istoj osi na udaljenosti od cca 8 m, no kako nije u potpunosti istražen blok V, koji leži između spomenutih blokova, može se samo pretpostaviti da je bilo barem još dva pilona u ovom međuprostoru. Zapadno od pretpostavljene linije trijema otkriven je u blokovima 6/81 i 7/81 dio rimske ulice s opločenjem od većih kamenih ploča, koja je zasad oslobođena u dužini od 8 m, a ima smjer sjever-jug. Širina joj je preko 5,60 m (nije u potpunosti ispitana). Vjerojatno se radi o potezu glavne ulice (cardo?) kojoj je trag otkriven na »Gra-

dišću« još 1970 god. (sonda 19) i koja je imala istu kvalitetu i teksturu kao novootvoreni južni dio. Kako je kamen škripljastog sastava lako se kala i lista, pa je zbog toga dosta izlizana. Na mnogim mjestima vide se tragovi od kola (spurrillae). Materijal od koje je građena potječe iz rimskog kamenoloma u Gor. Vrapcu. Tehnika izrade, novootvorenog dijela ulice, potvrđuje visok domet urbanizacije u Andautoniji.

Popratni materijal u pojedinim prostorijama i prostorima vrlo se dobro kronološki uklapa u dosad uočene razvojne faze rimskog kupališta i ostalog urbanog kompleksa rimskog naselja u Šćitarjevu. Tako npr. nalazi keramike iz dislociranih grobova ispod kupališta pripadaju drugoj pol. 1. st. i prvoj pol. 2. st. Građevinske etape terma ponovno su potvrđene srednjocarskom i kasnocarskom keramikom, ulomcima staklenih posudica i novcima od cara Marka Aurelija do Valentinijana II.

Ovogodišnji rezultati istraživanja omogućili su definiranje zapadnog dijela i granice antičkih terma koje su djelomično istražene 1971 i 1973 godine na prostoru župnog dvorišta. U potpunosti je spoznaja o važnosti i kontinuitetu izgradnje i života ne samo ovog kompleksa nego i njegov odnos prema ostalim djelovima gradskog naselja »Andautonia« u kojem je bujao život kroz nekoliko stoljeća carstva. Novootkriveni dio ulice pokazuje povezanost urbanog prostora na njegovom vrlo velikom rasponu od prvobitne akropole na Gradišću do kasnije nekropole u južno ležećem Kotelu.

U toku radova izvršena je detaljna tehnička i foto-dokumentacija.

B. Vikić

VARAŽDINSKE TOPLICE

Istraživanja u 1981. god. odvijala su se na tri lokacije u sjevernom dijelu parka, gdje se nalazi antički forumski kompleks, kako bi se definiralo neke dijelove i detalje arhitekture i oslobodio dosad neistraženi unutarnji prostor foruma.

Prilikom ranijih iskopavanja u istočnom i južnom portiku foruma, otkriveni su uz njihove unutrašnje zidove rubovi kamenog opločenja s kojim je vjerojatno bio opločen cijeli forumski prostor. Pošto je taj prostor dosta velik (26 m x 23 m) moglo se u 1981 god. osloboditi samo njegov jugoistočni dio u rasponu od 15 m x 6 m (blokovi 2/81, 3/81 i 4/81).

Unutrašnji forumski prostor ispunjen je zemljom u visini od 1,70 m, koja je do dub. od 1,20 m sadržavala slojeve izmješanog recentnog i rimskog nasipa, a nakon toga se ušlo u intaktne antičke slojeve. U antičkom horizontu do nivoa opločenja (1,20—1,70 m) nađeno je dosta urušene građe i nešto fragmenata srednjocarske keramike, a prema dnu bila je naslaga bjelkaste sipke sedre. Međutim, u sjevernom dijelu sva tri bloka, došlo se na dubini od 1,20 m do sivog muljevitog sloja, koji je prema starijim podacima ostatak blatne kupelji iz 19. st. Prokopom iste došlo je do oštećenja antičkog pločišta tako da su neke ploče izvadene, a poneke dislocirane. Osim toga je znatno otežan rad u iskopu jer se iz muljevitog sloja cijedila voda u velikim količinama.

Na dubini od 1,70 m dosegnut je nivo opločenja foruma koji je u jugoistočnom dijelu iskopa bio relativno dobro sačuvan na rasponu od 6 m x 6 m, te se sastojao od kamenih ploča različitih dimenzija i kvaliteta, među kojima je bilo i devet od mramora. Već se na prvi pogled moglo utvrditi da se radi o sekundarno upotrebljenim spomenicima, cijelim ili slomljenim, koji su kao spolia ugrađeni u pločište foruma. Među njima se ističu: veći bogato profilirani postament s utorom, velika ploča s okvirom (menza?), nekoliko većih ulomaka profiliranih žrtvenika, dio profiliranog vijenca, fragment baze i dr. Dva mramorna ulomka s natpisom pripadala su iednom žrtveniku koji je imao relativno usko natpisno polje u odnosu na njegovu visinu (vis. 1,40 m, šir. 26 cm). Posvećen je Ninfama ozdravljenja u doba cara Gordijana. Jedan drugi žrtvenik također od bijelog mramora prepiljen je u tri dijela, pa se vidi samo dio natpisa, pomno uklesanih slova.

Svi ovi spomenici, a pogotovo mramorni, evakuirani su i spremljeni u depo Zavičajnog muzeja u Var. Toplicama, a na njihovo mjesto su ugrađene ranije nađene ploče, koje su bile dislocirane a odgovarale su približno dimenzijama ležišta odstranjenih spomenika. Prilikom radova na evakuaciji istih, otkriven je veliki rimski kanal koji je išao ispod pločišta u smjeru sjever-jug. Prilikom ranijih istraživanja u južnom portiku foruma otkriven je njegov južni krak (1978. g.). Ispitan je u dužini od 6 m, zidovi su mu solidno građeni od kamena, a podnica također od kamena koji je pokriven debljim slojem žbuke. Prilikom vađenja gustog i masnog mulja nađeno je mnogo ulomaka kasnocarske keramike i stakla, jedan cijeli lončić, ulomak narukvice od staklene paste, dvije lukovičaste fibule i veći broj kasnoantičkog novca.

Novootkriveni dio unutarnjeg prostora foruma dobro je dreniran i sveden u rimski kanal koji je dobro funkcionirao.

Paralelno s tim radovima iskopavalo se u zapadnom portiku koji je ranije bio djelomično istražen. Sada je nastavljeno otkrivanje unutrašnjeg prostora i unutarnjeg zida trijema u dužini od 5 m prema jugu. Time se došlo, zasad, do krajnje moguće granice istraživanja zapadnog portika, jer je put u gornji dio parka i kanalizacioni recentni vod spriječavao daljnje radove.

Sadržina slojeva u novoistraženom dijelu zapadnog trijema imala je karakter antičkog građevnog gruha od kamena i opeke, te usitnjene žbuke i paljevine. S obje strane unutarnjeg zida bilo je jako mnogo ulomaka od stupova i baza, konzola i pilastara, te nekoliko grupa lepezasto složenih segmenata od tambura stupova koji su građeni od opeke. Rekonstrukcijom ovih trokutastih opeka mogla se odrediti debljina stupova (0,50 m).

Prilikom detaljnih čišćenja uočena je struktura unutarnjeg zida trijema, koji je građen osobito s istočnog lica od vrlo velikih blokova kamena (1-2 m dužine), vezanih s mnogo žučkastobijele žbuke srednjeg i većeg agregata. Zid je sačuvan do vis. od 60—70 cm.

Treće mjesto istraživanja bilo je na glavnom putu u park, a odabrano je sa ciljem da se prati sačuvanost perimetralnog zida zapadnog portika. Iskolčen je jedan blok (1/81), te je utvrđeno da je ovaj južni dio perimetralnog zida dobro sačuvan i da ima isti karakter kao i sjeverni oslobođeni dio. Ukoliko dođe u dohledno vrijeme do premještanja recentnog termalnog cjevovoda koji ide ispod glavnog prolaza u park, moći će se do kraja ispitati zapadni portik i osloboditi njegov spoj s južnim portikom, a time u potpunosti prezentirati forumski kompleks koji zasad u jugozapadnom dijelu mora ostati krnji.

Istraživački radovi bili su popraćeni bogatom foto-tehničkom dokumentacijom u detaljima i totalima.

Nakon završenih istraživanja prišlo se temeljitom čišćenju zidova i pločišta, te ranije istraživane arhitekture, a zatim konzervaciji i konsolidaciji cijelog kupališnog i forumskog kompleksa.

B. Vikić

ZAGREB—STENJEVEC

U lipnju 1981. godine započeto je reviziono iskopavanje ovog antičkog naselja, koje se danas nalazi na zapadnoj periferiji Zagreba. Ekipu su sačinjavali dr. B. Vikić-Belančić (voditelj iskopavanja) te Ž. Škoberne i Z. Gregl. Iskolčene su četiri sonde (ukupna površina 38 m²) i sve su dale pozitivne rezultate. Činjenica da je u Stenjevcu pod konac prošlog stoljeća otkrivena velika ranocarska nekropola (128 grobova) i dijelovi rimske stambene arhitekture, uvjetovali su veličinu i raspored sondi, a nakana nam je bila da utvrdimo stupanj očuvanosti objekata koji su zbog svog položaja (unutar suvremenog gradskog tkiva) jako ugroženi. Ovogodišnjim iskopavanjima došlo se do vrlo raznolikih podataka — dok je u sondi 2 pronađen naboj puta, sonde 3 i 4 dale su ostatke rimskih stambenih objekata. Zidovi su dosta loše očuvani što je i razumljivo ako se uzme u obzir činjenica da se najstarija kamenom građena crkva javlja u Donjem Stenjevcu 1334. godine i da se za njezinu gradnju (isto kao i za

gradnju okolnih objekata) sigurno koristio materijal s ruševina antičkog naselja. S povijesnog stajališta, posebno zanimljive podatke dala je sonda 1 u kojoj je, po prvi put na području Zagreba, materijalno dokumentiran kontinuitet života u dva povijesna razdoblja — antici i srednjem vijeku.

Nakon skidanja humusnog sloja debljine 40 cm, pojavio se sloj svijetlo smeđe zemlje u kojem se nailazilo na ulomke rimske keramike i antičku građevinsku šutu. Ovaj sloj išao je do dubine od 1 m, nakon čega se javlja zdravica.

Iako je sonda bila postavljena unutar areala antičkog naselja, na dubini od 75 cm naišlo se na prvi horizont grobova. Pretpostavka je da se u ovom slučaju radi o kasnosrednjovjekovnom ukopu. Grob A nalazio se uz južni profil, skelet je pronađen u zgrčenom položaju, a bio je položen na popođenje načinjeno od kamena i cigle koje je prvobitno predstavljalo podnicu nekog antičkog objekta. Duljina skeleta iznosila je točno 1 m, orijentacija je bila sjeverozapad-jugoistok, a grob je bio okružen vijencem od nepravilnog kamena. Grob B otkopan je djelomice tj. zahvaćen je samo donji dio skeleta. Također je bio položen na pločasto kamenje, a orijentacija je bila ista kao i kod groba A. Na istoj dubini pronađena su još dva dislocirana groba — također bez ikakvog popratnog materijala. Drugi horizont grobova nalazio se na 1 m, a pronađen je samo jedan grob (»C«). Ovim ukopom probijen je antički kulturni sloj, pa je skelet bio položen na zdravicu u običnu zemljanu raku. Orijentacija je istok-zapad (lubania na zapad), dužina skeleta iznosila je 150 cm, desna ruka bila je položena ispod karlice. Prigodom dizanja skeleta ispod lubanje pronađene su tri jednostavne karičice od brončane žice promjera 21 mm, 23 mm i 28 mm. U ovom slučaju radi se neosporno o ranosrednjovjekovnom ukopu, no zbog atipičnosti nalaza grob se može samo okvirno datirati: 10.—12. st.

U antičkom sloju debljine 60 cm, koji je bio uništavan naknadnim ukopavanjem, pronađeno je dosta keramike — uglavnom grublje fature, a najčešće se

javljaju ulomci lonaca smeđe-crne boje ukrašeni češljastim motivom. Pronađena keramika upućuje na dug vijek trajanja antičkog naselja u Stenjevcu — na dubini od 1 m otkopan je veći ulomak sive zdjele uvučenog ruba s urezanim ukrasom koji se datira u ranocarsko doba, dok je na dubini od 60 cm pronađena kasnoantička ručka sive boje i valjkastog oblika.

Iskopavanjima koja će se nastaviti u toku 1982. godine, pokušat će se utvrditi točan areal ovog, za sada bezimenog antičkog naselja, i položaj njegove jugozapadne nekropole.

Z. Gregl

Izložbe

»NAKIT OD PREHISTORIJE DO SREDNJEG VIJEKA«

Poučeni ranijim iskustvom i ovog ljeta (8. VII—20. IX 1981. god.), kad uglavnom vlada zatišje u izložbenim prostorima zagrebački Arheološki muzej otvara izložbu pod naslovom »Nakit od prehistorije do srednjeg vijeka«. Izložbu su postavila tri odjela — prehistorijski, antički i rano-srednjovjekovni — sa željom da široj javnosti, bez velikih naučnih pretenzija, bar na kratko vrijeme prezentira dio nakita iz bogatog muzejskog fundusa.

Možda ni jedan arheološki materijal ne pobuđuje toliko pažnje i ne pruža raznovrsnost oblika, materijala i tehnika izrade kao oblici nakita, jer želja za ukrašavanjem stara je koliko i čovječanstvo. Sve što je moglo poslužiti kao ukras, a nalazilo se u prirodi nadohvat ruke, pretvaralo se u prve ukrasne predmete, da bi otkrićem metala proizvodnja nakita doživjela svoj veliki procvat. Iz prehistorijskih perioda na izložbi je bio prikazan uglavnom nakit od srednjeg brončanog do mlađeg željeznog doba (16. st. prije n. e. — 1 st. n. e.) s područja Hrvatske. Iako

se želio prikazati kontinuirani razvitak nakita, hiatus nastaje zbog pomanjkanja materijala iz ranijih prehistorijskih razdoblja, a ukrasni predmeti izrađeni od zlata ovom prilikom nisu bili izloženi. Razne ogrlice, narukvice, ukrasne igle, mnogobrojne fibule, pojasne kopče i aplikacije pokazale su majstorstvo izrade nakita kao i mnogobrojne kombinacije materijala i tehnika. Nakit prehistorijskih razdoblja, upečatljiv i lijep u svojoj izvornosti i »rustičnosti«, pokazuje razvojni put nakita čija je funkcija zadržana i do danas. U doba Rimskog Carstva ukrasni predmeti uz svu atraktivnost formi pokazuju i visok stupanj umjetničko obrtne vještine kao i rafiniranost detalja. Cijela lepeza maštovito oblikovanih dvodijelnih privjesaka za mirise, prstenja, ogrlica, narukvica i fibula izrađenih od različitih materijala prezentiranih na ovoj izložbi, pripada razdoblju carstva (1—4. st. n. e.) i većinom je proizvod domaćih radionica. I dalje se ne mijenjaju vrste nakita, mijenja se samo njihov oblik, izvedba ukrasa i tehnike ovisno o ukusu vremena, što dolazi do punog izražaja na nakitu iz srednjeg vijeka. Ranosrednjovjekovni ukrasi (5—13. st. n. e.) prikazani na ovoj izložbi, obuhvaćaju oblike nakita kasnoantičkih starosjedilaca, brojne predmete namijenjene ukrašavanju različitih germanskih plemena, importirane primjerke iz bizantskih radionica, različiti nakit iz avarsko-slavenskih nekropola, mnogobrojne kombinacije starohrvatskih naušnica kao i nakit bjelobrdske kulture, pokazuju karakteristike različitih kultura i umjetnosti u našim krajevima.

Izložba je bila popraćena povećanim fotografijama nakita izrađenog od zlata, koji kako smo već naglasili nije bio izložen. Radi lakšeg snalaženja i determiniranja predmeta tiskan je katalog s opširnim uvodom i indeksom.

Potrebno je naglasiti da je izložba u cijelosti bila ranije postavljena u Gradskom muzeju Varaždin (Stari grad) od 4. III — 5. IV 1981. godine, čime se nastavila dugogodišnja suradnja ovih muzeja. Rezultat ove suradnje je i zajedničko tiskanje već spomenutog kataloga.

D. B.—L.

»GRČKE VAZE«

20. kolovoza 1981. god. otvorena je u Puli izložba grčkih vaza koju su zajednički organizirali Arheološki muzej iz Zagreba i Arheološki muzej Istre iz Pule.

Izloženi primjerci su dio bogate zbirke grčkih i južno-italskih vaza Arheološkog muzeja u Zagrebu, a predstavljaju nekoliko stilova u razvoju slikarstva na vazama u vremenskom razdoblju od 8.—2. st. pr. n. e. (korintski stil, crnofiguralni, crvenofiguralni-apulski i lukanski, te gnathia stil)

Izložba je bila popraćena legendama, crtežima tipova vaza kao i fotografijama pojedinih vaza ili detalja. Štampan je plakat i vrlo prikladan katalog s nekoliko fotografija i tekstom na hrvatskom i talijanskom jeziku. Dobro posjećena, ostala je otvorena sve do 30. listopada 1981. godine.

Ova manifestacija je rezultat suradnje Arheološkog muzeja s Arheološkim muzejom Istre u Puli.

V. D.

»ARHEOLOŠKA PROŠLOST DOBOVE«

Posavski muzej u Brezicama (SR Slovenija) već dulje vrijeme uspješno surađuje s Arheološkim muzejom u Zagrebu, pa je jedan vid te suradnje i vrlo uspješna izložba »Arheološka prošlost Dobove«, otvorena u lipnju mjesecu 1981. g. u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

Na izložbi su predstavljeni rezultati istraživanja koja su započela još u prošlom stoljeću, a od 1950. godine do danas intenzivno nastavljena.

Geografski položaj Dobove, smještene u ravnici između Save i Sutle, na križanju važnih trgovačkih puteva, od najstarijih vremena uslovio je i dugotrajnu naseljenost ovog mjesta. Stoga su na izložbi bili zastupljeni predmeti materijalne kulture kasnog brončanog doba (kultura polja sa žarama), starijeg i mlađeg željeznog doba, period rimske dominacije (kultura romaniziranog stanovništva) i slavenskog perioda.

Veći dio prostora na izložbi popunjen je keramičkim žarama i prilozima iz žarnih grobova, jer je u Dobovi iskopano 420 takvih grobova, iz vremena od 12. — 9. st. prije n. e. Među izloženim nalazima posebno je interesantan inventar ženskog groba br. 289, koji se sastojao od brončanih ogrlica ukrašenih privjescima simboličnog značenja, širokih otvorenih narukvica i pojasne kopče. Ovaj izuzetno atraktivan materijal poslužio je kao uzor za izradu vrlo lijepih kopija, koje su na izložbi prodavane kao suvenirni.

Skeletni grobovi starijeg željeznog doba dokaz su nastavka življenja na ovom prostoru, a od nalaza, osim keramike treba istaći cijelu brončanu situlu. Na ove nalaze nastavljaju se predmeti mlađeg željeznog doba, iskopani u brojnim grobovima od kraja IV. st. prije n. e., a predstavljaju jednu novu kulturu koju sobom u Dobovu donose Kelti. Iz grobova su na izložbi bili zastupljeni vrijedni primjerci oružja: mačevi, koplja, štitovi, kao i keramički prilozima. U posebnoj vitrini izložena je jedna grobna cjelina sa brojnim, izvanredno značajnim nalazima oružja.

Dolaskom Rimljana pod Oktavijanom, život se nastavlja uz glavnu prometnicu na desnoj obali Save. Cesta Emona-Neviodunum-Siscia povezivala je ovaj kraj sa udaljenijim dijelovima naše zemlje i na taj način intenzivirana je i trgovačka i kulturna razmjena. Na poljima oko Dobove svjedoci su tog vremena temelji kuća, vodovoda, i rimski grobovi 1. i 2. stoljeća. Grobni prilozima, naročito kopče i pojasne garniture ukazuju na rad rimskih provincijskih radionica, a njihovi utjecaji mogu se pratiti na noričko-panonskoj nošnji. Iz ovih grobova treba spomenuti i nekoliko lijepih primjeraka rimskog staklenog posuđa.

Kasniji, slavenski period zastupljen je također s nekoliko grobnih nalaza, pretežno keramike.

Treba istaći i vrlo dobru opremu izložbe, katalog sa dobrim ilustracijama kao i manji vodič na hrvatskom jeziku sa slikom keltskog groba u boji sa kraćim ali instruktivnim podacima o izloženim predmetima na naslovnoj strani.

R. D.-B.

»NOVIJA ISTRAŽIVANJA U ŠĆITARJEVU«

Ova je izložba jedna od mnogih koje Arheološki muzej priređuje izvan svojih izložbenih prostorija u okviru suradnje s drugim muzejima i galerijama. Trajala je od 5. 11. do 20. 11. 1981. godine u Etnogaleriji Travno, koja koristi kao svoj izložbeni prostor dio izloga prodavaonice Exportdrva.

S obzirom da ovaj dio grada svojim položajem gravitira prema Turopolju, logična je bila želja i interes voditelja galerije da se u njihovom izložbenom prostoru, stanovnicima naselja prezentira nešto od arheoloških nalaza s tog područja. Kako se baš u Turopolju, između Velike Gorice i Save, na mjestu današnjeg sela Šćitarjeva u vrijeme rimske dominacije nalazio urbani centar — antička »Andautonia« na važnoj prometnici Poetovio — Siscia, odlučeno je da se ovom prilikom pokažu rezultati istraživanja na tom važnom arheološkom lokalitetu. Na žalost u ograničenom prostoru izloga nije bilo moguće kompleksno prikazati rezultate ovih istraživanja.

Do sada otkopani i istraženi stambeni objekti i javne građevine (bedemi, ulica, terme, dijelovi gradske kanalizacije i dr.), kao i detalji arhitekture (apsida glavnog bazena, detalj zida, grobna arhitektura) prikazani su s nekoliko uvećanih fotografija. Time su pokazani svi važni urbani elementi rimskog naselja. Na avionskom snimku mogao se vidjeti smještaj tih objekata i njihov međusobni odnos te izduženi oblik današnjeg naselja koje prati rimski areal. Izloženi su također i fragmenti zidne oslikane žbuke i štukature nađeni u nekima od reprezentativnih zgrada.

Od arheološkog inventara izložena je naseobinska keramika: set od tri velika tanjura, velika posuda za drobljenje hrane, nekoliko manjih zdjelica različitih oblika i veličina, grublji lonci nađeni u grobovima, te fragmenti keramike na kojima se mogao vidjeti način ukrašavanja.

Gotovo svi izloženi predmeti rađeni su u domaćim radionicama i mogu se datirati u vrijeme od 2. do 4. st. n. e. kada je u

stvari bio najveći uspon i procvat Andautonije. Nalaz »Terrae sigillatae« i rimska svjetiljka sa prikazom Dionisa iz 2. st. dokaz su o postojanju trgovačkih veza i importa iz Italije.

Izložba je bila popraćena velikom legendom u kojoj je uvodno bio istaknut značaj i smještaj Andautonije, a u drugom dijelu je dat pregled novijih istraživanja na tom lokalitetu.

Iako skromna, ova izložba je bila koncipirana tako da je svojim sadržajem pokazala veliku važnost antičkog lokaliteta u šćitarjevu gdje se na žalost ne može vidjeti ništa od arhitekture jer su svi oslobođeni objekti morali biti zatrpani. Istraživanja se nastavljaju pa se nadamo da će biti moguće izvršiti konzervaciju i prezentaciju barem nekih većih objekata, a jedna bi opsežnija izložba mogla dati potpuniju sliku ovog rimskog grada, koji je u rimsko carsko doba za šire zagrebačko područje imao onaj značaj koji danas ima grad Zagreb.

D. N.-E.

»ANTIČKI TEATAR NA TLU JUGOSLAVIJE«

Od 10. studenog do 15. prosinca 1980. god. održana je u prostorijama Arheološkog muzeja u Zagrebu izložba »Antički teatar na tlu Jugoslavije«, koja je najprije bila postavljena u Novom Sadu, a zatim je obišla više kulturnih središta u zemlji. Izložbu je inicirala i realizirala Matica srpska iz Novog Sada u suradnji sa Savezom arheoloških društava Jugoslavije i brojnim muzejskim institucijama iz gotovo svih krajeva naše zemlje. Budući da je o izložbi pisano u više navrata i na više mjesta u povodu njezinog postavljanja u pojedinim gradovima, te da je o koncepciji izložbe pisano i u dva kataloga-vodiča koji su tiskani za tu priliku, ponovit ćemo samo nekoliko osnovnih karakteristika koje su naglasili autori izložbe u uvodnom tekstu kataloga.

Izložba je u osnovi sastavljena od dvije zasebne tematske cjeline koje su u zagrebačkoj postavi bile i prostorno potpuno odvojene. Veći dio izložbe posvećen je građi i problemima vezanim uz razvoj an-

tičkog teatra, ali su također temeljito dokumentirani i drugi oblici spektakla koji su se odvijali u scenskim dekorima amfiteatara i hipodroma. Grupiran u više tematskih krugova pokretni materijal izložen je pretežno u originalima, dok je manji dio spomeničke građe iz praktičnih razloga na izložbi zastupljen kvalitetnim odljevima. Nepokretni, uglavnom arhitektonski spomenici, dokumentirani su crtežima i fotografijama. U drugom, teatrološkom dijelu izložbe nizom arhivskih fotografija dokumentirana je prisutnost antičke drame na scenama naših kazališta. Ovakvim interdisciplinarnim pristupom u obradi ove teme, neuobičajenim u arheološkoj izložbenoj praksi, izložba je vrlo iscrpno informirala široki krug zainteresiranih posjetilaca o različitim aspektima teatarskog života, koji je u našim krajevima kontinuirano prisutan već više od dva tisućljeća.

A. R. M.

»EGIPATSKI SKARABEJI«

Izložba »Egipatski skarabeji«, održana u Arheološkom muzeju u Zagrebu od 6. ožujka do sredine travnja 1981. god., jedna je u nizu prigodnih izložbenih manifestacija kojima Muzej nastoji upoznati širu javnost s bogatstvom svog spomeničkog fundusa koji, zbog skućenog prostora, nije cjelovito prezentiran u stalnoj muzejskoj postavi.

Izborom od oko 180 skarabeja, različitih ne samo po dimenzijama i materijalima od kojih su načinjeni nego i po namjeni, na vrlo pregledan način prikazan je jedan od značajnih fenomena koji je izravno proživljavao život i vjerovanja egipatskih ljudi. Ovi »sveti« kukci tvrdokrilci iz obitelji balegara zbog specifičnog načina života i razmnožavanja smatrani su, naime, simbolima nastajanja i vječnog obnavljanja života, a u mitološkoj razradi, kao simboli sunčevog kulta, poistovjećivani su s božanstvom izlazećeg sunca Khepriem, personifikacijom uskrснуća tijela. Zbog toga su skarabeji bili stalni pratioci ljudima za života, ali također i nakon smrti kao simboli ponovnog rađanja. Većina izloženih skarabeja

nema ukrašenu donju, ravnu, plohu i vjerojatno su bili aplicirani ili utisnuti poput gema u prstenje i druge vrsti nakita. Posebno su, međutim, zanimljivi skarabeji s urezanim ukrasom, bilo da je riječ o ispisanoj poruci sa simboličkim votivnim ili magijskim značenjem, imenima božanstava, faraona i sl., bilo da su u pitanju dekorativni sadržaji s urezanim figurativnim i ornamentalnim motivima. Gotovo svi izloženi skarabeji, amuleti ili pečati, potječu iz vremena Srednjeg i Novog carstva i kasnih razdoblja egipatske povijesti.

Na izložbi je uz skarabeje izloženo i dvadesetak statueta i reljefa koji su se sadržajno uklopili u zamišljeni koncept izložbe, a zbog lakšeg komuniciranja s materijalom, osim uvećanih snimaka pojedinih eksponata, uvodne legende i etiketa, tiskan je i prigodni prospekt. Nekoliko velikih panoa s fotografijama monumentalne egipatske arhitekture kojima su popunjene praznine na zidnim ploham, premda nisu sadržajno povezani s temom koja je istaknuta u naslovu ove izložbe, pridonijeli su uspostavljanju neposrednijeg dodira s osebnim fenomenima egipatske kulture i umjetnosti.

Od 3. lipnja do 5. srpnja 1981. god. ova izložba bila je postavljena i u Arheološkom muzeju Istre u Puli.

A. R. M.

»ZAGREBAČKI NOVAC I MEDALJE« I »MEDALJA U HRVATSKOJ 1700—1900«

U nastojanju da se zagrebačkoj javnosti predstavi numizmatička zbirka, Arheološki muzej s vremena na vrijeme obrađuje i izlaže dio za dijelom te velike zbirke. Do sada je priređeno nekoliko izložbi. Prva od njih prikazala je medalje iskovanu u povodu višestoljetnih ratova s Turcima, a druga je imala zadatak upoznati građane s talijanskim medaljama nastalim od 15. do ranog 18. st. Za obadvije izložbe tiskani su katalozi (vidi: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 29/1980, 26—32).

Krajem god. 1981. priređene su još dvije numizmatičke izložbe. Prva od njih imala je kao temu zagrebački novac i me-

dalje a priređena je u povodu 825. godišnjice od prvog kovanja tzv. slavonskih banovaca u Pakracu i 820. godišnjice od preseljenja te kovnice u Zagreb. Kod priprema za tu izložbu sudjelovali su: Arheološki muzej u Zagrebu, Muzeja grada Zagreba, u čijim je prostorijama održana izložba, kao i Hrvatsko numizmatičko društvo i Arhiv Hrvatske. Za tu izložbu tiskan je manji katalog, koji je u prvom dijelu sadržavao uvodni tekst prof. Dra. Ivana Kampuša o zagrebačkom Gradecu u 13. i 14. st. Izloženi materijal vlasništvo je Arheološkog muzeja u Zagrebu, Nadbiskupskog arhiva, Arhiva Hrvatske, Arhiva JAZU, Historijskog arhiva, Muzeja grada Zagreba, te Irislava Doleneća iz Zagreba. Uz serije slavonskih banovaca kovanih u Zagrebu u 13. i 14. st., izložen je bio skupni nalaz banovaca i srebrnog nakita iz sela Zgruti u Podravini, kao i originali i fotokopije isprava koje govore o osnutku i radu zagrebačke kovnice novca. U nastavku je izložen metalni i papirni novac iz god. 1849. i veći broj medalja i žetona kovanih u Zagrebu, ili van Zagreba za njegove potrebe od 16. do početka 20. tovima s prikazima Zagreba kroz stoljeća, a sve je bilo popraćeno grafičkim lišćima. Sve u svemu bilo je 150 izložaka. Izložba je bila otvorena od 7. studenog do 7. prosinca 1981.

Prigodom proslave 820. godišnjice rada zagrebačke kovnice novca održano je nekoliko predavanja u Muzeju grada Zagreba, otkrivena je spomen-ploča na Radićevom trgu, i iskovan je srebrni žeton, dvostruko povećanje denara bana Stjepana Babonića.

Dana 28. prosinca 1981. otvorena je u prostorijama Arheološkog muzeja još jed-

na numizmatička izložba — »Medalja u Hrvatskoj 1700—1900«. Tom se izložbom želilo upozoriti na velik broj skoro nepoznatih medalja i žetona izrađenih na našem tlu kroz više stoljeća. Najčešće su to radovi odličnih obrtnika, domaćih ili udomačenih majstora: Paola Lonciarsa i Giovannija Agnellija u Dubrovniku, Franje Karesa, Josipa Radkovića, Josipa Engelsratha, Šimića, Ignjata Justitza i Rudolfa Spieglera u Zagrebu, Franje i Valtera Sorlinija u Varaždinu i W. H. u Osijeku. Izloženo je dosta radova velikih stranih austrijskih, francuskih, mađarskih i drugih medaljara, ali nisu uključena djela Rudolfa Valdeca, Roberta Frangeša Mihanovića i Ive Kerdića, jer se vremenski i stilski u velikoj mjeri razlikuju od ostalih i tvore jednu izuzetno važnu cjelinu.

Izložba je uz medalje pokazala i nekoliko kalupa za medalje, a u svemu je sadržavala 221 izložak. Većina medalja izložena je u duplikatu kako bi se posjetiocu pokazale obje strane. Tiskan je i manji katalog.

Medalje su poredane abecedno, a unutar grupa kronološki. Prvi dio izložbe predstavio je medalje koje se odnose na Hrvatsku bez neke uže lokacije, dok je drugi dio zastupao medalje Bjelovara, Čakovca, Dalmacije, Donjeg Miholjca, Dubrovnika, Đakova, Ilirije, Istre, Karlovca, Kastva, Korčule, Krapine, Križa, Križevaca, Krka, Lonjske doline, Makarske, Osijeka, Petrinje, Poreča, Rijeke, Rovinja, Samobora, Senja, Sinja, Siska, SI. Požege, Splita, Sušaka, Trogira, Varaždina, Velike Gorice, Zadra i Zagreba.

I. M.

U toku 1981. godine arheološka znanost izgubila je četiri eminentna stručnjaka, a Arheološki muzej u Zagrebu vrlo cijenjene i drage kolege — dr Antu Šonje, akad. Stjepana Gunjača, prof. dr Stojana Dimitrijevića i dr Dasena Vrsalovića — na koje će sačuvati prijateljski i trajan spomen.

Dr Ante Šonje

Nakon gotovo tri desetljeća požrtvornog rada na spašavanju, zaštiti, proučavanju i znanstvenoj obradi kulturno-povijesnog nasljeđa Poreča i Istre, umro je 5. veljače 1981. god. dr Ante Šonje, kulturno-prosvjetni i znanstveni radnik, muzejski savjetnik i dugogodišnji direktor Zavičajnog muzeja Poreštine.

Rođen je 1917. god. u Novalji na otoku Pagu. Poslije završenog studija Povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, počeo je službu u Poreču, gdje ga je čekao pionirski, samoprijegorni rad na spašavanju kulturno-povijesnih i arheoloških spomenika nakon ratnih razaranja. Velike su i neprocjenjive njegove zasluge na ponovnom uspostavljanju muzejske zbirke, na prikupljanju arheološke, etnografske i likovne građe, na stvaranju uvjeta za njezino prerastanje u Zavičajni muzej Poreštine, zatim na arheološkim terenskim i znanstvenim istraživanjima kao i na oživljavanju likovnog života Poreča i popularizaciji sveukupnog nasljeđa Poreštine (napisao prvi poslijeratni vodič Poreča).

Njegov terenski i znanstveni rad bio je vrlo intenzivan i kretao se pretežno u domeni ranokršćanske i nacionalne arheologije i povijesti umjetnosti. Problematici bazilike Eufrazijane posvetio je 14 tematskih radova u kojima je revidirao i nadopunio mnoge spoznaje o tom izvanrednom graditeljskom i sakralnom kompleksu. S velikom predanošću i seriosnim znanstvenim pristupom proučavao je Maurov oratorij i njegovu antičku supstrukciju, a bavio se istraživanjima nekoliko crkava kao npr. ranobizantske bazilike sv. Agneze u Muntajani, sv. Marije od Mora u Vrsaru i sv. Agate- u Novigradu.

Njegov publicistički rad veoma je bogat i odražava svu kompleksnost njegovog istraživačkog rada i zanimanja na polju arheologije i povijesti umjetnosti, kojim je zadužio ne samo Poreč i Istru nego i znanost u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Akad. dr Stjepan Gunjača

Nakon duljeg bolovanja, u Splitu je 6. prosinca 1981. god. u 73. godini života preminuo akademik dr Stjepan Gunjača, dugogodišnji direktor Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika. Dva dana kasnije pokopan je u rodnom Sinju. Čitav svoj život posvetio je napretku naše nacionalne arheologije. Njegov rad odvijao se jednako uspješno na tri polja: na muzejskom i muzeološkom, na terensko-istraživačkom i znanstveno-publicističkom.

Rad je započeo 1933. god. kao kustos muzeja u Kninu, nasljeđujući rad pionira naše srednjovjekovne arheologije. Spašavanje muzejske zbirke uoči rata iz kninske tvrđave, na vlastitu odgovornost i uz ogromni rizik, najbolje su svjedočanstvo njegove ljubavi, brige i rada na zaštiti spomenika. Kratko vrijeme nakon rata bio je direktor Arheološkog muzeja u Zadru. To je razdoblje obilježeno uspješnim radom na spašavanju kulturnih dobara u porušenom i opustošenom gradu. Ipak, Muzej hrvatskih starina ostao je njegova prva ljubav, glavna i trajna preokupacija. Zato već krajem 1946. god. odlazi iz Zadra i pokreće akciju za izgradnju nove zgrade Muzeja. Za to vrijeme Muzej je bio smješten u barakama uz zapadnu obalu splitske luke. Unatoč privremenom smještaju Muzej je ipak razvijao stručnu, odgojnu i znanstvenu djelatnost. Borba za izgradnju nove zgrade Muzeja trajala je tri desetljeća, sve do

1976. god. Na dan svečanog otvorenja tog kapitalnog objekta od posebnog nacionalnog značaja, dr Stjepan Gunjaca, ostvarivši svoj životni cilj, predao je molbu za odlazak u mirovinu.

Plodan i vrlo aktivan terenski rad, u koji je uložio mnogo napora i koji je obavljao s velikim entuzijazmom, često i u nemogućim uvjetima, daje nam pravo da ga smatramo najaktivnijim i najuspješnijim terenskim arheologom. Njegova istraživanja urodila su brojnim novim spoznajama, a o znanstvenom stvaralaštvu dr Stjepana Gunjače najbolje govori njegova bibliografija s više od sto naslova. Bio je pokretač tiskanja III Serije »Starohrvatske prosvjete«, o čemu najbolje svjedoči deset svezaka koji su izašli poslije rata u njegovoj redakciji, a sadrže brojne vrijedne priloge naših eminentnih stručnjaka. Remek-djelo su njegovog stručnog znanja, intuicije i strpljenja rekonstrukcije dvaju ciborija iz Biskupije kod Knina. Oba su danas izložena u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

Smrću akademika dr Stjepana Gunjače cjelokupna je naša kultura izgubila izuzetnu ličnost, a nacionalna arheologija neumornog istraživača, plodnog pisca, ne-sebičnog kolegu i učitelja.

Prof. dr Stojan Dimitrijević

Na dan 13. prosinca 1981. godine, poslije kratke bolesti iznenada je otišao iz naših redova prof. dr Stojan Dimitrijević.

Arheološki muzej u Zagrebu smrću kolege Dimitrijevića izgubio je dragog prijatelja i vrijednog suradnika, koji je kao asistent na Katedri prahistorijske arheologije Filozofskog fakulteta, nekoliko godina proveo upravo u zgradi Arheološkog muzeja, te tako i fizički prisutan u Muzeju najuže surađivao sa svojim kolegama — muzealcima. Ta suradnja nastavljena je uspješno i nakon preseljenja Arheološkog zavoda u novu zgradu. Kada je 1974. godine pripremana nova stalna izložba Prahistorijskog odjela AMZ, prof. Dimitrijević aktivno je sudjelovao u postavi neolitskih kultura na tlu SR Hrvat-

ske, smatrajući taj rad svojom kolegijalnom dužnošću.

Prof. Stojan Dimitrijević rodio se u Horgošu (AP Vojvodina) 1928. godine, diplomirao arheologiju u Zagrebu 1954. godine, a 1959. godine obranio je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu doktorsku disertaciju »Neolit u sjevernoj Hrvatskoj«. To znanstveno područje proširio je i na proučavanje eneolitika u Jugoslaviji, pa je ta problematika bila njegova stalna preokupacija sve do smrti. Pionirski rad na proučavanju ovih kultura počeo je intenzivnim arheološkim istraživanjima: otkrio je trakasto-linearnu grupu Malo Korenovo, novi vid sopotsko-lendelske kulture, lasinjsku i vinkovačku kulturu, bebrinski tip, Retz-gajarsku grupu i brezovljanski tip sopotske kulture.

Osim velike energije uložene u brojna terenska istraživanja i znanstvenu obradu nalaza, prof. Dimitrijević imao je snage, znanja i talenta da sam izradi svu potrebnu dokumentaciju za svoje radove, a osobito se uspješno bavio fotografiranjem i crtanjem. Danima i godinama uporno i bez odmora priređivao je svoje članke i studije koji su po izlasku iz tiska svaki put ponovo izazivali najveće zanimanje znanstvenika ne samo u našoj zemlji nego i širom Evrope.

Kao nadaren mladi stručnjak dobio je prof. Dimitrijević 1962. godine Humboldtovu stipendiju i godinu dana radio kod prof. V. Miložića u Heidelbergu, da bi 1979. godine ponovo došao u isti grad kao profesor-gost i održao redovnu nastavu cijelog ljetnog semestra. Od tada sve češće publicira svoje radove u eminentnim njemačkim arheološkim časopisima.

Godinu—dvije prije smrti intenzivno se angažirao kao jedan od suradnika na izradi velike sinteze »Prahistorija jugoslavenskih zemalja« gdje u svescima 2 i 3 obrađuje neolitik i eneolitik u SR Hrvatskoj.

U ovom kratkom nabranju najvažnijih činjenica o životu i radu prof. Dimitrijevića ne smijemo zaboraviti i ono najvažnije: bio je kompletan stvaralac uvijek spreman na razgovor i diskusiju, na raspravu i kritiku, nikad nije »imao vre-

mena«, ali nikad nije odbio kolegijalnu pomoć ni mlađem niti starijem kolegi, bio je prijatelj i drug, bio je potpun čovjek i takav će i ostati u srcima i mislima svih nas koji smo s njim surađivali.

Dr Dasen Vrsalović

Krajem prošle godine, iznenada nas je, u naponu snage, napustio još jedan vrstan arheolog, konzervator, kolega i prijatelj dr Dasen Vrsalović. Preminuo je u Zagrebu 10. prosinca, u 53. godini života, a sahranjen je u rodnom Bolu na otoku Braču 15. prosinca 1981. godine. Izuzetno plodan, na žalost prerano prekinut, znanstveni rad dr Dasena Vrsalovića počinje 1957. god. u Institutu za nacionalnu arheologiju JAZU u Splitu, današnjem Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. Tamo se intenzivno bavio istraživanjem, proučavanjem i publiciranjem starohrvatskih nekropola i drugih ranosrednjovjekovnih spomenika srednje i sjeverne Dalmacije. S posebnom pažnjom istražuje povijest i kulturnu baštinu rodnog otoka, a rezultat tog dugogodišnjeg rada je prva pisana povijest Brača kao i niz zapaženih priloga o kulturno-povi jesnim spomenicima otoka.

Po dolasku u Zagreb 1969. god. radi kao konzervator arheolog u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture. Tu

u punoj mjeri dolaze do izražaja njegove organizacijske sposobnosti i širina njegovog znanstvenog interesa. Posebnu pažnju posvetio je razvitku podmorske arheologije, odnosno zaštiti podvodnih arheoloških nalazišta i spomenika. Okupivši veliki broj suradnika, dr Dasen Vrsalović je njemu svojstvenom sistematičnošću uspio sumirati rezultate pionirskog razdoblja naše podmorske arheologije. Ono što je jednako tako važno, uspio je uspostaviti suradnju službe zaštite i pomorsko-povijesnih i gradskih muzeja priobalnog područja. Publikacija »Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj — dosadašnji rezultati i prijedlozi za dalji rad« tiskana 1974. god. najbolje nam govori o njegovom radu. On je također prvi kod nas doktorirao na toj problematici.

Uz njegov predani rad na zaštiti naše kulturne baštine, dr Dasen Vrsalović je uvijek *nalazio* i vremena i dobre volje za požrtvovni rad u Hrvatskom arheološkom društvu. Zadužio nas je najprije kao agilni tajnik, a od 1980. god. kao predsjednik Društva.

Visoko cijeneći njegov obol našoj nauci i njegove rezultate na zaštiti naših spomenika kulture, arheolozi i konzervatori Hrvatske zadržat će njegov uzorni lik u trajnom sjećanju.